

PLETER

Časopis

Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“ – ISHA-e Split

Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“ – ISHA Split

Godina IV., br. 4

Split, 2020.

**Pleter, časopis Udruge studenata povijesti „Toma Arhidakon“ – ISHA-e Split
Broj 4, godina IV.**

Izdavač:

Udruga studenata povijesti „Toma Arhidakon“ – ISHA Split
Poljička cesta 35, 21 000 Split
<http://tomaarhidakon.ffst.unist.hr/> e-mail: tomaarhidakon1200@gmail.com

Za izdavača:

Luka Ursić (Filozofski fakultet u Splitu)

Glavni urednik:

Luka Ursić (Filozofski fakultet u Splitu)
e-mail uredništva: urednistvo.pleter@gmail.com

Urednici:

Magdalena Vuković, Luka Marković, Vana Jurković, (Filozofski fakultet u Splitu),
Marino Kumir (Central European University, Budimpešta)

Lektura i korektura:

Anamarija Bašić, Blaž Ševo

Lektura sažetaka na engleskom jeziku:

Nikola Marunić

Recenzenti:

doc. dr. sc. Tonija Andrić, doc. dr. sc. Ivan Basić, doc. dr. sc. Nikša Varezić, izv. prof. dr. sc. Mladenko Domazet, izv. prof. dr. sc. Edi Miloš, prof. dr. sc. Josip Vrandečić, prof. dr. sc. Aleksandar Jakir (Filozofski fakultet u Splitu), prof. dr. sc. Nikola Samardžić (Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu), dr. sc. Stipe Kljajić, dr. sc. Stjepan Matković, dr. sc. Marino Manin, dr. sc. Zdravka Jelaska Marijan (Hrvatski institut za povijest), doc. dr. sc. Zlatko Begonja, prof. dr. sc. Mithad Kozlić (Filozofski fakultet u Zadru), doc. dr. sc. Ivana Tomas, izv. prof. dr. sc. Predrag Marković (Filozofski fakultet u Zagrebu), izv. prof. dr. sc. Darko Vitek (Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu), izv. prof. dr. sc. Josip Dukić (Katoličko-bogoslovni fakultet u Splitu), Maja Čutić-Gorup, mag. hist. art. Mario Pintarić, doktorand/asistent (Filozofski fakultet u Rijeci), mag. edu. hist. et mag. paed. Sergej Filipović, doktorand/asistent (Filozofski fakultet Osijek)

Naslovnica

Privatna zbirka Marka Matijevića, Episkopalni centar Salone s takozvanom „Petrovom ulicom“ između bazilika i termi

Grafička priprema i tisak:

Dalmacijapapir d. o. o, Split

Naklada:

300 primjeraka

Časopis je besplatan.

Časopis je objavljen uz financijsku potporu Studentskog zbora Sveučilišta u Splitu (Zrinsko-frankopanska 38, 21000 Split).

Mjesto i godina izdanja:

Split, 2020.

ISSN 2459 - 8623

© Udruga studenata povijesti „Toma Arhidakon“ – ISHA Split

Nijedan dio ovog časopisa ne smije se umnožavati, fotokopirati ni na bilo koji drugi način reproducirati bez nakladnikova pisanog dopuštenja.

Činjenice i mišljenja iznesena u radovima ovog časopisa nužno ne odražavaju mišljenje uredništva.

SADRŽAJ

RIJEČ UREDNIŠTVA.....	5
RADOVI.....	7
<i>Marina Mrđen: Glazbeni život Dubrovnika u 15. i 16. stoljeću.....</i>	9
<i>Omer Merzić : Nizozemska istočnoindijska kompanija</i>	41
<i>Petra Kolesarić, Valentina Markasović:</i>	
Marginalne skupine kasnostaleškog društva Banske Hrvatske.....	55
<i>Tomisal Romolić, Petra Sršić: Osječko društvo od 1868. do 1914.</i>	71
<i>Luka Vrbanić: Švedska „neutralnost“ u drugome svjetskom ratu</i>	97
<i>Anamarija Bašić: Odgoj za medije u hrvatskom obrazovnom sustavu</i>	115
INTERVJUI, OSVRTI I RECENZIJE	135
<i>Marko Ergović: Intervju s predsjednikom ISHA-e Skopje.....</i>	137
<i>Marko Ergović: Night and Fog 1956. Alaina Resnaisa –</i>	
Refleksija i memorija o holokaustu	141
<i>Marko Ergović: Ratna simfonija Humphreya Jenningsa</i>	145
<i>Tena Vinković: Recenzija romana Kao da me nema autorice Slavenke Drakulić</i>	151

RIJEČ UREDNIŠTVA

Dragi čitatelju, draga čitateljice, ponovno se susrećemo u četvrtom broju časopisa „Pleter“ udruge studenata povijesti „Toma Arhiđakon“. Funkciju glavnog urednika obnašam već treću godinu za redom, to jest od drugog broja objavljenog prividno daleke 2018. godine. Članovi uredništva i ja nastojali smo u protekle tri godine podići naš časopis na što veću razinu u svakom smislu. Vjerujemo da smo u tome uspjeli, barem koliko su nam to naše sposobnosti i vrijeme dopustili. Nemali uspjeh prošle godine bilo je objavljivanje časopisa na portal znanstvenih časopisa „Hrčak“, gdje sada stojimo bok uz bok s nizom drugih etabliranih hrvatskih publikacija. Potrudili smo se da grafički dizajn i izgled, znanstveni aparat i sve ostalo bude što je bolje moguće. Vi, naši suradnici, autori i recenzenti procijenit ćete jesmo li svoje ciljeve ostvariti.

Ovogodišnju naslovnicu časopisa krasi pogled na episkopalni kompleks Salone. Dva su razloga zašto smo odabrali baš tu fotografiju. Salona je jedan od najvažnijih lokaliteta za naše područje uopće, a definitivno je najvažniji lokalitet za rimsko i ranokršćansko razdoblje u Hrvatskoj. Zbog toga zaslužuje svaku moguću komemoraciju jer je Salona ostavila utisak ne samo na hrvatskoj prošlosti, već i na znanstvenim poljima povijesti, arheologije i povijesti umjetnosti. Kao takva bila je neizostavan dio naših studija. Urezana je trajno u naše pamćenje i shvaćamo njezinu vrijednost pa se nadamo da ćemo na ovaj način to i pokazati. Međutim, to nije jedini razlog zašto dio Salone krasi našu naslovnicu. Ove godine Arheološki muzej u Splitu slavi dvjestotu obljetnicu svoga osnivanja (1820.-2020.). On je ujedno i najstariji muzej u Hrvatskoj uopće. Arheološki muzej u Splitu zadužen je za brigu o Saloni; on provodi i nadzire znanstvena istraživanja i arheološka iskopavanja, štiti lokalitet koliko god može i približava njegovo bogatstvo i njegovu važnost javnosti, a posebice onim najmlađima. Za valorizaciju Salone i njezino konzerviranje u stanju u kojem je vidimo danas u velikom dijelu zaslužan je ovaj muzej, njegovi djelatnici i suradnici kroz proteklih 200 godina djelovanja. Ovim putem želimo zahvaliti toj instituciji jer je zadužila historiografiju, ali i društveno-humanističke znanosti uopće. Hvala Vam na 200 godina rada, truda i brige. Želimo sve najbolje u budućem radu.

Sada dolazi onaj neizostavan dio zahvala svima koji su sudjelovali u izradi ovog časopisa. U ime cijelog uredništva zahvaljujem Studentskom zboru Sveučilišta u Splitu na financijskoj potpori koja je omogućila stvaranje ovog izdanja našeg časopisa. Duboko zahvaljujem uredništvu i lektorima koji su utrošili svoje vrijeme i živce kako bi još jedan broj časopisa ugledao svjetlo dana u najboljem mogućem obliku. Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu također zaslužuje posebne zahvale jer svi njegovi djelatnici korak po korak stupaju uz našu Udrugu i naše uredništvo, pridonoseći svim našim aktivnostima i djelatnostima koliko god su u mogućnosti. Konačno, želimo zahvaliti svim autorima i svim recenzentima koji su sudjelovali u održavanju visoke znanstveno-stručne razine koju naš časopis ima, s obzirom da se radi o jednom mladom studentskom časopisu koji tek sad puni četiri godine.

Za kraj, nadamo se da ćete razumjeti i da naše uredništvo treba predah. Njegovi su članovi većinom korak do diplome i tako korak do zatvaranja još jednog velikog poglavlja svog akademskog obrazovanja i otvaranja novog. Stoga se nećemo susretati u 2021. godini, već će idući, peti broj časopisa „Pleter“ izaći tek 2022. godine. Njega će iznjedriti novi ljudi. Dolaze nove mlade snage u historiografiju, pa tako i svježa krv za uredništvo našeg časopisa. U petom broju vjerojatno ćete gledati cijelo uredništvo u novom sastavu, a nadamo se da će članovi tog novog sastava svojim znanjima, idejama i vizijom uzeti u ruke ovaj časopis kao našu ostavštinu i dovesti ga na novu razinu kvalitete i sadržajnosti.

Hvala Vam što ste proteklih godina bili uz nas i što ste, listanjem i čitanjem njegovih stranica, podržavali časopis i sve koji su sudjelovali u njegovoj pripremi. Molimo Vas da isto činite i u budućnosti za naše nasljednike. Vjerujem da ćemo se susretati u nekim drugim prilikama. Do tada, srdačne pozdrave i najtoplije želje!

Luka Ursić, glavni urednik

RADOVI

GLAZBENI ŽIVOT DUBROVNIKA U 15. I 16. STOLJEĆU

Marina Mrđen
Filozofski fakultet u Splitu
Odsjek za povijest
marina.mrden@gmail.com
Stručni rad
Primljeno: 5. 2. 2019.
Prihvaćeno: 14. 10. 2019.

Glazba je oduvijek bila važan dio čovjekova života. Ona je nudila ljudima svojevrsan odmak od stvarnosti odvođeći ih u svijet slobode, nesputanosti mašte. Upravo ta povezanost s ljudskom svakodnevicom uvjetovala je razvoj glazbe koji se specifično odrazio na određenim prostorima u različitim razdobljima. U ovom radu bavit ćemo se razvojem i ostvarenjima renesansne glazbe u Dubrovniku. Dubrovačka Republika je, osobito početkom 15. stoljeća, bila pod velikim utjecajem talijanskih razmišljanja i nazora. Taj se utjecaj odrazio i na glazbenu umjetnost. Naime, mnogi dubrovački glazbenici primili su svoje formalno glazbeno obrazovanje u nekom od većih talijanskih gradova koji su bili središnje točke europske renesanse. Ondje su također svjedočili izvedbama velikih glazbenih djela nastalih iz pera talijanskih skladatelja te su ih, neposredno nakon premijera, izvodili u Gradu. Osim talijanskih glazbenika, u Dubrovniku je djelovao i znatan broj drugih glazbenika stranoga podrijetla koji su također ostavili svoj trag na dubrovačku glazbu. Glazba ovoga vremena razvija se u dva različita pravca slijedeći srednjovjekovnu glazbenu tradiciju. S jedne strane možemo pratiti razvoj crkvene glazbe koja se temeljila pretežito na vokalnoj tradiciji uz postepeno obogaćivanje instrumentalnom pratnjom, dok s druge strane uočavamo pojavu profesionalnih svirača svjetovne glazbe unutar glazbenoga tijela Kneževe kapele. Osim crkvenih i svjetovnih institucija u kojima se njegovala profesionalna glazba, na dubrovačku glazbu također je značajno utjecalo i narodno glazbeno stvaralaštvo u kojem su se na specifičan način preplitali elementi vokalne i instrumentalne glazbe s plesom. U renesansnom se Dubrovniku veoma rado muziciralo u okviru raznih službenih i neslužbenih događaja. U službenim prilikama, poput proslava velikih kršćanskih blagdana, poklada i sl., glazbenici Kneževe kapele vodili su reprezentativnu glazbu u čast Republici. Glazba se ipak češće izvodila u neformalnom okruženju. Tako se na raznim događajima, počevši od krštenja, svadbi, pogreba itd. mogla čuti svirka glazbenika Kneževe kapele te glazbenika amatera. Dubrovački glazbenici također su često imali gostovanja na dvorovima vladara susjednih država. Nažalost, o glazbenom svijetu Dubrovnika 15. i 16. stoljeća do danas svjedoče samo malobrojni sačuvani notni ostaci pojedinih skladbi te određena arhivska vrela koja nam mogu poslužiti za vrednovanje dubrovačkih glazbenih ostvaraja toga vremena te bolje razumijevanje uloge glazbe i njezine povezanosti sa svakodnevnim životom.

Ključne riječi: *Dubrovačka Republika, crkvena i svjetovna glazba, glazbenici, instrumentarij, državni ceremonijal, svakodnevica, 15. i 16. stoljeće*

Renesansna glazba na hrvatskim prostorima

Razdoblje renesanse u glazbi započinje 1430. te traje sve do 1600. godine. U tom se razdoblju prvi put u povijesti glazbe pojavljuje stilsko jedinstvo na europskoj razini inspirirano antičkim kulturno-umjetničkim tekovinama.

U 14. stoljeću duh humanizma odjeknuo je u glazbenoj umjetnosti pojavom *ars nove*.¹ To je također vrijeme u kojem dolazi do afirmacije francuskih zemalja kao značajnih glazbenih središta. U hrvatskim gradovima nailazimo na spomen raznih anonimnih i poznatih glazbenika koji su svirali različite instrumente. Tako se u Dubrovniku spominju svirači puhačkih i žičanih instrumenata, bubnjeva te orgulja uz koje djeluju tzv. pjevači-lakrdijaši te narodni pjevači.

U 15. stoljeću nizozemske zemlje² ostvaruju povoljne uvjete za kulturno-umjetničku djelatnost te se ondje pojavljuje niz nizozemskih polifoničara koji preuzimaju vodstvo u europskoj glazbi tijekom sljedećih dvaju stoljeća. Najveće dostignuće nizozemskih polifoničara bilo je usavršavanje polifonoga sloga³ te širenje glazbene pismenosti osnivajući brojne crkvene i dvorske ustanove za školovanje glazbenika. Već krajem 15. stoljeća talijanska se polifonija mediteranskoga temperamenta⁴ pomalo počinje oslobađati od flamanskoga utjecaja što je rezultiralo nastankom madrigala i *frottole* početkom sljedećega stoljeća.⁵

Šesnaesto stoljeće u Europi obilježeno je djelovanjem triju ideoloških pravaca – mediteranske renesanse, protestantske reformacije i katoličke protureformacije. Ovo je doba u kojem vokalna polifona glazba i višeglasna zbarska *a cappella* glazba doživljavaju svoj vrhunac. Istovremeno dolazi do osamostaljenja i profesionalizacije instrumentalne glazbe; osobito glazbe skladane za lutnju, orgulje i čembalo; te razvoja

1 Josip Andreis, *Povijest glazbe I.*, 171-173.: *Ars nova* naziv je za glazbeno razdoblje od 1320. do 1380. godine. To je vrijeme kada se, pod utjecajem humanističkih ideja, poseže za svjetovnim glazbenim predlošcima namjesto uobičajenih crkvenih tekstova latinskoga podrijetla. Najčešće su izvođeni polifonski glazbeni oblici tzv. dvostrukoga moteta i višeglasnoga Lieda.

2 Isto, 223-305.: Sjeveroistok Francuske tj. područje Burgundije bilo je prvo središte nizozemske polifonije, a potom se centar premješta u Belgiju i Nizozemsku.

3 Isto: Uvođenjem polifonoga sloga posebno se isticalo značenje samog teksta.

4 Isto: Gradovi Venecija, Rim, Firenza, Ferrara, Mantova i Milano bili su glavna središta razvoja talijanske polifonije.

5 Isto: *Frottola* nastaje u Italiji, a madrigal kao najznačajnija pojava u europskoj svjetovnoj vokalnoj polifoniji rezultat je suradnje talijanskih i nizozemskih majstora.

instrumentalne notacije. Najzastupljeniji glazbeni crkveni oblici u renesansi bili su misa kao središnji oblik duhovne glazbe, motet i lauda; dok su se od svjetovnih oblika isticali madrigal, *frottola* i *chanson*. Krajem stoljeća u Italiji nastaje prva opera Dafne, autora Jacopa Perija (1561. – 1633.) s kojom je naznačen početak novoga glazbenog razdoblja – baroka.

Dok su se hrvatske zemlje u 16. stoljeću našle u poprilično nepovoljnim društvenim, gospodarskim i kulturnim prilikama, Dubrovačka Republika uživala je razdoblje mira i prosperiteta. Sačuvan je spomen na samo desetak hrvatskih renesansnih glazbenika među kojima se ističu Franciscus Bossinensis (Franjo Bosanac), Andrea Antico da Montona (Andrija Motovunjanin), Andrea Patrizi (Andrija Petrić) i Giulio Schiavetto (Julije Skjavetić) kao autori čiji je skladateljski opus sačuvan do danas. Uz njih se spominju i dubrovački skladatelji: Sekundo Brugnoli, Gavro Temparičić, Benedikt Babić, Marin Držić, Emanuel Zlatarić te Antun Tudorović čija je glazbena ostavština izglubljena.⁶

Crkvena glazba u renesansnom Dubrovniku

Ostvarenja dubrovačke renesansne crkvene glazbe vjerojatno su dosegla visoku razinu.⁷ Crkvena glazba nastavila se na srednjovjekovnu pjevačku tradiciju⁸ koju su u prvom redu njegovali pripadnici reda franjevac i dominikanaca. U to vrijeme kanonik *cantor* organizirao je i vodio crkveno pjevanje u katedralnoj crkvi, dok su pjevačkim zborovima u ostalim crkvama upravljali *chori moderatori*. Pjevačku službu obavljali su samo muškarci u sastavu muškoga ili mješovitoga muškog zbora.⁹ Glazba se svakodnevno izvodila u katedrali svete Marije te ostalim dubrovačkim crkvama, a bogoslužje je bilo osobito svečano prilikom raznih crkvenih svečanosti te kada je bilo dijelom državnoga ceremonijala.¹⁰

6 Josip Andreis, *Povijest hrvatske glazbe* IV, 1974., 42., 171–181., 223–311.; Leksikon Marina Držića. Preuzeto s: <http://leksikon.muzej-marindržic.eu/glazba/> (20. 7. 2017.); Lovro Županović, *Stoljeća hrvatske*, 1980., 20–21., 56–60.

7 Miho Demović, *Glazba i glazbenici u Dubrovačkoj Republici: od početka XI. do polovine XII. stoljeća*, 1981., 44.: Katolicizam postaje temeljnim političkim identitetom Republike u vremenu kada se ona nalazi na raskrižju kršćanskoga i muslimanskoga svijeta. Stoga su državne vlasti brinule o reprezentativnosti crkvenih institucija i svečanosti.

8 Isto: Tijekom kasnoga srednjovjekovlja pojavljuje se znatan broj obrazovanih crkvenih pjevača koji su svoje znanje stjecali u okviru petogodišnjih katedralnih škola.

9 Isto: Najviše dionice izvodili su dječaci.

10 Isto, 63.: Tada je na misnom slavlju prisustvovao sam knez kao i predstavnici vlasti.

O razvijenosti dubrovačke crkvene glazbe svjedoči činjenica da su već u 13. stoljeću u Gradu postojale orgulje te da je djelovao katedralni zbor kanonika.¹¹ To nas upućuje i na postojanje kvalificiranih orguljaša i zborovođa koji su, zbog odličnoga poznavanja glazbene teorije, često bili najobrazovaniji glazbenici svoga vremena.¹² Govoreći o dubrovačkoj crkvenoj instrumentalnoj i vokalnoj glazbi, potrebno je istaknuti i utjecaj flamanskih majstora koji su djelovali u Dubrovniku.¹³ O bogatstvu renesansne crkvene glazbe ponajviše nam svjedoče glazbeni arhivi dominikanskoga i franjevačkoga¹⁴ samostana.¹⁵

Svjatovna glazba u renesansnom Dubrovniku

Svjatovnu glazbu možemo promatrati s dvaju aspekata. Prva bi sfera svakako bila folklorni izričaj, glazba koja je iskonski nastajala u narodu te se s vremenom mijenjala i prenosila na buduće generacije. S druge strane, imamo pojavu profesionalnih glazbenika, usavršavanja glazbenih instrumenata i umijeća sviranja u smjeru klasične glazbe. S obzirom na to da se klasična glazba razvila iz folklora, možemo je promatrati kao preoblikovan i usavršen oblik narodne glazbe. Dok je folklorna glazba većinom veseloga i plesnoga karaktera, klasična glazba obično je umjerenijega tempa te „ozbiljnijega” karaktera. Također, uočava se i razlika između instrumenata koji se koriste u folklornim i profesionalnim ansamblima.

Folklorna tradicija

Mnogi folklorni plesovi i popijevke sačuvani do danas u Hrvatskoj, kao i drugdje u svijetu, vuku korijene iz starine. Neki su od njih sigurno potekli iz renesansnoga razdoblja, ali su u vremenu svoga nastanka

- 11 Demović, *Glazba i glazbenici*, 63.: U 13. stoljeću pri katedralnom zboru djelovalo je 26 kanonika.
- 12 Isto: Prvi poznati dubrovački orguljaš bio je Nikola Pavličević. On je obavljao službu orguljaša stolne crkve od 1448. do 1466. godine.
- 13 Isto: Flamanski glazbenici osobito su zaslužni za uvođenje nove vokalne tehnike te polifonoga načina pjevanja.)
- 14 Robin Harris, *Povijest Dubrovnika*, 2006., 221-246.: U dubrovačkom franjevačkom samostanu nalazi se najveća zbirka muzikalija u Dalmaciji.
- 15 Demović, *Glazba i glazbenici u Dubrovačkoj Republici: od početka XI. do polovine XVII. stoljeća*, 44., 63.; Harris, *Povijest Dubrovnika*, 221-246.; Koraljka Kos, „Muzički instrumenti u srednjovjekovnoj likovnoj umjetnosti Hrvatske”, *Rad*, (1969), 351/2, Zagreb; 197. – 199.; Enio Stipčević „Dominikanci i glazba u Hrvatskoj (16.-20. Stoljeće)”, Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/74297> (13.8.2018).

to bili umjetnički plesovi i popijevke za koje se onodobno znalo tko ih je izmislio, spjevao ili uglazbio. Izvedba folklorne glazbe iziskivala je i izradu specifičnih tradicionalnih folklornih instrumenata. Dubrovački kraj diči se bogatstvom i velikom raznovršnošću tih narodnih instrumenata među kojima su se isticali lijerica, mješnica te gusle. Lijerica, glazbalo slično manjoj violini pokretljivih mogućnosti muziciranja, zauzima ipak najznačajnije mjesto u dubrovačkoj folklornoj tradiciji. Osim sviranja žica, glazbu je pratio ritmični zvuk udarca sviračeve noge o pod koji je oživljavao samu svirku.

Folklorna glazba nije se izvodila prema notnom predlošku, već se prenosila s generacije na generaciju uključujući brojne improvizacije. Najbolji glazbenici bili su upravo oni koji su najvještije iskoristili tu slobodu improviziranja stilova na razne poznate plesne i druge napjeve. U razdoblju između 15. i 17. stoljeća improviziranje nazivano „pripijevanje” bilo je veoma uobičajeno. Takav je glazbeni izraz danas nestao na prostoru Dubrovnika, ali je zadržan u Dalmatinskoj zagori te susjednoj Hercegovini. „Pripijevanje” je opisivalo događaje i osobe iz svakidašnjega života, a tekstovi pjesama često su bili podrugljivoga tona. Stoga je često dolazilo do fizičkih obračunavanja i podnošenja tužbi upravo zbog uvredljivih tekstova. Primjerice, zabilježen je spor iz 1462. godine jer je grupa od četrdesetak mladića u dubrovačkoj Širokoj ulici pripijevala ove stihove koji su uvrijedili plemića Klementa Gučetića te ih je on zbog njih tužio sudu:

„O Jelo, vita jelo,
ne hod sama na vodu!
Klimoje je na vodi. / Klimoje sjedi na vodi.”¹⁶

Ljubavna lirika i klapsko pjevanje

Umjetnička ljubavna lirika starih dubrovačkih trubadura Šiška Menčetića, Džore Držića i dr., jedan je od značajnijih aspekata narodnoga glazbenog stvaralaštva u Dubrovniku. Ti ljubavni stihovi nastaju pod utjecajem talijanske vokalne lirike, a vjerojatno su ih dubrovački humanisti – trubaduri izvodili kao jednostavne popijevke uz leut.¹⁷

16 M. Demović, *Glazba i glazbenici*, 19–22.; Miho Demović, „Glazba u renesansnom Dubrovniku”, *Dani Hvarskog kazališta: Građa i rasprave u hrvatskoj književnosti i kazalištu* 14/1 (1998), Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/file/152541> (5.7.2017).: Ovi stihovi podrugljivog su karaktera jer upućuju na preljub djevojke koja samostalno odlazi po vodu gdje je čeka drugi muškarac.

17 Andreis, *Povijest hrvatske glazbe*, IV., 41.: Ljubavna lirika nazivala se i pučko-leutaškom lirikom, iako nije nužno uvijek izvođena uz leut.

Ljubavna je lirika u Dubrovniku zaživjela u drugoj polovici 15. stoljeća te je doživjela vrhunac 1507. godine kada dubrovački vlastelin Nikša Andretić Ranjina (o. 1494. – nakon 1582.) objavljuje najznačajniji ljubavni kanconijer hrvatske renesansne književnosti.

Donosimo primjer teksta jedne svjetovne lirske ljubavne pjesme koju su „dubrovački vlasteličići” pjevali u svojim uredima krateći vrijeme:

„Sada sam ostavljen
srid morske pučine
valovi moćao bj`en
daž` dojde s visine.
Kad dojdoh na kopao,
mnih da sam...”

U Ranjininu zborniku zapisano je osamsto dvadeset ljubavnih pjesama pisanih dvanaesteračkim dvostruko rimovanim distihom¹⁸ koje su se u to vrijeme pjevale u Dubrovniku, a većina njih nastaje iz pera Šiška Vlahovića Menčetića i Džore Držića. Njih su naslijedili Marin Držić, Nikola Nalješković i Nikola Dimitrović, druga generacija pjesnika renesansne ljubavne lirike. Pjesme koje su spjevali ovi pjesnici bile su toliko popularne da je u prvoj polovici 16. stoljeća ljubavna lirika postala dominantan književni pravac diljem Jadrana. Ljubavno pjesništvo protkalo se tako u umjetničko i pučko pjesništvo te postalo dijelom duhovne, satiričke i prigodne poezije, epova i poema, proznih i dramskih tekstova. Sredinom 16. stoljeća nastaju slavni kanconijeri Marina Držića i Hanibala Lucića te tada renesansna ljubavna lirika doživljava svoj estetski vrhunac. Tada su ljubavni dvanaesterci postepeno gubili značaj povratkom petrarkističkom idealu i osmeračkom stihu.¹⁹

Godine 1979. Koraljka Kos donosi hipotezu o izvođenju ljubavne lirike i dvanaesteračkih stihova. Naime, ona smatra da je dio lirske poezije dubrovačkih renesansnih pjesnika bio uglazbljen u obliku popijevki pjevanih uz leut koje su imale simetričnu ritamsko-metričku strukturu. Glazba se u pojedinim kiticama ponavljala dok je lutnja samostalno nastupala u interludijima i u postludijima. Njezinu hipotezu podupire Jakša Primorac ističući teoriju formularnoga pamćenja Alberta Batesa Lorda kojom ističe da je običan puk mogao lako pamtit i dvostruko rimovane dvanaesterce ljubavne lirike te ih prenositi

18 Jakša Primorac, *Poj ljuveni: Pučko pjevanje u renesansnoj Dalmaciji*, Split, 2013., 22.-26.: Unatoč snažnom Petrarcinu utjecaju, ova je vrsta rime srodna Marulićevoj *Juditi*.

19 Primorac, *Poj ljuveni*, 22–26.: Povratak petrarkista pjesmama Dinka Ranjine i Dominika Zlatarića.

mlađim naraštajima. Dokaz za to pronalazi u trećem izdanju Ranjinina zbornika u kojem prevladavaju anonimni autori koji su slobodno preuzimali najefektnije dvostihe Džore Držića i Šiška Menčetića te ih, s nešto manje pjesničkoga umijeća, uklapali u svoje pjesme.²⁰

Kneževa kapela

Jedan od najznačajnijih nositelja svjetovnoga glazbenog života u Republici bila je Kneževa kapela, glazbeno tijelo pod državnim pokroviteljstvom sastavljeno od svirača raznovrsnih instrumenata. Kneževa je kapela u Dubrovniku ustanovljena, po uzoru na slične kapele koje su postojale na zapadnoeuropskim dvorovima, početkom 14. stoljeća.²¹ S obzirom na to da je osnovana s ciljem da se u njoj ogleda sva slava i ugled Dubrovačke Republike, kako unutar njezinih granica,²² tako i izvan njih,²³ predstavnici vlasti brinuli su se za održavanje visoke razine kvalitete izvođenja glazbe te za sam izgled glazbenika. Prvi poznati svirači Kneževe kapele bili su gradski trubači iz redova *zdura* i *teklića*,²⁴ no nedugo se zatim u arhivskim vrelima spominju i brojni drugi instrumenti koji su bili u njezinu sastavu, poput trombona, raznih manjih puhačkih glazbala, harfi, lutnji, bubnjeva i dr.

Sastav Kneževe kapele mijenjao se iz godine u godinu. Temeljem sačuvane arhivske građe uočavamo da je broj stalno zaposlenih glazbenika bio razmjerno velik te je obuhvaćao glazbenike domaćega i stranoga podrijetla²⁵ koje je predvodio najvještiji svirač nazivan *maestro di cappella*.²⁶

20 Andreis, *Povijest hrvatske*, IV., 41.; Demović, „Glazba u renesansnom.” Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/file/152541> (5.7.2017); Dragić, *Poetika i povijest*. Preuzeto s: <https://www.ffst.unist.hr/images/50013808/poetika%20i%20povijest.pdf> (15.9.2017.); Kos, „Muzički instrumenti,” 238–242.; Milorad, *Povijest hrvatske*, I., 123.

21 M. Demović, „Glazba u renesansnom“: Djelovanje Kneževe kapele prekinuto je za velikog potresa 1667. godine. Njezin rad nastavljen je djelovanjem Kneževa orkestra u 18. stoljeću, glazbenoga tijela koje je prestaje postojati padom Dubrovačke Republike.

22 Isto: Glazbenici Kneževe kapele uveličavali su svojom svirkom proslave svih značajnijih crkvenih svetkovina, društvena i sl. zbivanja, vojne parade itd.

23 Isto: Prilikom brojnih gostovanja na dvorovima stranih vladara od kojih su najučestalija bila upravo gostovanja na dvorovima bosanskoga kralja i hercegovačkih velikaša.

24 Demović, *Glazba i glazbenici*, 69.: Gradski glasonoše koji su bili zaduženi za proglašavanje odredbi dubrovačkog kneza. Svoj proglas započinjali su zvukom trube koja je signalizirala narodu da se okupi.

25 Demović, „Glazba u renesansnom“: Među glazbenicima stranoga podrijetla Demović ističe glazbenike iz Albanije, Austrije, Belgije, Bosne, Francuske, Grčke, Italije, Nizozemske, Njemačke, Španjolske i Švicarske.

26 Demović, *Glazba i glazbenici*, 69.; Demović, „Glazba u renesansnom”

Službovanje u Kneževoj kapeli

Stjecanjem glazbenoga obrazovanja i svladavanjem umijeća sviranja glazbenici Kneževe kapele uživali su veliki socijalni ugled te su mogli osigurati sve povoljnosti potrebne za pristojan život. S obzirom na to da su djelovali unutar državnoga tijela, smatrani su ljudima od državnoga povjerenja te su mogli uživati u neposrednim kontaktima sa samim državnim vrhom. Ipak, postojala je znatna razlika između glazbenika koji su bili u stalnoj službi Kneževe kapele te onih koji su bili angažirani samo u određenim prilikama. Glazbenici koji su djelovali u stalnoj službi nazivali su se *piffari* te su imali stalnu mjesečnu plaću koja je iznosila do 210 dubrovačkih perpera.

S druge strane nalazili su se trubači i bubnjari koji su bili angažirani za obavljanje signalnih funkcija²⁷ pri gradskoj straži, na tvrđavama, u brodovima i sl. Unatoč svojoj primarno funkcionalnoj svrsi, također su ponekad nastupali s *piffarima* u crkvenim svečanostima i u državom ceremonijalu.²⁸ Za svoj rad primali su minimalnu plaću koja je iznosila otprilike 20 perpera te se, za razliku od *piffara*, nisu mogli baviti isključivo glazbenim zvanjem niti se pretjerano posvetiti daljem razvijanju svojih glazbenih sposobnosti.

Slika 1. Istočni dio atrija Kneževa dvora

27 Andreis, *Povijest hrvatske*, 40.: Zvučnim signalom naviještali su početak rada, noćne uz-bune, započinjanje svečanih priredbi, otvaranje i zatvaranje gradskih vrata i sl.

28 Isto: Najčešće su trubači i puhači bili angažirani u pojedinim svečanim prilikama koje su zahtijevale formiranje većega sviračkog ansambla.

Važno je spomenuti da je stalna plaća glazbenika određena tek nakon probnoga perioda u kojem je utvrđena razina njihovih glazbenih sposobnosti. Unatoč toj činjenici, možemo zaključiti da su glazbenici koji su djelovali u stalnoj službi Kneževe kapele imali relativno dobra novčana primanja. Oni su također imali priliku ostvariti dodatne prihode održavajući glazbene poduke iz sviranja, izrađujući glazbene instrumente, baveći se nekakvim drugim obrtom²⁹ te svirajući u kakvim privatnim aranžmanima,³⁰ prilikom crkvenih svečanosti ili gostovanja izvan granica Republike. Što se tiče samoga radnog vijeka glazbenika, on je varirao od kraćih perioda pa sve do pedeset godina službovanja.³¹

Scenska glazba

U Dubrovniku je također bio veoma razvijen i kazališni život čiji su nositelji bili glumci amateri okupljeni u družine.³² S obzirom na to da su kazališne predstave često objedinjavale scenski pokret i glazbu, u izvedbe su također bili uključeni i glazbenici Kneževe kapele. U Gradu su se izvodili svi renesansno-barokni scenski oblici: crkvena prikazanja, pastirske igre, tragedije, komedije, maskerate, jeđupke, pjesme od kola, melodrame i opere.

U Dubrovniku su sačuvana crkvena prikazanja Mavra Vetranovića *Od poroda Jezusova*, *Posvetilište Abramovo* i *Suzana čista* koja sadrže glazbene reference. Tako npr. u *Posvetilištu Abramovu* nailazimo na upute za pjevače: „*počeše pastiri svirati i pojati.*” Iz crkvenih prikazanja glazba je prenesena i u pastirsku igru koja u Dubrovniku doživljava procvat pojavom četiriju komedija Nikole Nalješkovića te pet drama Marina Držića. Početkom 16. stoljeća u Dubrovniku su se izvodili i prijevodi grčkih tragedija u kojima je bila istaknuta uloga zboru. Od njih su sačuvane Držićeva *Hekuba*, Zlatarićeva *Elektra* i Bunićeva *Jokasta*. Među komediografsko-dramskim radovima koji su izvođeni drugom polovicom 16. stoljeća u Dubrovniku ističu se djela Nikole Nalješkovića, Marina Držića i Antuna Sasina. Tako u djelu Antuna Sasina *Flora*

29 Demović, *Glazba i glazbenici*, 98–100.: Primjerice, Filip iz Drivasta bavio je izradom instrumenata, noževa, zastavica te drugim vrstama obrta koji su bili potrebni Republici, Blasius Tubicen također je radio kao postolar, Gabriel de Arimino kao zdur, gostioničar, te uzgajatelj sokola, Petercinus Piffarus kao bombardijer te Andreas Soldatus kao liječnik.

30 Isto: Svirali su na krštenjima, svadbama, privatnim zabavama plemića i sl.

31 Andreis, *Povijest hrvatske*, 40.; Demović, *Glazba i glazbenici*, 90–140.

32 Demović, *Glazba i glazbenici*, 143–144.: Mladež je od djetinjstva u okviru svoga staleža i uzrasta bila okupljena u družine radi poštene zabave, bolje izobrazbe i ugodnijega življenja.

uočavamo didaskalije koje upućuju na sudjelovanje pjevača, plesača i svirača u izvedbi djela: „*Ovdi Milat počne pod vijolun začinat ovu pjesan.*”³³ Na glazbene didaskalije koje upućuju na to da su se dramska djela uprizoravala uz sviranje, pjevanje i plesanje nailazimo i u više Držićevih djela. Tako npr. u komediji *Venera i Adon* nailazimo na više takvih didaskalija: „*Ovdi se odkrije šena. Vlasi se pripadu, a ukažu se šes vila, koje najprvo poju, pak tancaju;*” „*Svršivši pjesni i tanac, klanjajući se Veneri odhode, a Venere božica, užežena od ljubavi svoga Adona, tužeći se govori;*” „*Opet se odkrije šena i satir s vilom tanca.*” U *Noveli od Stanca* također se spominje plesanje tanca: „*Ovdi tanac vode, pak vile govore,*” dok se u *Grižuli* pojavljuju didaskalije koje upućuju na pjevanje: „*Za ovjezijem se muzika kanta.*”³⁴

Maskerate, koje su u cijelosti pjevane kao i crkvena prikazanja, u Dubrovniku su uživale veliku popularnost o čemu svjedoči i njihova brojnost. Izvodile su se tako *Jeđupka* Mikše Pelegrinovića, *Dobri Vrač* Džore Držića; *Dvije robinjice*, *Trgovci Armeni i Indiani*, *Lanci Alemanni trumbaturi i pifari* Mavra Vetranovića; *Nagi Vrag*, *Vrag s mijehom*, *Vrag sa srcem*, *Sužnji*, *Prosjaci*, *Pastiri*, *Pastiri od Bobana*, *Putujući pjevači*, *Dokoni mladići*, *Sluge od ljubavi*, *Zaljubljenik* i *Poziv u kolo* Nikole Nalješkovića, *Vrtlari* i *Mužika od crevljara* Antuna Sasina, *Jeđupka te Majka Venere ište Kupida* Sabe Mišića Bobaljevića, *Jeđupka* Horacija Mažibradića. Osobito je istaknut značaj *Jeđupki* koje su se izvodile uz sviranje različitih instrumenata (poglavito lutnje, citare i viole) i pjevanje zbora. O njihovu izvođenju svjedoči arhivski podatak iz sudskoga zapisnika *Lamenta de intus* iz 1580. godine o saslušanju jedne dubrovačke družine koja je tijekom godine po dubrovačkim ulicama uz pratnju lutnje, citru, violinu i mnoge druge instrumente pjevala lascivne i proste popijevke. Članovi družine branili su se govoreći da su izvodili samo pristojne popijevke i neke „moderne” pjesme među kojima su bile i one na stihove poznate maskerate *Jeđupke*.³⁵

Pjesma od kola bila je još jedna omiljena i razgranata glazbena forma u Dubrovniku. Tu vrstu pjesama pisao je Nikola Dimitrović, no nažalost, njegova je ostavština izgubljena. Sačuvane su pak neke kraće pjesme Din-

33 Leksikon Marina Držića. Preuzeto s: <http://leksikon.muzej-marindrzic.eu/glazba/> (20. 7. 2017.)

34 Demović, „Glazba u renesansnom Dubrovniku.” Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu 14/1 (1988): <https://hrcak.srce.hr/file/152541> (srpanj 2017.).

35 Demović, *Glazba i glazbenici*, 160–167.: Operu *Euridice* prevodi Paskoje Primović, ali ne iz libreto nego iz glazbene partiture što zaključujemo zbog sadržanih didaskalija vezanih za zbor.

ka Ranjine te pjesme Junija Palmotića s početka 17. stoljeća. Zabilježeni su i podaci o izvođenju melodrama i opera u Dubrovniku, i to neposredno nakon njihovih praizvedbi u Italiji kao npr. *Euridice*³⁶ i *Arienne*. Pripremanje izvedbe opere, tog velikoga glazbeno-dramsko-scenskog projekta, zasigurno je iziskivalo velike pripreme te veliku umjetničku sposobnost glazbenika koji su djelovali u Dubrovniku početkom 17. stoljeća.³⁷

Dubrovački renesansni instrumentarij

U dubrovačkom instrumentariju,³⁸ najstariji je spomen trube³⁹ i bubnja.⁴⁰ Ostali instrumenti pojedinačno se spominju tek od polovice 14. stoljeća: *zaramela*, kornet, harfa, lutnja, orgulje i trombon. Zanimljiv je i podatak o postojanju instrumenata *Dulcimer* (*dulce melos*) i organistruma iz 1443. godine, instrumenata za koje Republika u to vrijeme nije mogla pronaći kvalificirane svirače. Među instrumentima zastupljenima u narodnoj glazbi potrebno je spomenuti leut tj. lijericu, mješnicu te gusle. O orguljama, upravo zbog njihove veličine i značaja u crkvenoj glazbi, imamo malo više sačuvanih informacija. Najstariji sačuvani podatak o njihovom postojanju u Gradu sadržan je u zapisniku Maloga vijeća iz 1384. godine. Iz istoga izvora saznajemo i da je u drugoj polovici 14. stoljeća u Dubrovniku postojalo više orgulja.⁴¹ Vijeće najprije odobrava blagajnicima stolne crkve svete Marije nabavu orgulja u vrijednosti od 100 zlatnih dukata, a četiri godine kasnije u katedrali nailazimo na spomen još dvaju orgulja manjih dimenzija. Krajem 15. stoljeća postojale su orgulje i u crkvi svetoga Vlaha.⁴²

Iako su navedeni instrumenti u Dubrovnik pretežito stizali iz Venecije, u izvorima također nailazimo i na podatke o domaćoj izradi instru-

36 Demović, *Glazba i glazbenici*, 143–167.; Demović, „Glazba u renesansnom.”; Leksikon Marina Držića. Preuzeto s: <http://leksikon.muzej-marindržic.eu/glazba/> (20. 7. 2017.)

37 Isto, 132–133.: Ukupnost glazbenih instrumenata koji se koriste u skladbama određene glazbene epohe ili u nekom određenom periodu.

38 Isto, 132–133.: Spominje se od samoga početka postojanja Kneževe kape pod raznim nazivima: *trombetta*, *trombecta*, *tubecta* i *tuba*. (Demović, *Glazba i glazbenici*, 132–133.)

39 Isto: Susreće se pod nazivima *taburelo*, *tamburelo*, *tamburino* i sl. (Demović, *Glazba i glazbenici*, 132–133.)

40 Isto: Susreće se pod nazivima *taburelo*, *tamburelo*, *tamburino* i sl. (Demović, *Glazba i glazbenici*, 132–133.)

41 Isto, 46–57.: U katedrali, u crkvi svetoga Vlaha, u samostanskoj crkvi sestara klarisa te kasnije u privatnom vlasništvu.

42 Kos, „Muzički instrumenti,” 197–199.: O postojanju orgulja u crkvi svetoga Vlaha svjedoči nam ugovor sklopljen 1493. godine između dubrovačke vlade i Pelegrina iz Riminija koji postaje novi orguljaš u toj crkvi.

menata. Tako se npr. spominju glazbenici Barnaba Pifarus te trubač Filip iz Drivasta⁴³ koji su se osim izvodilačkom praksom bavili i izradom instrumenata. Dubrovački glazbenici su u svom privatnom vlasništvu najčešće imali jedan ili više instrumenata koje su znali svirati.⁴⁴

Slika 2. Lovro Matinov Dobričević, lik anđela na poliptihu iz 1465. godine

Stjecanje glazbenoga obrazovanja

Iako se velik broj dubrovačkih glazbenika školovao na glazbenim sveučilištima u Italiji, osnovna glazbena poduka mogla se primiti i u Gradu. Poduka iz osnova glazbene teorije, pjevanja i sviranja orgulja mogla se primiti od klerika⁴⁵ dok su privatne poduke iz sviranja ostalih instrumenata osiguravali glazbenici Kneževe kapele. Tako npr. nailazimo na Petrusa Bodona, reproduktivnoga glazbenika koji u Dubrovnik dolazi s dvora burgundskoga vojvode, koji se, uz sviranje, ba-

43 Demović, *Glazba i glazbenici*, 90–93.: Proizveo je instrument dulcimer (*dulce melos*).

44 Isto, 46–57., 90–93., 132–133.; Demović, „Glazba u renesansnom.”; Kos, „Muzički instrumenti,” 197–199., 233–235.

45 Isto, 96.: Klerici su također održavali poduke iz svjetovne glazbe. O tome nam svjedoči i podatak o dvojici dubrovačkih orguljaša Ivanu Kristoviću i Petru Tominom iz 1573. godine koji su u crkvi, uz crkvenu glazbu izvodili i plesnu glazbu (*gagliarde, saltareli, pasameci, pavane, bali di torce* i dr. plesove).

vio i pedagoškom djelatnošću. Možemo pretpostaviti i da je Georgius ab Arpa, obrazovan i reproduktivan glazbenik davao glazbene poduke u sviranju leuta i harfe. Ipak, uočavamo da su najznačajniji doprinos dubrovačkoj renesansnoj odgojno-pedagoškoj, ali i reproduktivno-umjetničkoj te skladateljskoj djelatnosti ostvarili svojim djelovanjem trojica glazbenika iz obitelji Courtois.

Glazbeno znanje moglo se prenositi i unutar obitelji s koljena na koljeno. U tom pogledu možemo spomenuti glazbenike iz obitelji Costich (Costu, njegova sina Jakoba i unuka Tomu) koji su kroz tri generacije djelovali pri Kneževoj kapeli kao svirači puhačkih instrumenata. Naposljetku, glazbenici su također mogli uzimati talentirane mlade ljude za svoje naučnike te ih podučavati glazbenom umijeću. Glazbenici su vjerojatno imali i osobne priručne zbirke tiskanih muzikalija koje su također mogli koristili prilikom poduka.⁴⁶

Podrijetlo glazbenika

U Dubrovniku je, uz mnoštvo domaćih glazbenika, također djelovao i značajan broj glazbenika stranoga podrijetla. Najveći broj stranih glazbenika koji su djelovali u Kneževoj kapeli potjecao je iz Italije. U dubrovačkim se arhivskim dokumentima u razdoblju između 1378. i 1558. godine također pojavljuje desetak imena glazbenika s njemačkoga govornog područja.⁴⁷ Među glazbenicima stranoga podrijetla spominju se i oni podrijetlom iz Grčke,⁴⁸ Španjolske⁴⁹ i Albanije. Najznačajniji utjecaj na dubrovačku renesansu glazbu ipak su ostvarili glazbenici franko-flamanskoga podrijetla.⁵⁰ U tom pogledu osobito su se istaknuli članovi obitelji Courtois.⁵¹

46 Demović, *Glazba i glazbenici*, 84., 90–99., 107–114.

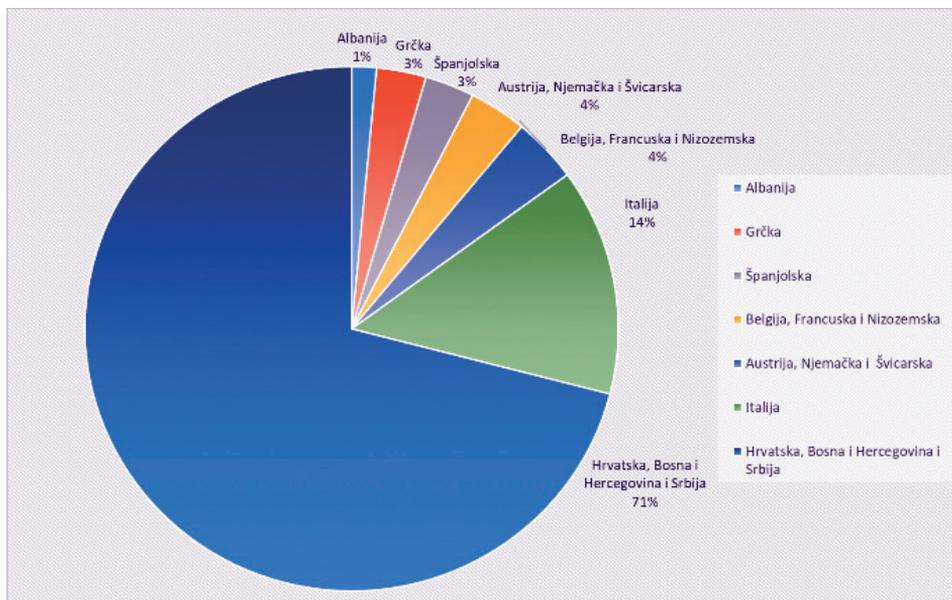
47 Isto, 74.: Helias Theutonicus, Juanis Theutonicus, Radasinus Theutonicus, Petecrinus Allemanus, Pater Noster de Prusa, Petrus de Collonia, Matheus de Zanzipolo i Petrus Germanus.

48 Demović, „Glazba u renesansnom.”: Tomasius de Candia, Georgius Galus de Candia, Theodoros de Arta, Johannes de Arta, Antonius Grecus, Marchus Grecus, Laurentius Manes i Aloysius Manes. Od svih glazbenika grčkoga podrijetla najznačajniji je Laurentius Manes.

49 Isto: Gregorius de Medina.

50 Isto: Gallus Piffarus, Petar Francigena te trojica članova obitelji Courtois.

51 Demović, *Glazba i glazbenici*, 74.; Demović, „Glazba u renesansnom.”

Slika 3. Grafički prikaz glazbenika koji su djelovali u Kneževoj kapeli od 1400. do 1600. godine prema zemlji njihova podrijetla

Glazbenici koji su djelovali u Dubrovniku u 15. i 16. stoljeću.

Od notara Kneževe kapele saznajemo imena prvih glazbenika koji su djelovali u Dubrovniku te osnovne podatke o njima. Prvi spomen imena nekoga glazbenika u Dubrovniku poimence potječe iz 1302. godine kada se spominje trubač Matheus Preco. Nedugo zatim zabilježena su imena i podaci o trubačima glasonošama Niccoli Mathie de Pontignanu i Angelusu de Nei. Jureč iz Brinja u Lici i Benčo Ivanišević, koji su djelovali u Dubrovniku koncem 14. stoljeća, prvi su poimence zabilježeni glazbenici podrijetlom iz hrvatskih gradova. Broj glazbenika domaćega podrijetla kasnije se umnaža što potvrđuje spomen Ostoje Pifarusa te Vochmira Sonatora i Fratera Zlatonoschicha te još nekolicine glazbenika pristiglih s bosanskoga velikaškog dvora.⁵²

Među značajnijim imenima dubrovačke glazbe ovoga razdoblja pojavljuje se Marin Držić, jedan od najznačajnijih hrvatskih dramatičara. Iako se prvenstveno bavio književnim radom, poznato je da je bio i glazbenik praktičar. Naime, prema odluci Velikoga vijeća, Držić je imenovan katedralnim orguljašem 28. veljače 1538. godine za što je

⁵² Demović, *Glazba i glazbenici*, 74.

primao plaću od sto perpera godišnje. Osim umijeća sviranja orgulja, Jeronim Vlahov Držić u obiteljskoj genealogiji tvrdi da je Držić također svirao i na mnogobrojne druge instrumente.⁵³ To nam potvrđuje nadgrobna *Na priminutje Marina Držića Dubrovčanina* koju piše pjesnik Mavro Vetranović prigodom Držićeve smrti 1567. godine:

„plačni su leuti i tužni ostali,
nijemi su flauti i ostali svirali,
smetel je violune taj čemer nemili,
da slatko ne zvone kako su zvonili.”

Pjesma upućuje na to da je Držić znao svirati leut, flautu, violune,⁵⁴ kordinu, kornet, klavičembalo i orgulje. S obzirom na to da je 1538. godine osam mjeseci bio orguljaš dubrovačke stolnice te se dodatno školovao za zvanje glazbenika u Sieni, pretpostavlja se da je Držić imao dovoljno glazbenoga znanja za samostalno skladanje glazbenih brojeva za svoja scenska djela. Milan Rešetar u svom radu *Djela Marina Držića* ističe pojedine Držićeve drame u kojima se pojavljuju glazbene reference. Uočava da su u *Mandi* sadržana dva vokalna broja, u *Dundu Maroju* jedna talijanska kanconeta, u *Veneri i Adonu* jedan vokalni i dva plesna broja, u *Noveli od Stanca* jedan plesni broj te u *Grižuli* jedan broj orkestralnoga karaktera. Lovro Županović primjećuje da i u *Hekubi* ima nekoliko didaskalija koje upućuju na instrumentalno muziciranje u okviru scenske izvedbe djela. Dok je glazbeni broj iz *Dunda Maroja* očito preuzeo iz jedne talijanske melodije, ostale vokalne i instrumentalne ulomke mogao je skladati i sam Držić.

Secondo Brugnoli još je jedan dubrovački glazbenik koji potječe iz ugledne talijanske obitelji koja se prvom polovicom 15. stoljeća doselila u Grad. Od mladih dana bavio se glazbom i pomorskom trgovinom, a nakon što se zareadio i postao svećenikom njegovo glazbeno djelovanje se intenziviralo. Zabilježeno je da je ispjevao i skladao više pjesama, obrađivao višeglasno crkvene himne te napisao pouku o koralnom pjevanju.

Gavro Temparičić⁵⁵ dubrovački je franjevac koji se ujedno bavio i glazbom. Glazbeno obrazovanje primio je u Italiji, a potom je velik dio svoga života proveo u Beču gdje je, prema Crijevićevoj *Bibliotheci*, zbog svoje iznimne vještosti u glazbenoj umjetnosti, djelovao kao dvorski

53 Leksikon Marina Držića. Preuzeto s: <http://leksikon.muzej-marindrzic.eu/glazba/> (20. 7. 2017.): „*Era musico eccelentiss[im]o et sonaua d'ogni sorte de instrumenti*” (u prijevodu: „Povrh toga bio je i izvrstan glazbenik te je svirao na svim vrstama glazbala”).

54 Lovro Županović, *Stoljeća hrvatske glazbe*, Zagreb, 1980., 48-50.: gudački kontrabas.

55 Andreis, *Povijest hrvatske*, IV, 42.: Nailazimo i na inačice prezimena Tamparica, Temparricus.

učitelj glazbe i glazbeni ravnatelj na dvoru cara Matije. Iako je mnogo vjerojatnije da je služio kod Matije dok je bio nadvojvoda te podučavao nekoga od članova carske obitelji glazbi.

Benedikt Babić još je jedan istaknuti dubrovački glazbenik koji se školovao u Italiji. Glazbeno obrazovanje stekao je u Bologni, a potom se bavio podučavanjem glazbe u Dubrovniku i još nekim talijanskim gradovima. Dok ga Serafin Razzi spominje kao glazbenika i orguljaša, Ambrozije Gučetić Gozze navodi da je bio nastavnik glazbe, prvi među orguljašima te autor mnogih glazbenih djela. Također se u izvorima spominje da je vrlo dobro poznao glazbu i pjevao, te svirao i gradio orgulje. Slade Dolci u svojoj *Dubrovačkoj književnoj kronici*⁵⁶ navodi da je Babić prvi koji uvodi koralno pjevanje u svoje skladbe. Navodno je za sobom ostavio i nekoliko rasprava o glazbi.⁵⁷

Istaknuti glazbenici stranoga podrijetla

Članovi obitelj Courtois

U ovom kontekstu valjalo bi posebno istaknuti trojicu glazbenika iz obitelji franko-flamanskoga podrijetla koji su se u renesansnom i baroknom razdoblju osobito istaknuli svojom glazbenom, skladateljskom i pedagoškom djelatnošću u Dubrovačkoj Republici. To su bili Lambert Courtois Stariji i njegov sin Henrik, obojica djelatna kao *maestri di cappella*, te Lambertov unuk Lambert Mlađi. Ova trojica glazbenika iz obitelji Courtois uspješno su zadržala obiteljski monopol nad položajem ravnanja Kneževom kapelom glazbenika više od sto godina. Lambert Stariji djelovao je u Dubrovniku od 1554. do 1570. godine. Na njegovu se mjestu u Kneževoj kapeli uskoro našao i njegov sin Henrik koji je ondje djelovao u razdoblju od 1573. do 1629. godine. Lambert Mlađi, Henrikov sin, rođen je u Dubrovniku gdje je i umro 1664. godine. On je također nastavio s obiteljskom tradicijom te je djelovao u Kneževoj kapeli u baroknom razdoblju. Pripadnici ove obitelji istaknuli su se i svojom skladateljskom djelatnošću.”⁵⁸

56 Andreis, *Povijest hrvatske glazbe*, IV., 43.: *Fasti litterario – Ragusini sive virorum litteratorum Qui usque ad annum MDCCLXVI in Ragusina claruerunt Ditione*, 1767.

57 Isto, 42–43.; Demović, *Glazba i glazbenici*, 56., 71–78., 89., 277.; Stipčević, „Dominikanci i glazba.” Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/74297> (13. 8. 2018.); Županović, *Stoljeća hrvatske*, 48–50.

58 Demović, *Glazba i glazbenici*, 107.

Laurentius Manes

Još se jedan glazbenik stranoga podrijetla u Dubrovniku istaknuo svojim glazbenim sposobnostima. Laurentius Manes bio je podrijetlom Grk, a kao glazbenik Kneževe kapele djelovao je od otprilike 1504. pa sve do 1539. godine kad se u oporuci svoje bivše sluškinje spominje kao pokojni. Pokazao se kao iznimno sposoban trombonist zbog čega je uživao velik ugled u Gradu, a o tome svjedoče i podaci o njegovoj pobjedi na natjecanju svirača. Njegov nadimak bio je Saraceno ili Negro što je upućivalo na njegovu tamnoputost. Upravo zbog toga nadimka Demović ga povezuje s imenom Machetta Care čije su brojne skladbe sačuvane i tiskane u Petruccijevim zbirkama *Frottole*.⁵⁹

Sačuvana notna građa

Možemo reći da je dubrovačka skladateljska baština iz pretpotrebna razdoblja veoma siromašna jer sadržava samo nekolicinu sačuvanih fragmentarnih ulomaka gregorijanskih korala,⁶⁰ nekoliko renesansnih skladbi Lamberta Starijeg Courtoisa te ranobaroknih skladbi Vincenza Komnena. Ipak, možemo pretpostaviti da je dio lirske poezije dubrovačkih renesansnih pjesnika također bio uglazbljen te da su skladani i glazbeni brojevi za određena scenska djela. Možemo pretpostaviti da skladateljsko stvaralaštvo nije bilo usmjereno isključivo na produkciju tekstova na latinskom jeziku za potrebe bogoslužja ili na pjesničke sastave talijanskoga i hrvatskoga podrijetla za prigode svjetovnoga zabavljanja, nego i na skladanje instrumentalnih komada za različite potrebe orkestralnoga muziciranja poput koračnica, budnica, povečerja, plesne glazbe itd. S obzirom na to da ovi notni predlošci nisu sačuvani, o samoj notnoj građi i njezinoj umjetničkoj vrijednosti nažalost ne možemo suditi.

Nastavak rada donosi kratak pregled i analizu sačuvanoga skladateljskog opusa Lamberta Courtoisa Starijega i Vincenza Komnena.⁶¹

59 Demović, „Glazba u renesansnom.”

60 Isto: Od 10. do 12. stoljeća sačuvano je 25 notnih predložaka, a od 13. do 17. stoljeća 40 notnih predložaka u kvadratnoj notaciji.

61 J. Andreis, *Povijest hrvatske glazbe*, 12–14.; M. Demović, „Dubrovački ranobarokni skladatelj Vicenzo Komnen (1560.-1667.)”, *Rad*, 377 (1978), 315–336., Preuzeto s: <https://dizbi.hazu.hr/object/10840>
Demović, „Glazba u renesansnom.” Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/file/152541> (5. 7. 2017.)

Skladateljski opus Lamberta Starijega i Henrika Courtoisa

Madrigali Lamberta Courtoisa Starijega i njegova sina Henrika jedini su sačuvani primjerci dubrovačkoga renesansnog skladateljstva. Fragmentarno sačuvani skladateljski opus Lamberta Starijega nastaje tijekom njegova boravka u Dubrovniku, a obuhvaća osamnaest svjetovnih i šest duhovnih madrigala te jednu instrumentalnu kanconu.⁶² Njegov prvi madrigal tiskan je 1562. godine pod naslovom *Perche crudel amor*, a već sljedeće godine objavljuje šest novih madrigala duhovne tematike. Duhovni madrigali tematski obrađuju muku Kristovu, a skladani su tako da se svaki madrigal može izvoditi samostalno ili kao dio cjeline s ostalima. Melodijske linije madrigala građene su dijatonski⁶³ nizanjem visinski bliskih intervala zbog čega skladbe odišu jednostavnošću i mirnoćom. Ravnomjerna izmjena polifonoga i homofonoga sloga omogućuje razumijevanje ciklički građenoga duhovnog teksta.⁶⁴

Jedina Lambertova sačuvana instrumentalna skladba preradba je francuske kancone *Petit Jacquet*. Skladba je tiskana 1577. godine i pretpostavlja se da je stvorena isključivo za potrebe dubrovačkih svirača. Koliko je ova skladba bila bitna za instrumentalnu praksu svoga doba, govori nam i činjenica da je ponovno tiskana kao dio priručnika za instrumentalnu glazbu.⁶⁵

Krunu Lambertova stvaralaštva predstavlja samostalna zbirka s osamnaest peteroglasnih madrigala svjetovne tematike objavljena 1580. godine. U zbirci se nalaze i dva madrigala koje je skladao Lambertov sin Henrik. Unatoč činjenici da dionice gornjih glasova (soprana i alta) nisu sačuvane te zbog toga ne možemo procijeniti pravu vrijednost Lambertovih i Henrikovih madrigala, ova zbirka je od izuzetne kulturno-povijesne vrijednosti za Dubrovnik jer je spjevana u čast dubrovačkih plemića Miha Bunića, Nikole Gundulića i Marka Basiljevića. Zbirka započinje s tri madrigala skladana u pohvalu Grada, *Tra i duri*

62 M. Demović, *Glazba i glazbenici*, 115–128.; Danas su u cijelosti sačuvani samo duhovni madrigali i instrumentalna kancona.

63 Isto: Osim dijatoničke, u madrigalima nailazimo na povremenu pojavu kromatike što je tipično za skladbe nastale u razdoblju kasne renesanse.

64 Isto: U madrigalima se kreće od pojedinačnih opisa dijelova tijela (ruku i nogu) te se naposljetku dolazi do opisa probodena srca te izmučena tijela Kristova.

65 Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Preuzeto s: [http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3698_\(7.8.2017\)](http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3698_(7.8.2017)): Priručnik Girolama Dalla Case *Il vero modo di diminuir* (1584) obrađuje različite načine instrumentalnoga ornamentiranja uz obogaćivanje teorijskoga znanja primjerima skladbi tadašnjih najuglednijih skladatelja.

scogli u kojem skladatelj veliča kulturne vrednote Dubrovnika, *Comun novel Parnasso* u kojem se ističe veličina pjesnika Miha Bunića i njegovih prijatelja Nikole Gundulića i Marka Basiljevića te *Locar Sovra gli abissi* u kojem se hvali dubrovačka klima.⁶⁶

Skladateljski opus Vincenza Komnena

Vincenzo Komnen (1590. – 1667.) još je jedan stariji dubrovački skladatelj čija je glazbena ostavština sačuvana do danas. Njegovo stvaralaštvo izlazi iz okvira 15. i 16. stoljeća i zalazi u razdoblje ranoga baroka, ali je značajno jer svjedoči o živoj povezanosti Dubrovačke Republike s aktualnim glazbenim trendovima u Italiji.

Do danas su sačuvana tri Komenova barokna madrigala skladana na isti tekst povodom vjenčanja Marije Ane Austrijske (1634. – 1696.) i Filipa IV. (1605. – 1665.). Naslov madrigala aludira na sreću grada Napulja,⁶⁷ sreću koja dolazi španjolskom vladaru u liku dostojne žene suvladarice. Prvi madrigal napisan je za visoki glas i *basso continuo* te je građen u obliku pitanja i odgovora.⁶⁸ U njemu se isprepliću kratki motorični i lepršavi motivi. Drugi madrigal je dvoglasan i mirnijega karaktera, a građen je kao mješavina homofonoga i polifonoga sloga. U njemu se osjeća utjecaj narodne melodike. Treći homofoni madrigal pisan je za mješoviti troglasni zbor te u njemu umjetnička zrelost skladatelja dolazi do punoga izražaja.⁶⁹

66 Demović, *Glazba i glazbenici*, 107–128.; Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Preuzeto s: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3698> (7. 8. 2017.)

67 Demović, „Dubrovački ranobarokni”: Partenopa, grčka sirena, legendarna je osnivačica Napulja.

68 Isto: Ležeći basov ton.

69 Demović, „Dubrovački ranobarokni.” Preuzeto s: <https://dizbi.hazu.hr/object/10840> (2. 8. 2018.); Tuskar, „Dubrovački ranobarokni.” Preuzeto s: <http://hrcak.srce.hr/file/211888> (3. 9. 2017.); Demović, *Glazba i glazbenici*, 58–60.

(Ad una voce) VAGHE NINFE Vincenzo Comeno (1590—1667)

7 (Allegro)

Va - ghe nin - fe, va - ghe nin - fe e voi tri - to - ni che fra l' al - ghe ve ne sta - te, va - ghe nin - fe e voi tri - to - ni che fra l' al - ghe ve ne sta - te, qui sor - ge - te, qui can - to - te fe - li - cis - si - me can - zo - ni, qui sor - ge - te, qui can - ta - te fe - li - cis - si - me can - zo - ni.

Slika 4. Notni predložak skladbe Vaghe ninfe

Prilike za muziciranje

Glazbeni život renesansnoga Dubrovnika bio je veoma bogat. Uz muziciranja crkvenih pjevača te djelovanja profesionalnoga glazbenog ansambla Kneževe kapele, glazbu su također izvodile omladinske glazbene družine, amateri te folklorni pjevači i svirači. Prilike za muziciranje bile su brojne, a glazba se izvodila na Kneževom dvoru, u palačama plemića, u kućama na ulici i u crkvama.

Veoma je značajna bila uloga glazbe u državnom ceremonijalu. Gotovo svi državni rituali bili su javni te su održavani na simboličnim gradskim lokacijama⁷⁰ uz nazočnost mnogobrojne publike. Glazba je u tome imala važnu funkcionalnu i umjetničku ulogu kao sredstvo naglašavanja i zaokruživanja državnih obreda prikazujući tako sav sjaj i moć Republike. Svaki javni ritual bila je visokostilizirana izvedba u kojemu je do posebnoga izražaja dolazila funkcionalna uloga glazbe. U Dubrovniku su javni rituali izvođeni u nekoliko tipičnih formi. Prva

⁷⁰ Nella Lonza, *Kazalište vlasti. Ceremonijal i državni blagdani Dubrovačke Republike u 17. i 18. stoljeću*, Dubrovnik, 2009., 443-444.: Svaka gradska lokacija imala je svoju težinu i značenje.

forma u kojoj su predstavnici vlasti sjedili pod trijemom Kneževa dvora i promatrali neko zbivanje bila je statična. Nasuprot tome, druga forma uključivala je pokret, nekakvu vrstu procesije, mimohoda ili ophodnje.⁷¹ Gotovo uvijek je mjesto polaska bio Knežev dvor te se nastavljalo prema nekom crkvenom objektu ili kružilo središnjim gradskim prostorom.

Funkcionalna uloga glazbe posebno se isticala u povezanosti glazbenika Kneževe kapele s likom kneza. Naime, glazbenici puhači bili su u njegovoj stalnoj pratnji te su pratili svaki knežev izlazak s Dvora. *Banda del Principe*, koju je u 18. stoljeću sačinjavalo nekoliko puhača, oboista i fagotista, uveličavala je svojom svirkom i pojave državnih poglavara na javnim događanjima. Vlada je također određivala profesionalnim glazbenicima da javno izvode serenade i *matinate* uglednim građanima. Tako je primjerice 1446. godine bogataš Simon Allegretti uživao u izvedbama serenada svake subote pod svojim prozorom. To je zapravo bio iskaz kneževe posebne zahvalnosti što je Republiku pomogao velikim iznosom novca. Iako su kneževi glazbenici ponekad izvodili složnije glazbene forme, najčešće su se ipak svirali kratki i nemaštoviti komadi prikladni javnim događajima ili jednostavne koračnice.

Osim toga, glazba je pridonosila i dramatičnosti događaja označavajući početak i kraj svakoga javnog rituala. Tako se npr. topovskim pucnjevima i prigodnom glazbom iskazivala počast uglednim gostima, a zvonjava zvona obznanjivala je smrt kneza. Svirka je pratila i prigodnu svečanost blagoslova i postavljanja novih brodova u vodu u gruškome brodogradilištu. Naposljetku, glazbenici su obavljali i neugodnu dužnost praćenja čina smaknuća osuđenika.⁷²

Značajno mjesto glazbenici su imali u proslavi važnih katoličkih blagdana u kojima su liturgijska pravila bila nad državnim ceremonijalom. Crkveni bi glazbenici u tim prilikama na poseban način upriličili ulazak novoga nadbiskupa u grad pjevanjem svečanoga *Te Deuma* u katedrali. Najsvečanije misno slavlje odvijalo se tijekom božićnoga (razdoblje od Došašća do Svijećnice) i uskršnjega ciklusa, proslave zaštitnika grada svetoga Vlaha te marijanskih blagdana.⁷³

71 Nella Lonza, *Kazalište vlasti*, 443-444.: Kao npr. pogrebi, sramotne ophodnje, javno izvođenje kazne, službeni izlasci kneza itd.

72 Demović, *Glazba i glazbenici*, 19-20.: Dužnost bubnjara bila je pratiti osuđenika u povorci od zatvora do mjesta stratišta te svirati nakon smaknuća.

73 Isto, 19-20., 135.; Kos, „Muzički instrumenti,” 238-242.; Lonza, *Kazalište vlasti*, 134-140., 335., 443-444.; Primorac, *Poj ljuveni*, 83.

Blagdan svetoga Vlaha

Razzi nam donosi opis crkvenih obreda prilikom proslave blagdana gradskoga patrona. On navodi kako je vjerska svetkovina počinjala na trodnevlje prije blagdana večernjom misom u crkvi svetoga Vlaha i panegirikom. Večer uoči blagdana svirka kneževih glazbenika⁷⁴ pratila je kneza i ostale predstavnike vlasti⁷⁵ od Dvora do katedrale gdje se izvodila svečana večernja misa koju su uveličavali pjevači iz redova franjevaca i dominikanaca izvodeći naizmjenice koralne napjeve. Drugi dio mise uljepšavala je zbarska polifona izvedba *magnificata* uz pratnju orkestra. Nakon svečane večernje slijedila je procesija u kojoj su pripadnici cehova i bratovština u skupinama prilazili oltaru te prinostili svoje darove crkvi i svecu. To darivanje je popraćeno glazbom dok je crkva obasjana samo svjetlom gorućih baklji. Procesija se završavala u sumrak nakon čega su se redovnici vraćali u svoje matične samostane sa svijećama u rukama i pjevajući *Te Deum*. Istovremeno s liturgijom koja se održavala u katedrali, u crkvi svetoga Vlaha također se održavala večernjica na kojoj se pjevala himan Parcu.

Sljedeće jutro, nakon mise u svojoj crkvi, dominikanci dolaze u procesiji do prvostolnice te, s franjevačkim svećenicima, postavljaju moći svetoga Vlaha na glavni oltar. Potom se procesija vraća u katedralu u kojoj se pjeva svečana misa na kojoj su se pjevale laude⁷⁶ te obavljao blagoslov kruha. Pjevanje lauda bio je običaj koji se u Dubrovniku uvriježio od vremena bizantske vlasti te trajao sve do 18. stoljeća.

74 Demović, *Glazba i glazbenici*, 16.: Glazbenici su bili odjeveni u ista ceremonijalna državna odijela koja su nosili knez i maloviječnici.

75 Isto: Na misi su bili prisutni knez i Malo vijeće.

76 Isto, 14.: Nazivane i *acclamations*.

Slika 5. Procesija povodom Blagdana svetoga Vlaha u Dubrovniku

Njihovi su tekstovi tijekom vremena mijenjani jer su u sam sadržaj bili uključeni predstavnici i duhovne i svjetovne vlasti. Nakon mise fokus se prebacio pred Knežev dvor gdje su se nalazili knez i članovi Maloga vijeća okupljeni na klupici pod trijemom. S jedne strane odzvanjala bi svirka puhača,⁷⁷ dok je s druge strane slijedio odgovor bubnjara svečanih četa. Ti prepoznatljivi zvukovi najavljivali su državnu vlast i odrede pod oružjem, dvije grupacije oko kojih se artikulirao važan dio proslave Svetoga Vlaha. Potom je uslijedila izvedba „plesa obilja,” rustikalnoga plesa uz glazbu koji je izvodilo dvanaest starijih žena „tržnica.”⁷⁸ To je bio jedan od obrtničkih plesova koji su se izvodili u javnim prigodama i kojima je zajednica iskazivala koliko je zapravo važno i dostojno mjesto tih obrta u gradskoj socijalnoj strukturi. Nakon povorke praćene zvukom „slavenskih pjesama s prekrasnim napjevima”⁷⁹ u kojoj je narod iz Dubrovnika i okolice ulazio u Grad noseći barjake te odjeven u slikovita odijela i naoružan različitim oružjem, uslijedio je zabavni program.

77 Demović, *Glazba i glazbenici*, 14.: Puhači su inače pratili reprezentativne državne događaje te su slani velikašima i dužnosnicima iz zaleđa da uveličavaju i njihove proslave svojom svirkom.

78 Isto: Žene koje su se bavile pečenjem kruha, pekarice.

79 Isto: Plaća im je znala iznositi i do 120 perpera. To je bila nagrada zbog toga što su svojim sudjelovanjem iskazali posebnu čast Republici te uveličali samu proslavu.)

Zabavni dio svečanosti bio je bogato osmišljen, a u njemu su sudjelovali brojni domaći i strani glazbenici i plesači kojima je cilj bio zabaviti okupljeno mnoštvo iz grada i susjednih krajeva. Uz narodne pjevače i svirače iz Dubrovnika u slavlju su također sudjelovali profesionalni glazbenici iz Kneževe komore te pjevači, glazbenici i glumci s dvorova susjednih hercegovačkih i bosanskih vladara te putujući laskrdijaši. U Dubrovniku su upravo ti bosansko-hercegovački glazbenici uživali posebno gostoprimstvo prigodom svečanosti Svetog Vlaha koji su za svoje sudjelovanje u muziciranju tijekom ovoga blagdana bivali veoma dobro novčano nagrađeni.⁸⁰ Ponekad je broj tih glazbenika bio poprilično v Dio zabavnoga programa činila su i natjecanja u raznim vojnim, plesnim i gimnastičkim vježbama. Tako Michael Quiclet navodi da su se 1658. godine na proslavi Svetoga Vlaha oko podne na trgu stražarnice odvijali plesovi seljaka, dok su u poslijepodnevnim satima građani i gradski vojnici izvodili vježbe nalik bitci pred palačom. Te vježbe bile su hoplomahija, alka i moreška; a uz njih su se izvodili i plesovi te narodna kola poput konavoskoga i župskog kola. Sam knez pozivao je plemiće u rasponu starosti između 16 i 36 godina na sudjelovanje i izvođenje igara i plesova. S obzirom na to da dubrovačka vlada nije imala redovitu vojsku, bilo je logično da su vlasti poticale ovakva vojna natjecanja. Pobjednici natjecanja dobivali bi nagradu te su bili popraćeni svečanom svirkom bubnjeva i trubalja dok su demaskirani šetali po gradu.⁸¹

Uz ovu se proslavu veže i jedan zanimljiv zakon nazivan Sloboda svetoga Vlaha (*Franchisia sancti Blasii*) kojime se dopušta svima, pa čak i političkim i građanskim prijestupnicima,⁸² da tri dana prije i nakon proslave slobodno borave u Gradu. Ipak, ova višednevna zabava uz ples i pjesmu ponekad je znala prijeći granicu dopuštenoga. Tako Diversis ističe zakon donesen 1425. godine kojime je dubrovačka vlada pokušala zabraniti izvođenje plesa i igara u prostoru katedralne crkve tijekom same proslave.

80 Demović, *Glazba i glazbenici*, 15.: Godine 1434. na proslavi Svetoga Vlaha sudjelovalo je dvanaest glazbenika s hercegovačkih i bosanskih dvorova, a 1466. godine dvadeset i jedan što je gotovo dvostruko više.

81 Demović, „Glazba u renesansnom.”

82 Demović, *Glazba i glazbenici*, 13.: Iz zakona su isključeni ubojice i kradljivci crkvenoga inventara.

Slika 6. Plesači kola u dubrovačkim narodnim nošnjama

Proslava Svetog Vlaha svakako je bila najsajjniji blagdan u godini. Svečanost je to u kojoj je do posebnoga izražaja dolazio državni poređak oslikan savršenstvom sklada između bogato pripremljenoga crkvenog slavlja te raznolikoga društveno-zabavnog programa u kojem je glazba odigrala značajnu ulogu jer je upravo ona u svojoj raznolikosti bila ta koja je povezivala sva ključna gradska mjesta i događaje tijekom toga trodnevnog slavlja. Lonza također naglašava i kako je proslavom Svetoga Vlaha dolazilo do uspostavljanja sklada i ravnoteže svih društvenih slojeva jer su oni u svim aspektima organizacije i realizacije događaja sudjelovali zajedno kao međusobno ravnopravni.⁸³

Poklade

Pokladno vrijeme u kojima su se odvijale karnevalske svečanosti bilo je ispunjeno veseljem, pjesmom i igrom. Zabavni program bio je dobro organiziran te je uključivao pojedine bratovštine koje su izvodile plesove i igre u okviru dvorskoga ceremonijala. U ovo vrijeme rado su se izvodile scensko-glazbene predstave među kojima su bile osobito cijenjene izvedbe mitoloških igara Bacco, Sileno, Diana i Marte,⁸⁴ maškerate i složenije scenske predstave poput dramskih djela Marina Držića. Klerici su također izvodili scensko-glazbena dje-

83 Andreis, *Povijest hrvatske*, IV., 39–40.; Demović, *Glazba i glazbenici*, 13–16., Lonza, *Kazalište vlasti*, 238., 379.

84 Demović, *Glazba i glazbenici*, 17–18.: U dubrovačkoj tradiciji Turica, Bembej, Ćoroje i Vila. Glazbena im je pratnja nažalost izgubljena, ali sačuvani su slikovni prikazi njihovih kostima koje je nacrtao dubrovački tiskar Fran Martechini u 19. stoljeću.

la u nadbiskupskoj palači u kojima su sudjelovali i glazbenici Kneževe kapele. U tim izvedbama naizmjenice se izmjenjivalo zorno i solističko pjevanje u kojem je solist predvodio zbor improvizirajući nove tekstove i melodije.

Karneval je bio vrijeme kada su ljudi mogli nesputano pokazati svoje glumačke i glazbene sposobnosti skrivenih lica iza maski. Tako su mladići i djevojke šetali ulicama okupljeni u manje sastave i uveseljavali promatrače svojom svirkom, pjesmom, plesom i dosjetkom. Za vladu ovo je bio period obilježen zabranama u kojem su neprestalno pokušali uspostaviti kontrolu nad rasporedom brojnih zabavnih događanja tj. nad prikazom „izokrenutoga“ svijeta prepunoga izrugivanja ustaljenim vrijednostima.⁸⁵

Pretili četvrtak (*Il giovedì grasso*)

Ovo je događaj koji se najčešće odvijao krajem karnevalskoga razdoblja. Uključivao je glazbu i ples folklornoga karaktera. Naime, na taj je dan pred vladom „balala“ bratovština krojača⁸⁶ koju je predvodio kolovođa. Na raznim su se mjestima po gradu izvodili deset do dvanaest „šavaca.“ To je bio stiliziran pastirski ples lančanoga tipa koji je sadržavao 48 plesnih figura koje su se izvodile uz pratnju puhača Kneževe kapele. Država je svakoga svirača i plesača nagrađivala jednim perperom, a od kneza su kao osobnu zahvalu dobivali kutiju slatkiša. Ples je završavao u večernjim satima na Dvoru pod svjetlima baklji.⁸⁷

Veliki tjedan i Uskrs

Veliki tjedan još je jedan u nizu kršćanskih događanja u kojima se izvodila crkvena glazba. Posebno je svečana bila misa na Veliku subotu na kojoj se pjevao napjev *Lumen Christi* uz paljenje trostruke svijeće, simbola rasvjetljavanja mraka i odgona smrti. Nakon toga slijedio je blagoslov uskrsne svijeće popraćen pjevanjem *Exultatea*.⁸⁸

85 Demović, *Glazba i glazbenici*, 16–18.; Lonza, *Kazalište vlasti*, 342–343.

86 Lonza, *Kazalište vlasti*, 339.: Ples i svirka na ovom događaju bio je jedna od povlastica, ali i obveza krojačke bratovštine.

87 Isto, 339.

88 Isto, 349–353.

Božić

Božićni ciklus započinjao je Došašćem, a završavao večernjicom na Blagdan svetoga Ivana. U ovom razdoblju su se održavale posebno svečane misne svečanosti nakon kojih bi glazbenici Kneževe kapele pratili svirkom kneza do crkve svetoga Vlaha u kojoj se izvodila prigodna glazba u znak zahvalnosti Parcu.

U ovo vrijeme pjevale su se kolede,⁸⁹ pjesme koje su izvodile manje skupine odraslih ljudi ili djece uz pratnju glazbenih instrumenata povodom određenih crkvenih blagdana. Na njihov prvi spomen nailazimo u Dubrovačkom statutu iz 1272. godine.⁹⁰ Taj je običaj kolendavanja u Dubrovniku zadržan do danas. Naime, svake godine na Badnjak ljudi se okupe te kolendavaju ispred Vijećnice kada na crkvenom zvoniku odzvoni podne. Sve započinje postavljanjem božićnoga drvca na središnje gradsko mjesto te uzdizanjem simboličnoga križa napravljenoga od voća i kićenoga grančicama lovora, bršljana, ružmarina i drugih aromatičnih biljaka na njega. Događaj je uobičajeno bio popraćen pjesmom i svirkom, a na njemu su prisustvovali građani te predstavnici građanskih i mjesnih vlasti. Nakon toga središnjeg događaja skupine mladih ljudi išle bi od jedne do druge kuće ispred kojih bi pjevali prigodne vesele popijevke religioznoga i šaljivoga karaktera. Tekstovi pjesama uglavnom su bili improvizirani, ali u svojoj glavnini sadržavali su čestitku ukućanima za nadolazeće blagdane. Za svoj trud tražili su simboličan dar u obliku novca ili slastica. Ako ga ne bi primili, upućivali bi domaćinima podrugljive stihove. Kolede su, s obzirom na tekst koji je pratio dionice ophoda, imale tri dijela. U prvom dijelu pjesme kolendari su pozdravljali ukućane pjevajući pod njihovim prozorom ili pred njihovim kućnim vratima. Zatim bi se u pjesmi poimence spomenuli svi članovi obitelji počevši od njezinoga najstarijeg i najuglednijeg člana. Završni dio kolede sastojao se od rima u kojima su kolendari tražili darove za

89 Marko Dragić, *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti*, Preuzeto s: <https://www.ffst.unist.hr/images/50013808/poetika%20i%20povijest.pdf> (15.9.2017.): Koleda (kolenda) riječ je koja potječe od latinskoga glagola *caleo* (zazivati) ili latinske riječi *calendae* (prvi dan u mjesecu).

Preuzeto s: <https://www.ffst.unist.hr/images/50013808/poetika%20i%20povijest.pdf> (15. 9. 2017.)

90 Demović, *Glazba i glazbenici*, 17–18.: Određuje se da knezu trebaju „kolendati mornari, a knez ih treba obdariti božićnim darovima.” Također se navodi da su nadbiskupu klerici bili obvezni pjevati kolende.

svoj trud. Tako je u dubrovačkom kraju bilo uobičajeno darivanje koledara smokvama ili orasima.⁹¹

Pirne svečanosti

Pirne svečanosti u starom su se Dubrovniku odvijale u veoma svečanom tonu te su uvijek bile popraćene glazbom. Prvi opis takvih svečanosti donosi Filip de Diversis sredinom 15. stoljeća. Glazbena pratnja okupljala se ispred kuće mladenaca te ih je svirkom pratila na putu od kuće prema crkvi. Glazbenici su svirali i tijekom samoga čina vjenčanja te naposljetku na povratku mladenaca od crkve do mjesta gdje se odvijalo pirno slavlje. Mladence su od kuće do crkve i natrag pratile grupe momaka i djevojaka koji su ponekad ispred mladenaca po ulicama izvodili plesove poput „*ballo de fantasche*” i „*colla*” pod maskama. Njihov je ples također bio popraćen glazbom.

Slavlje bi u mladoženjinoj kući znalo potrajati i po nekoliko dana pa su domaćini morali organizirati prigodan zabavni program za svoje goste. Tako su se u nekim bogatijim kućama znala izvoditi i scenska djela uz glazbenu pratnju poput nekih Držićevih komedija.⁹² Gradski glazbenici bili su dužni svirati na ovakvim slavljima pod prijetnjom kazne od pet perpera od gradskih vlasti.⁹³ S druge strane, dubrovački Senat zakonski je nekoliko puta pokušao regulirati i preraskošna pirovanja poznatom „Odredbom protiv suzbijanja raskoši.”⁹⁴

Natjecanja svirača

U Dubrovniku su se znala održavati i javna natjecanja svirača u skladanju o čemu nam svjedoči jedan podatak iz zapisnika Vijeća umoljenih. Naime, 20. lipnja 1504. godine održano je natjecanje između dvojice svirača Kneževe kapele, trombonista Laurentiusa Manesa⁹⁵ i Markete Saracena.⁹⁶ Veću uspješnost u umijeću skladanja popijevki

91 Stipe Botica, *Hrvatska usmenoknjiževna čitanka*, Zagreb, 1995., 46.; M. Demović, *Glazba i glazbenici*, 17–18.; M. Demović, „Glazba u renesansnom.” Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/file/152541> (5.7.2017); M. Dragić, *Poetika i povijest*. N. Lonza, *Kazalište vlasti*, 336.

92 Demović, „Glazba u renesansnom”: Tako su izvedene „Tirena,” „Venera i Adon” te „Novela od Stanca.”

93 Isto: U vrijeme kada je zakon donesen (1434.) kazna od pet perpera bila je poprilično visoka novčana kazna.

94 Isto.

95 Demović, *Glazba i glazbenici*, 82–84.: U Dubrovniku nazivan Lovro.

96 Isto: S obzirom na Marketin nadimak Saraceno i Negro te na vrijeme njegova djelovanja u Dubrovniku (o. 1504. – 1539.), Demović ga povezuje s osobom Machetta Care, talijanskoga skladatelja koji je djelovao na dvoru Gonzaga u Mantovi sredinom 15. stoljeća stekavši ime najplodnijega skladatelja renesansnog vokalno-instrumentalnog oblika *frottole*.

pokazao je Laurentius Manes te je on prema odluci žirija, koji su sačinjavali orguljaš Eduard i redovnik Benedikt iz dominikanskoga samostana, proglašen pobjednikom.

Ovaj zapis služi nam kao svojevrsna potvrda da je u Dubrovniku početkom 16. stoljeća postojao kadar visoko kvalificiranih glazbenika-skladatelja zbog kojih je održavanje ovakvih natjecanja i bilo moguće. Zapis nam također daje uvid u kompetitivnu atmosferu koja je vladala među glazbenicima Kneževe kapele.⁹⁷

Zaključak

Zbog nedostatka arhivskih dokumenata i notne građe koji su nepovratno izgubljeni tijekom velike trešnje 1667., veoma je teško rekonstruirati cjelovitu sliku dubrovačke renesansne instrumentalne i vokalne glazbe. Ipak, u mnogim književnim djelima sačuvane su glazbene reference koje nam svjedoče o dubrovačkoj glazbi 15. i 16. stoljeća. Demović uočava da je u dubrovačkoj renesansnoj glazbi zadržana srednjovjekovna podjela na crkvenu i svjetovnu sferu te da su se stoga ove sfere razvijale u različitim smjerovima. Crkvena se glazba razvijala unutar katedralnih škola pretežito njegujući višeglasno zvorsko *a cappella* pjevanje uz povremenu pojavu orguljaške pratnje. U instrumentalnoj glazbi ovoga vremena svakako je bila dominantna uloga orgulja, instrumenta koji je zahtijevao svirača razvijenih glazbenih sposobnosti i dobrog razumijevanja glazbene teorije. Nezavisnost Dubrovačke Republike i njezina otvorenost prema strancima privlačila je mnoge strane umjetnike u Grad koji su nerijetko ondje ostajali i živjeti, na kraći ili duži period. Ti su umjetnici, među kojima su se posebno istaknuli glazbenici iz obitelji Courtois, utjecali na razvoj dubrovačke vokalne i instrumentalne glazbe. Dubrovačka je Republika posebnu važnost pridavala održavanju svoga ugleda, a u tome su joj uvelike pomagali glazbenici okupljeni u Kneževoj kapeli. Nella Lonza u svom djelu *Kazalište vlasti* ističe važnost državnoga ceremonijala i uloge koju je glazba imala u njoj.

Glazba je također imala veliku ulogu u čovjekovu svakodnevnom životu. Ona se izvodila u različitim prilikama kao npr. tijekom crkvenih i državnih proslava, vjenčanja i plemićkih zabava, ali i tijekom izvršavanja smrtnih presuda i na sprovodima. Duboka povezanost glazbe s

⁹⁷ Demović, *Glazba i glazbenici*, 82–84.; Demović, „Glazba u renesansnom.”; Tuskar, „Dubrovački ranobarokni.”

plesom i književnošću, visokoga ili niskoga stila, uvijek je davala nove impulse i inspiracije za nastajanje novih djela od kojih je danas nažalost veoma malo sačuvano.

SUMMARY

Today only literature and a few musical pieces bear witness what music life in the 15th and 16th century Dubrovnik looked like. The development of church music had its own separate way regarding secular music. The church music was developed in cathedral schools and performed mostly a cappella. When talking about instrumental church music, we should underline the role of the organ as the most dominant instrument which required high playing skills and good knowledge of musical theory. On the other hand, the company of musicians gathered in the Rector's Palace, sponsored by the government, performed mostly secular music but also participated in church festivities and fairs. Even though the music played an important role in the official government matters, it also held a key role in everyday life.

Key words: *The Dubrovnik Republic, ecclesiastical and secular music, musicians, the Renaissance musical instruments, performing music, 15th and 16th century*

Bibliografija

Knjige i članci

- Andreis, Josip. *Povijest glazbe*, I. Zagreb: Liber, 1975.
- Andreis, Josip. *Povijest hrvatske glazbe*, IV. Zagreb: Liber, 1974.
- Botica, Stipe. *Hrvatska usmenoknjiževna čitanka*. Zagreb: Školska knjiga, 1995.
- Courtoys, Lambert st. U *Hrvatski biografski leksikon*. Preuzto s: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3698> (7. 8. 2017.).
- Demović, Miho. „Dubrovački ranobarokni skladatelj Vicenco Komnen (1590. – 1667.)”, U *Rad*, 377 (1978): <https://dizbi.hazu.hr/object/10840> (2. 8. 2018.).
- Demović, Miho. *Glazba i glazbenici u Dubrovačkoj Republici: od početka XI. do polovine XVII. stoljeća*. Zagreb: JAZU, 1981.
- Demović, Miho. „Glazba u renesansnom Dubrovniku.” *Dani Hvarskoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu* 14/1 (1988): <https://hrcak.srce.hr/file/152541> (5. 7. 2017.).
- Dragić, Marko. *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti*. Split: Filozofski fakultet, Sveučilišta u Splitu, 2007. Preuzeto s: <https://www.ffst.unist.hr/images/50013808/poetika%20i%20povijest.pdf> (15. 9. 2017.).
- Foretić, Vinko. *Povijest Dubrovnika do 1808*, II. Zagreb: Nakladni zavod MH, 1980.
- Glazba. U *Leksikon Marina Držića*. Preuzeto s: <http://leksikon.muzej-marindrzić.eu/glazba/> (20. 7. 2017.).
- Harris, Robin. *Povijest Dubrovnika*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006.
- Kos, Koraljka. „Muzički instrumenti u srednjovjekovnoj likovnoj umjetnosti Hrvatske”, U *Rad*, Zagreb, 351/2 (1969)
- Lonza, Nella. *Kazalište vlasti. Ceremonijal i državni blagdani Dubrovačke Republike u 17. i 18. stoljeću*. Dubrovnik: HAZU, 2009.
- Medini, Milorad. *Povijest hrvatske književnosti u Dalmaciji i Dubrovniku*, I. Zagreb: Matica hrvatska, 1902.
- Primorac, Jakša. *Poj ljuveni: Pučko pjevanje u renesansnoj Dalmaciji*. Split: Književni krug, 2013.
- Razzi, Serafin. *Povijest Dubrovnika*. Dubrovnik: MH, 2011.
- Sorić, Ante, ur. *Zlatno doba Dubrovnika: XV. I XVI. stoljeće: urbanizam, arhitektura, skulptura, slikarstvo, iluminirani rukopisi, zlatarstvo*. Zagreb: MTM, 1987.
- Stipčević, Enio. „Dominikanci i glazba u Hrvatskoj (16. – 20. stoljeće).” U *Croatica Christiana periodica*, 35/67 (2011). Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/74297> (13. 8. 2018.).
- Tuskar, Stanislav. „Dubrovački ranobarokni skladatelj Vinko Komnen i mreža njegovih odnosa s prethodnicima i suvremenicima.” U *Arti musices: hrvatski muzikološki zbornik*, 46/1 (2015): <http://hrcak.srce.hr/file/211888> (3. 9. 2017.).
- Županović, Lovro. *Stoljeća hrvatske glazbe*. Zagreb: Školska knjiga, 1980.

Ilustracije:

Slika 1.

<https://www.dubrovnikcard.com/wp-content/uploads/2016/01/Istocni-dio-atriza-Knezeva-dvora-sa-spomenikom-Mihu-Pracatu.jpg> (20. 8. 2018.)

Slika 2.

<http://leksikon.muzej-marindrzic.eu/wp-content/uploads/2014/06/dobricevic-andjel.jpg> (5. 9. 2017.)

Slika 3. Grafički prikaz napravljen prema Demović, Miho. *Glazba i glazbenici u Dubrovačkoj Republici: od početka XI. do polovine XVII. stoljeća*. Zagreb: JAZU, 1981.: 285–230.

Slika 4. Demović, Miho. *Glazba i glazbenici u Dubrovačkoj Republici: od početka XI. do polovine XVII. stoljeća*. Zagreb: JAZU, 1981.: 61–62.

Slika 5. http://www.brotnjo.info/wp-content/uploads/2018/01/sveti_vlaho.gif (20. 8. 2018.)

Slika 6. https://www.korkyra-dubrovnik.com/images/services_e_l_cilipi.jpg (20. 8. 2018.)

NIZOZEMSKA ISTOČNOINDIJSKA KOMPANIJA

Omer Merzić

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

Odsjek za historiju

omer.merzic@gmail.com

Stručni rad

Primljeno: 20. 2. 2019.

Prihvaćeno: 16. 10. 2019.

Nizozemska istočnoindijska kompanija jedna je od najznačajnijih kompanija u povijesti čovječanstva. U njenom višestoljetnom postojanju ona je promijenila dotadašnju ekonomsku praksu, koja i danas postoji. U ovom radu je dat kraći pregled povijesti Nizozemske istočnoindijske kompanije počevši od nastanka Nizozemske i njenog jačanja do te mjere da ta novonastala država može parirati Engleskoj. Predstavljena je kronologija Nizozemske istočnoindijske kompanije od njenog nastanka do njenog gašenja, te su data njena postignuća tijekom postojanja kompanije.

Ključne riječi: moderno doba, trgovina, Nizozemska, Istočne Indije

Uvod

Nizozemska istočnoindijska kompanija¹ za svojeg višestoljetnog postojanja uspjela je napraviti revoluciju u ekonomskom sustavu tadašnje Europe i učiniti iskorak u poslovanju, koji je za rezultat imao veliki utjecaj i korist za tadašnji svijet, kao i za današnji. Njen model poslovanja uveo je u Europu prve naznake modernog pristupa i nagovjestio neizbježne promjene koje su se trebale dogoditi. Osim ekonomskog, kompanija je imala i kulturološki i politički utjecaj na tadašnji svijet. Njena mogućnost uspostavljanja jake trgovinske i pomorske mreže unutar azijskog tržišta, kao i način povezivanja europskog i azijskog tržišta je rezultirala ekonomski procvat Europe i sve veći zamah iste prema Aziji.

Na ovu temu je napisano na stotine knjiga i svake godine izlaze nove. Te knjige nisu isključivo povijesne i stručne, već postoje i one koje spadaju u popularno štivo i koje za glavnu temu imaju upravo

1 Naziv na nizozemskom jeziku je *Vereenigde Oostindische Compagnie* ili skraćeno VOC. Prijevod izvornog imena je Ujedinjena istočnoindijska kompanija, ali se u historiografiji tako rijetko naziva zbog postojanja više istočnoindijskih kompanija iz različitih država. Sve kompanije su dobile naziv po svojim državama. Zbog toga je i u našoj historiografiji zastupljen naziv Nizozemska istočnoindijska kompanija.

kompaniju. To je jedan pokazatelj koji upućuje na važnost ove teme. Za izradu ovog rada najviše su korištena djela i članci autora kao što su "Principals and Agents, Colonialists and Company Men: The Decay of Colonial Control in the Dutch East Indies", „Dutch Ships in Tropical Waters: The Development of the Dutch East India Company“, „Capitalism and accounting in the Dutch East-India Company 1602–1623: a historical study of determining influences and practices“ te mnoga druga djela.

Rad je u prvom dijelu pisan kronološkom metodom i tu je predstavljeno stanje u Europi koje je dovelo do nastanka Nizozemske, koja je bila jedna od najliberalnijih država tog vremena. Nakon nastanka Nizozemske pripreman je teren za formiranje kompanije i njen rad. Upravo o tome govori nastavak rada i to u kontekstu formiranja Nizozemske istočnoindijske kompanije, njen rast do zenita njene moći i na kraju njeno postepeno slabljenje i gašenje. U drugom dijelu, upotrebljena je tematska metoda i tu ima govora o ostavštini kompanije u današnjem vremenu. U radu se nalazi podnaslov u kojem su uvrštene tablice koje prikazuju razvitak kompanije.

Cilj rada je pokazati značaj Nizozemske istočnoindijske kompanije i njen povijesni razvoj. Također je interesantno bilo istraživati jednu značajnu svjetsku temu koja je zanemarena u domaćoj historiografiji. Zanimljivo je to kako je jedna kompanija nastala ujedinjenjem manjih kompanija te kako je, potpomognuta od strane male i mlade države, uspjela postati vjerojatno najutjecajnija i najbogatija kompanija svih vremena. Ista je, u jednom trenutku, čak bila "država unutar države".

Stanje u Europi u ranom novom vijeku i nastanak Nizozemske

Krajem XIV. stoljeća na prostoru Nizozemske došlo je do građanskoga rata oko kontrole nad grofovijom Holland. U ovom ratu sukobili su se pripadnici konzervativnog plemstva određenih provincija i progresivni trgovački gradovi. Do sukoba dolazi jer je grofovija Holland izgubila svoga vladara i obje strane su težile da pridobiju grofoviju Holland. U građanskom ratu pobjeđuje plemstvo uz pomoć Filipa Dobrog koji je bio vojvoda Burgundije i grof Flandrije.² Filip Dobri započeo je ujedinjavanje nizozemskih gradova pod jednim vladarom. Do tada je Nizozemska bila podijeljena između Francuske i Svetog Rimskog

2 Ur. Christopher Allmand, *The New Cambridge Medieval History Volume 7, c. 1415-c. 1500*, Cambridge 1998., 431-457.

Carstva, kao i između nezavisnih gradova. Zbog rodbinskih veza s vladarskom dinastijom Francuske, Filip Dobri i njegovi nasljednici imaju lakši posao sprovođenja ujedinjenja.³

No, to ujedinjenje će doći tek nakon stupanja na vlast dinastije Habsburg, nakon izumiranja svih muški potomaka Filipa Dobrog. Do konačnog ujedinjenja dolazi 1549. godine kada Karlo V., car Svetog Rimskog Carstva, izvršava Pragmatičnu sankciju kojom formira i ujedinjuje Sedamnaest provincija.⁴ To će ujedinjenje kratko trajati, jer nakon abdikacije Karla V. dolazi do sukoba između njegovog sina Filipa II. s jedne strane i Engleske, Francuske, Škotske i Sedamnaest provincija s druge strane. Taj rat u historiografiji poznat je kao Osamdesetogodišnji rat u kojem Nizozemci osnivaju konfederaciju od sedam sjevernih provincija, a koja je nosila naziv Republika Sedam Ujedinjenih Niskih Zemalja ili Nizozemska Republika i Španjolska Nizozemska, koja je bila sačinjena od deset južnih provincija.⁵ Nizozemska Republika trajala je od 1581. do 1795. godine, a službeno je bila priznata mirom u Vestfalu. Tijekom svoga postojanja bila je jedna od najprosperitetnijih država.⁶

Jedan od razloga za sukob između Nizozemske Republike i Španjolske bilo je vjersko opredjeljenje Nizozemske. U Nizozemskoj je vrlo brzo došlo do širenja protestantizma, posebno kalvinizma.⁷ Odvajanje Nizozemske od Španjolske, a i Rimokatoličke Crkve omogućilo je rast Nizozemske koja je u jednom trenutku postala i svjetska sila.

Formiranje Nizozemske istočnoindijske kompanije

Ugovorom iz Tordesillasa iz 1494. godine između Portugala i Španjolske određeno je da će Španjolska dobiti primat na tržištu novoootkrivenog kontinenta, a Portugal će dobiti primat na azijskom tržištu. Osim raspodjele novih tržišta, ovim ugovorom došlo je i do raspodjele utjecajnih sfera ovih država. Samim time u Lisabonu je osnovana *Casa da India*, organizacija koja je bila zadužena za trgovinu u Aziji.⁸ U po-

3 Jeffrey Stephen Robertson, "Capitalism and accounting in the Dutch East-India Company 1602-1623: an historical study of determining influences and practices", doktorski rad, Wollongong 2011., 205-220.

4 Jonathan Israel, "The Dutch Republic: Its Rise, Greatness and Fall, 1477-1806", U: *Oxford History of Early Modern Europe*, Oxford 1995., 129-155.

5 Isto, 205-233.

6 Robertson, "Capitalism and accounting", 462-466.

7 Israel, "The Dutch Republic", 361-399.

8 Piet Emmer, "The Organisation of Global Trade: The Monopoly Companies, 1600-1800", *European review* 22 (2014), 106-115.

četku je ova organizacija imala uspjeh zbog svojeg monopola, ali nije uspjela iskoristiti prednost koju je imala nad drugim državama. Zbog loše organizacije, zastarjele tehnologije i manjka resursa, Portugal se mogao zadovoljiti jedino posredničkom ulogom između obilatih trgovišta Azije i bogatih trgovaca u Europi, pogotovo u Nizozemskoj. Osim toga, portugalski trgovci nisu mogli osigurati stabilan rast priljeva potrebne robe na tržišta širom Europe, što je onda znalo prouzrokovati nagli rast cijena pojedinih proizvoda, pogotovo začina.⁹ Nizozemski trgovci morali su prihvaćati posredničku ulogu Portugala sve do 1580. godine kada je došlo do Iberijske unije između Portugala i Španjolske, nakon čega dolazi do napetosti između Iberijske unije i Nizozemske zbog Osamdesetogodišnjeg rata.¹⁰

Ta napetost i tenzija kulminirala je 1591. godine kada dolazi do kompletnog izostavljanja nizozemskih trgovaca iz svjetske pomorske trgovine između Europe i Azije. Zbog tih događanja pojedini samostalni trgovci iz Nizozemske opremaju o svom trošku brodove za direktnu trgovinu s Azijom.¹¹ Ovi poduhvati su bili profitabilni za trgovce, pod uvjetom da sve prođe u najboljem slučaju, a ako ne bi prošlo, tada bi ti trgovci bankrotirali i izgubili sve. Šanse za gubitak svega su bile relativno velike, čak se deset posto brodova poslanih u Aziju nikada nije vratilo u Nizozemsku. Ovaj period je trajao od 1594. do 1602. godine. U tom periodu formirano je dvanaest samostalnih kompanija koje će se 1602. godine ujediniti u Nizozemsku istočnoindijsku kompaniju.¹² Ove kompanije su uvidjele lošu situaciju u kojoj su se našle. Zbog nesigurnosti na moru i jake konkurencije stranih trgovačkih kompanija, prvobitno engleskih, ali i zbog međusobne konkurencije koja ih je koštala mnogo novca, odlučili su se ujediniti u jednu snažnu kompaniju. Prvi pokušaj ujedinjenja iz 1600. godine nije uspio, ali nakon intervencije nizozemske vlade došlo je do ujedinjenja 1602. godine.¹³ Kao rezultat formirana je jedna snažna i stabilna kompanija, iza koje je stajala država i kojoj je dan monopol nad trgovinom s Azijom na 21 godinu.¹⁴

U takvoj organizaciji ove kompanije jasno se može vidjeti merkan-

9 Ur. Oscar Gelderblom, "The Formative Years of the Modern Corporation: The Dutch East India Company VOC, 1602-1623", U: *The Journal of Economic History* 73 (2013.), 1050-1076.

10 Emmer, "The Organisation", 106-115.

11 Isto.

12 Adams, "Principals and Agents, Colonialists and Company Men: The Decay of Colonial Control in the Dutch East Indies", *American Sociological Review* 61 (1996.), 12-28.

13 Robertson, "Capitalism and accounting", 262-298.

14 Emmer, "The Organisation", 106-115.

tilističko ekonomsko učenje u kojem se akcenat stavlja na vanjsku trgovinu i to na pozitivnu bilancu između izvoza i uvoza. Najefikasniji način da se osigura veći izvoz je da država ili privatna kompanija ima monopol nad tržištem, da mogu sami diktirati cijene i time kontrolirati tržište. Osim toga, za veći izvoz u odnosu na uvoz, država mora imati veliko strano tržište. U merkantilističkom učenju trgovina je bila podređena državi, konkretno dobrobiti države. Sve ove faktore je ispunjavala Nizozemska istočnoindijska kompanija.¹⁵ Ona je imala monopol nad tržištem na 21 godinu koji je iskorištavala mnogo bolje nego što je to činio Portugal, a ujedno je imala i veliko strano tržište koje su sačinjavale države i regije pod upravom Nizozemske istočnoindijske kompanije.¹⁶ Te provincije bile su razgranate po Africi i Aziji. Najvažnije provincije bile su Nizozemski Mauricijus, Nizozemska Malakka, Nizozemska Indija, Cape kolonija, Nizozemski Cejlon i Nizozemska Formoza.¹⁷ Osim stranog tržišta, roba koju je dovozila Nizozemska istočnoindijska kompanija je bila cjenjena i na europskom tržištu.¹⁸ U svome začetku Nizozemska istočnoindijska kompanija bila je uspostavljena na merkantilističkom ekonomskom učenju, ali ubrzo nakon osnivanja kompanije dolazi do prelaska s merkantilističkog na jedan vid kapitalističkog funkcioniranja.

Stanje u Nizozemskoj istočnoindijskoj kompaniji na početku njenog rada i njen rast

Nakon formiranja Nizozemske istočnoindijske kompanije uspostavljeno je i upravno tijelo koje je trebalo da vodi brigu o radu i stanju kompanije. To tijelo se nazivalo *Heeren XVII* ili Sedamnaest gospodina.¹⁹ Naziv dolazi od broja članova tog tijela. Kako je Nizozemska bila sačinjena od nekolicine snažnih gradova koji su bili trgovački orijentirani, tako je i upravno tijelo bilo sačinjeno od predstavnika različitih gradova. Točnije, postojalo je šest komora koje su predstavljale različite gradove i koje po broju članova nisu bile jednake. Tako je Amsterdamska komora imala osam članova, Zeeland komora je imala četiri, dok su Delft, Rotterdam, Hoorn i Enkhuizen imale po

15 Emmer, "The Organisation", 106-115.

16 Gelderblom, *The Formative Years*, 1050-1110.

17 Tonio Andrade, "Beyond Guns, Germs, and Steel: European Expansion of Maritime Asia, 1400-1750", *Journal of Early Modern History* 14 (2010.), 165-186.

18 Gelderblom i Jonker, *Completing a Financial*, 641-672.

19 Arthur Weststeijn, "The VOC as a Company-State: Debating Seventeenth-Century Dutch Colonial Expansion", *Itinerario* 38 (2014.), 13-34.

jednog člana²⁰, a postojao je i jedan slobodan član, koji nije smio biti pripadnik Amsterdamske komore.²¹ Ovo tijelo je imalo dva ili tri sastanka godišnje i članovi su bili birani na osam godina. *Heeren XVII* bili su ključni za rad i funkcioniranje Nizozemske istočnoindijske kompanije, jer su oni određivali koliko robe kompanija uvozi, određivali su koliko će kompanija imati brodova, kada će biti aukcije, koliko će koja komora morati uložiti novca i koliko će dobiti na taj ulog. Zbog tehničkih razloga nakon 1610. godine na čelu svakodnevnih operacija je bio generalni guverner koji se nalazio na posjedima Nizozemske istočnoindijske kompanije u Aziji.²²

Prvi posjedi koje je prisvojila Nizozemska istočnoindijska kompanija bili su na području Zapadne Jave. Uskoro nakon uspostavljanja vlasti i trgovačkog prisustva na ovom području došli su i Englezi koji su prijetili nizozemskom monopolu nad tržištem, zbog čega je došlo do sukoba od 1610. do 1620. kada se ugovorilo primirje i sporazum između Engleske i Nizozemske istočnoindijske kompanije. Dogovor je bio da Nizozemska dobije monopol nad trgovinom na prostoru današnje Indonezije, nekih otoka i određenih obalnih dijelova Indije. Engleska bi dobila kontrolu nad ostalim dijelovima Azije.²³ Nakon tog sporazuma dolazi do širenja posjeda VOC-a, koji zauzima dio otočnog arhipelaga Banda, istočno od Jave. Nizozemci su na tim otocima počinili strašne zločine nad domaćim stanovništvom. Od 15 000 stanovnika koji su prvobitno živjeli na otoku nakon što je VOC osvojio arhipelag Banda preostalo je samo 1000 stanovnika.²⁴ Kao razlog zbog kojih su počinili masovna ubojstva i raseljenja, Nizozemci su naveli da je domaće stanovništvo prekršilo sporazum između Engleske i Nizozemske, koji je garantirao monopol nad tržištem Nizozemske istočnoindijske kompanije. Nakon tih surovosti došlo je do prisilnog ugovora između domaćeg stanovništva i Nizozemske istočnoindijske kompanije. U tom ugovoru su dana sva prava nad trgovinom začinima kompaniji, a posebno je bilo naznačeno da nitko od domaćeg stanovništva ne može prodati muškantne oraščiće bilo kome drugome osim Nizozemskoj istočnoindijskoj kompaniji.²⁵ Kazna za neposluh bila je smrt.

20 Robertson, "Capitalism and accounting", 311-317.

21 Amsterdamska komora nije mogla imati devet članova jer bi time imala većinu u upravnom tijelu.

22 Gelderblom, "The Formative Years", 1050-1110.

23 Robertson, "Capitalism and accounting", 226-235.

24 Vincent C. Loth, "Pioneers and Perkeniers: The Banda Islands in the 18th Century", *Cakalele* 6 (1995), 18.

25 Adams, "Principals and Agents", 12-28.

Ubrzo nakon rasta volumena trgovine Nizozemske istočnoindijske kompanije, ali i drugih kompanija dolazi do problema. Zbog velike potrebe europskih tržišta za začinima²⁶ i njihove potrebe za drugom robom koja je dospijevala iz Azije, došlo je do velikog odljeva novca. Postupni odljev novca je uzrokovao paniku u Nizozemskoj i Engleskoj, kao i u drugim državama. VOC je taj problem riješio tako što je uspostavio novi sistem trgovanja u kojem su sudjelovale različite regije Azije.²⁷ Uspostavljanje takvog jednog tržišta dovelo je do manje ovisnosti o plemenitim metalima koje su slali iz Europe²⁸ i samim time je povećan i prihod kompanije.²⁹ Takvo stanje je potrajalo sve do 1720. godine. VOC je vodio mnoge ratove s domaćim stanovništvom, ali to nije spriječilo da Nizozemska istočnoindijska kompanija postane naj-snažnija trgovačka kompanija svih vremena.

Nizozemska istočnoindijska kompanija na vrhuncu i opadanje moći

Nakon dostizanja svog vrhunca 1720. godine u vidu utjecaja i moći, došlo je do postupnog opadanja snage VOC-a.³⁰ Razlog Nizozemskog jačanja slojevit je i nije moguće dati jedinstven odgovor.³¹ Na vrhuncu svoje moći Nizozemska istočnoindijska kompanija uspjela je poslati u periodu od deset godina 382 broda u Aziju. Taj je broj poprilično velik, ako uzmemo u obzir da je Engleska istočnoindijska kompanija u istom

26 Bruce Brunton, "The East India Company: Agent of Empire in the Early Modern Capitalist Era", *Social Education* 77 (2013.), 78-81.

27 Oscar Gelderblom i Joost Jonker, "Completing a Financial Revolution: The Finance of the Dutch East India Trade and the Rise of the Amsterdam Capital Market, 1595-1612", *The Journal of Economic History* 64 (2004.), 639-672.

28 Glavna karika u tim novim tržištima bio je Japan. Razlog tome je bilo to što su Nizozemci bili jedini zapadni trgovci koji su smjeli trgovati s Japanom koji je bio bogat srebrom i zlatom. Nizozemci su imali monopol od 1634. godine kada su protjerali Portugalce.

29 Brunton, "The East India Company", 78-81.

30 F.S. Gaastra, „The Dutch East India Company's Shipping, 1602-1795, in a Comparative Perspective”, U: *Ships, Sailors and Spices: East India Companies and Their Shipping in the 16th, 17th and 18th Centuries*, Michigan 1993., 177-193.

31 Oscar Gelderblom i Joost Jonker smatraju da je financijska revolucija koja je zahvatila Nizozemsku bila najznačajnija karika u rastu Nizozemske istočnoindijske kompanije. Gaastra i Brujin se slažu s ovim tezama, ali naglašavaju da je veći razlog to što je Nizozemska podupirala ovu kompaniju i da je za pojedinačne trgovce bilo neisplativo da se upuštaju u tako riskantne i dugotrajne poslove. Robert Parthesius smatra da je ključni faktor bio način na koji su Nizozemci pravili svoje brodove, kao i to što su bili na većem tehnološkom nivou u odnosu na ostatak Europe u vidu potrebnih mjernih instrumenata i sprava koje su koristili u dugim putovanjima, kao i bolje i preciznije karte.

tom vremenskom periodu poslala 149 brodova, a Francuska je tada poslala 55 brodova u Aziju.³²

Na svome vrhuncu Nizozemska istočnoindijska kompanija nije samo bila fokusirana na trgovinu, nego i na proizvodnju dobara koje je kasnije plasirala ili na azijsko ili na europsko tržište, ovisno o profitnoj marži.³³ Najpoznatiji proizvodi i usluge Nizozemske istočnoindijske kompanije bili su brodovi i obučavanje majstora u brodogradnji,³⁴ uzgajanje vinove loze, šećerne trske i trgovina začinima. Osim tih proizvoda, Nizozemska istočnoindijska kompanija trgovala je i visokoprofitnim i skupocjenim proizvodima, a kada se nisu mogli domoći tih proizvoda, onda su neopravdano dizali cijene drugih proizvoda.³⁵ Najpoznatiji slučaj takvog rada Nizozemske istočnoindijske kompanije se odnosio na uzgajanje i trgovinu tulipanima u 17. stoljeću, kada su cijene tulipana bez ikakvog logičnog i ekonomski objašnjivog razloga dosegle cijene kuća.³⁶

U periodu od osnivanja pa do prvih desetljeća 18. stoljeća Nizozemska istočnoindijska kompanija nije bila samo ekonomska, već i vojna sila koja je zapošljavala na desetine tisuća vojnika koji su bili plaćenici iz mnogih europskih zemalja, ali i kolonija.³⁷ Ta vojska bila im je potrebna zbog konstantnih sukoba i ratova s domorocima, ali i zbog opće napetosti i netrpeljivosti prema ostalim istočnoindijskim kompanijama. Najveći protivnik Nizozemske istočnoindijske kompanije bio je Portugal koji je u tom periodu već bio značajno oslabljen i nije se mogao oduprijeti nizozemskim upadima i otimanju zemljišta. Nizozemsko-portugalski rat trajao je od 1601. do 1661. godine. Sfere utjecaja Portugala u Aziji bile su svedene na upravu Sao Tome de Meliapore ili Mylapore, današnji grad Chennai na istočnoj obali Indijskog potkontinenta i par gradova po ostatku Azije.³⁸ Jedan od razloga unutrašnja je nesloga i slabost same portugalske države u ovom periodu. Za razliku od Portugala, Nizozemska je uspjela nametnuti svoju ekonomsku he-

32 Gaastra, „The Dutch East India“, 177-193.

33 Adams, *Principals and Agents*, 12-28.

34 Čak je i Petar Veliki došao u Nizozemsku da nauči kako se proizvode brodovi i kako da i Rusi dosegnu nivo Nizozemaca.

35 Maurits Van der Veen, „The Dutch Tulip Mania: The Social Foundations of a Financial Bubble“, 2009., 1-46.

36 Isto.

37 Tristan Mostert, „Chain of command: The Military System of the Dutch East India Company 1655-1663“, diplomski rad, Leiden 2007., 19-25.

38 Henry Morse Stephens, *Portugal*, London 1891., 185-220.

gemoniju nad domaćim stanovništvom Malakke, Šri Lanke, Tajvana i Indonezije.³⁹ Nakon što su Nizozemska i VOC uspjeli ostvariti primat nad tržištem u Aziji i nakon što su tu ulogu preuzeli od Portugala, sukobili su se s Britanskim Carstvom i taj je sukob trajao sve do gašenja VOC-a.⁴⁰

Osim što je Nizozemska preuzela dominantnu ulogu nad trgovinom i kontrolu nad mnogim otocima, Nizozemska je preuzela i probleme koje je imao Portugal s lokalnim stanovništvom.⁴¹ Osim tih naslijeđenih problema, Nizozemska je zbog svoje prakse porobljavanja i masakriranja domaćeg stanovništva, kao i zbog načina na koji su kontrolirali trgovinu te osiguravali svoja prava na tom prostoru, imala i netrpeljivost kod domaćeg stanovništva.⁴²

Taj njihov način odnosa prema domaćem stanovništvu prouzrokovao je mnoge probleme za Nizozemsku istočnoindijsku kompaniju. U svom trajanju Kompanija je učestvovala u nizu samostalnih ratova protiv domaćeg stanovništva, a osim toga su i sudjelovali u ratovima Nizozemske. Lista tih ratova je dugačka, a najvažniji su nizozemsko pokoravanje Banda otočja, Javanski ratovi naslijeđa,⁴³ ratovi za Južnu Afriku te rat između Kambodže i Kompanije.⁴⁴

Nakon što je dosegao svoj vrhunac, VOC je postepeno počeo gubiti svoj utjecaj i moć. Mnogi su faktori na koje se može ukazati kao uzrok opadanja moći,⁴⁵ a koji su razlog Kompanijinog poslovanja u deficitu nakon 1720. godine pa sve do njenog kraja. U ovom periodu VOC je prerasla u državu unutar države i to nije odgovaralo Nizozemskoj. Na-

39 Robert Parthesius, *Dutch Ships in Tropical Waters: The Development of the Dutch East India Company (VOC) Shipping Network in Asia 1595-1600*, Amsterdam 2010., 23-42.

40 Emmer, "The Organisation", 106-115.

41 Stephens, *Portugal*, 185-220.

42 Parthesius, *Dutch Ships*, 23-42.

43 Bilo ih je tri i trajali su s prekidima od 1677. do 1755. godine.

44 Adams, „Principals and Agents“, 12-28.

45 Julia Adams smatra da je razlog opadanja moći bilo udaljavanje Kompanije od Nizozemske i da su zbog toga rukovodioci Kompanije dobili neograničenu kontrolu nad njom, koju nisu mogli iskoristiti do punog potencijala. Osim toga, Adams smatra da je još jedan uzrok jačanje Britanskog Carstva na početku 18. stoljeća. Martijn Burger smatra da je razlog opadanja moći korupcija koja je bila zastupljena u čitavoj hijerarhiji. On navodi i da je kompanija propala zbog gubljenja monopola na određenim tržištima, kao i to što nisu iskoristili rastuću potrebu za opijumom, da steknu dodatni profit. Kao i Adams, Burger smatra da je glavni razlog propadanja Kompanije prouzrokovalo Britansko Carstvo. De Vries i Van de Woude smatraju da su glavni krivci za propadanje kompanije vanjski faktori na koje Kompanija nije mogla utjecati. Prije svega navode promjenu u azijskom tržištu, koja je bila nepovoljna za Nizozemce, i veliku stopu mortaliteta zaposlenih, kao i česte bolesti, koje su u kombinaciji oslabile kompaniju.

kon četvrtog Anglo-Nizozemskog rata koji je trajao od 1780. do 1784. godine došlo je prvo do ukidanja privilegija Nizozemske istočnoindijske kompanije, da bi nakon 1796. godine Nizozemska istočnoindijska kompanija bila nacionalizirana i na kraju 1799. godine raspuštena, a svi njeni posjedi i imovina pripojeni Nizozemskoj.⁴⁶

Ostavština Nizozemske istočnoindijske kompanije

Kao jedna kompanija koja je postojala skoro dvjesto godina Nizozemska istočnoindijska kompanija imala je veliki utjecaj na tadašnji svijet, ali je osim toga imala značajan utjecaj i na kasniji period, kao i utjecaj na današnjicu. On se može preopznati na raznim poljima: od ekonomije, znanstvenih istraživanja, kartografije, brodogradnje, trgovine, diplomacije, povijesti, vojske, umjetnosti te mnogih drugih aspekata današnjeg života. Nizozemska istočnoindijska kompanija smatra se prvom megakorporacijom, prvom javnom kompanijom, prvom multinacionalnom i transnacionalnom, i prvom proto-kapitalističkom kompanijom.⁴⁷ koja je imala aspekte merkantilizma i kapitalizma.⁴⁸ U ovom periodu dolazi do značajnog razvoja znanosti u kojem su živjeli poznati znanstvenici kao što su Antoni van Leeuwenhoek, Rene Descartes, Petrus Plancius, Abraham Rogerius, Engelbert Kaempfer, Georg Eberhard Rimpfius, Louis Micahel Thibault. Oni su bili samo neki od znanstvenika koji su bili potpomognuti od strane Kompanije ili su direktno bili zaposleni. Osim njih, i poznati filozofi Tomas Hobbes, John Locke, Pierre Bayle i Spinoza su živjeli u Nizozemskoj u ovom periodu ili su bili potpomognuti od strane Nizozemske ili Kompanije. Još jedna od prednosti posjedovanja velike količine novca bila je i sponzoriranje umjetnika od strane bogatih trgovaca. Tako u ovom periodu žive i rade umjetnici kao što su Rembrandt, Johannes Vermeer, Jan van Goyen, Jan Steen, Jacob van Camen i mnogi drugi.⁴⁹ Osim toga mnoge zgrade napravljene od strane kompani-

46 Jan de Vries i Ad van der Woude, *The First Modern Economy: Success, Failure, and Persistence of the Dutch Economy, 1500-1815*, New York 1997., 454-455.

47 Jairus Banaji, „Islam, the Mediterranean and the rise of capitalism“, *Journal of Historical Materialism* 15 (2007.), 47-74.

48 Zbog velikog utjecaja države na određene aspekte rada Nizozemske istočnoindijske kompanije, kao i zbog težnje da održe pozitivnu bilancu u vanjskoj trgovini. Dok su njene kapitalističke odlike bile te da je svoje financiranje i potreban novac za pokretanje trgovačkih ekspedicija dobivala od privatnih investitora. Osim toga, Nizozemska istočnoindijska kompanija bila je prva kompanija koja je izašla na burzu i s čijim dionicama se moglo trgovati.

49 Joop de Jong, „The Dutch Golden Age of Globalization: History and Heritage, Legacies and

je danas se nalaze na UNESCO-voj listi svjetske kulturne baštine. Na toj listi nalaze se gradovi kao što su Malacca i Galle, a sva arhiva Kompanije je proglašena UNESCO-vom memorijom svjetskog registra.⁵⁰

Čak postoji i kontroverzan izraz koji se koristi u Nizozemskoj, a to je "VOC mentalitet".⁵¹ Taj izraz je kontroverzan jer je s jedne strane Kompanija zaslužna za značajan napredak u svijetu, kao što je bila zaslužna za širenje ujecaja i moći Nizozemske, ali je ujedno izrabljivala i ubijala domaće stanovništvo koje je pronalazila na prostorima kojima je upravljala. Poznati su mnogi masakri i porobljavanje domorodačkog stanovništva, kao i kaznene ekspedicije koje su imale zastrašujuće posljedice.

Prilozi

	VOC	EIC	Francuzi
1600-1610	76	17	2
1610-1620	117	77	10
1620-1630	141	58	0
1630-1640	157	59	6
1640-1650	164	75	6
1650-1660	206	81	6
1660-1670	238	91	24
1670-1680	232	131	30
1680-1690	204	142	35
1690-1700	235	80	36
1700-1710	280	120	38
1710-1720	311	127	41
1720-1730	382	149	55
1730-1740	375	154	109
1740-1750	314	184	124
1750-1760	291	191	135
1760-1770	292	242	105
1770-1780	290	229	194
1780-1790	297	292	303
1790-1795	118	177	196
1600-1795	4720	2676	1455

Prilog 1. Prikaz broja brodova Francuske, Engleske i Nizozemske istočnoindijske kompanije⁵²

Contestation", *Macalaster International* 27 (2011.), 46-67.

50 <http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/memory-of-the-world/register/full-list-of-registered-heritage/registered-heritage-page-1/archives-of-the-dutch-east-india-company/> (18. 12. 2018.)

51 <https://c3am.nl/voc-mentaliteit/> (18. 12. 2018.)

52 Gastra, "The Dutch", 182.

Izvoz			Uvoz	
	Broj brodova	Tonaža	Broj brodova	Tonaža
1602-1610	76	34,970	49	22,580
1610-1620	117	56,280	50	29,130
1620-1630	141	54,720	71	37,380
1630-1640	157	63,970	75	40,300
1640-1650	164	100,950	93	74,240
1650-1660	206	123,990	103	84,560
1660-1670	238	129,349	127	89,240
1670-1680	232	147,647	133	99,132
1680-1690	204	130,849	141	105,322
1690-1700	235	143,295	156	108,123
1700-1710	280	186,364	193	135,407
1710-1720	311	228,066	245	185,274
1720-1730	382	289,233	319	251,662
1730-1740	375	280,035	311	236,640
1740-1750	314	252,715	234	185,605
1750-1760	291	278,845	244	237,760
1760-1770	292	291,605	233	231,720
1770-1780	290	290,340	244	245,500
1780-1790	297	243,424	228	170,923
1790-1795	118	80,717	113	92,520

Prilog 2. Prikaz količine robe koja je prevezena⁵³

Zaključak

Nizozemska istočnoindijska kompanija je sasvim sigurno promijenila tijek razvitka čovječanstva i utjecala na suvremeni svijet. Njena praksa i način poslovanja dovela je do zblježavanja Istoka i Zapada, Azije i Europe. Značaj koji je imala dobrim je dijelom narušen njenim postupcima i načinom tretiranja neeuropljana s kojima su imali dodira i s kojima su obavljali posao.

Njen značaj u današnjem svijetu se ne odbacuje, ali se gleda s neodobravanjem I određenom dozom prijekora od strane Nizozemaca, ali i Europljana. Potrebno je napomenuti da se Zapad nije ni danas mnogo udaljio od praksi Nizozemske istočnoindijske kompanije. Bilo kako bilo, značaj ove kompanije je neizmjerljiv i njen utjecaj na sadašnjicu je neupitan. Njene metode bile su brutalne i krvave, a proizvod korištan samo za Europu.

Nizozemska istočnoindijska kompanija bila je mnogo toga: od multinacionalne kompanije koja je upošljavala na desetine tisuća ljudi na tri kontinenta i u mnogobrojnim državama, regijama i samostalnim

53 Gastra, "The Dutch", 179.

gradovima. Njen ekonomski ustroj i način rada doveo je do nastanka jedne kompanije koja je imala karakteristike i model poslovanja kakav imaju sadašnje kapitalističke tvrtke. Treba napomenuti da je ova kompanija formirana na samom početku 17. stoljeća i da je kroz svoj rad osigurala postojanje sve do konca 18. i početka 19. stoljeća.

Kontroverzna prošlost Nizozemske istočnoindijske kompanije posljednjih desetljeća je dovela do toga da su se formirala dva tabora u Nizozemskoj. Jedan koji povoljno gleda na način poslovanja Kompanije i opravdava, a drugi koji se distancira u potpunosti od Kompanije. Kao i svaka kontroverzna tema, tako se i Nizozemska istočnoindijska kompanija treba proučavati i rezultate tih izučavanja prihvatiti, ma kakvi oni bili i shodno tim saznanjima da pokušamo raditi moralno u daljem napredovanju.

Bibliografija

Knjige i članci

- Adams, Julia, „Principals and Agents, Colonialists and Company Men: The Decay of Colonial Control in the Dutch East Indies”. *American Sociological Review* 61 (1996): 12-28.
- Allmand, Christopher, ur. „The New Cambridge Medieval History Volume 7, c.1415–c.1500”, *Cambridge University Press*, 1998.
- Andrade, Tonio, „Beyond Guns, Germs, and Steel: European Expansion and Maritime Asia, 1400–1750”, *Journal of Early Modern History* 14 (2010): 165-186.
- Banaji, Jairus, „Islam, the Mediterranean and the rise of capitalism”. *Journal Historical Materialism* 15 (2007): 47-74.
- Brunton, Bruce. „The East India Company: Agent of Empire in the Early Modern Capitalist Era”, *Social Education* 77 (2013): 78-81.
- de Vries, Jan i van der Woude, Ad. *The First Modern Economy: Success, Failure, and Perseverance of the Dutch Economy, 1500–1815*. New York: Cambridge University Press, 1997.
- Emmer, Piet, „The Organisation of Global Trade: The Monopoly Companies, 1600–1800”. *European Review* 22 (2014): 106-115.
- Gaastra, F. S, “The Dutch East India Company’s Shipping, 1602–1795, in a Comparative Perspective.” *Ships, Sailors and Spices: East India Companies and Their Shipping in the 16th, 17th and 18th Centuries* (1993): 177-193.
- Gelderblom, Oscar i Jonker, Joost, “Completing a Financial Revolution: The Finance of the Dutch East India Trade and the Rise of the Amsterdam Capital Market, 1595-1612”. *The Journal of Economic History* 64 (2004): 641–672.
- Gelderblom, Oscar, ur. „The Formative Years of the Modern Corporation: The Dutch East India Company VOC, 1602–1623”. *The Journal of Economic History* 73

- (2013): 1050-1076.
- Israel, Jonathan, "The Dutch Republic: Its Rise, Greatness and Fall, 1477-1806" *Oxford History of Early Modern Europe*, 1995.
- de Jong, Joop, "The Dutch Golden Age and Globalization: History and Heritage, Legacies and Contestations," *Macalester International* 27 (2011): 46-67.
- Loth, Vincent C, "Pioneers and Perkeniers: The Banda Islands in the 18th Century", *Cakalele* 6 (1995): 13-35.
- Mostert, Tristan, "Chain of command: The military system of the Dutch East India Company 1655-1663", *Universiteit Leiden*, 2007.
- Parthesius, Robert, *Dutch Ships in Tropical Waters: The Development of the Dutch East India Company (VOC) Shipping Network in Asia 1595-1660*, Amsterdam University Press, 2010.
- Robertson, Jeffrey Stephen, „Capitalism and accounting in the Dutch East-India Company 1602-1623: a historical study of determining influences and practices“, Doctor of Philosophy thesis, School of Accounting and Finance, University of Wollongong, 2011.
- Stephens, Henry Morse, "Portugal", *T. F. Unwin*, 1891.
- van der Veen, Maurits, "The Dutch Tulip Mania: The Social Foundations of a Financial Bubble", 2009.
- Weststeijn, Arthur, „The VOC as a Company-State: Debating Seventeenth-Century Dutch Colonial Expansion“. *Itinerario* 38 (2014): 13-34.

Internetski izvori

<https://c3am.nl/voc-mentaliteit/> (18. 12. 2018.)

<http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/memory-of-the-world/register/full-list-of-registered-heritage/registered-heritage-page-1/archives-of-the-dutch-east-india-company/> (18. 12. 2018.)

SUMMARY

The Dutch East India Company is one of the most important companies in the history of mankind. Throughout the many years of its existence the Dutch East India Company changed the stale economic practices and introduced new ones, some of which are still relevant nowadays. This paper gives a brief overview of the history of the Dutch East India Company starting from the founding of the Netherlands to it growing strong enough to rival even the England itself. Chronology of the Dutch East India Company presented in this paper follows the company from its creation until its shutdown as well as its achievements that have been made during the company's existence.

Keywords: *Dutch East India Company, England, Netherlands*

MARGINALNE SKUPINE KASNOSTALEŠKOG DRUŠTVA BANSKE HRVATSKE

Petra Kolesarić, Valentina Markasović
Filozofski fakultet Osijek
Odsjek za povijest
pkolesaric97@gmail.com, tina.markasovic@gmail.com
Stručni rad
Primljeno: 13. 2. 2019.
Prihvaćeno 18. 10. 2019.

Središnja tema rada jesu marginalne skupine kasnostaleškog društva Banske Hrvatske. U radu se na temelju relevantne literature donosi pregled skupina marginaliziranih ljudi i/ili naroda u prvoj polovici 19. stoljeća na području Banske Hrvatske. Nakon analize strukture društva Banske Hrvatske i objašnjenja pojma marginalnih skupina, rad daje pregled načina života Židova, Roma, skitnica, prosjaka, putujućih zabavljača, zatvorenika, neudanih majki i trudnica, izvanbračne djece, siročadi, bolesnika i invalida. Također je prikazan odnos društva prema navedenim skupinama. Posljednje poglavlje bavi se analizom prikaza marginalnih skupina u odabranim djelima hrvatske književnosti 19. stoljeća.

Ključne riječi: *marginalne skupine, Banska Hrvatska, Židovi, Romi*

Uvod

Tijekom razdoblja 17. i 18. stoljeća društvene i političke prilike, kao složeni povijesni procesi, na području zemalja Habsburške Monarhije umnogome su utjecale na oblikovanje brojnih sastavnica sociokulturnih identiteta pojedinih skupina u Banskoj Hrvatskoj. Područje koje je obuhvaćala Banska Hrvatska do 1848. godine, posebice se odnosi na Križevačku, Požešku, Srijemsku i Virovitičku županiju čija su područja, u dugom povijesnom trajanju, bila izložena doseljenjima različitih naroda, poput Židova i Roma. U ovom radu se na temelju relevantne literature, s naglaskom na monografiju Iskre Iveljić, *Banska Hrvatska i Vojna krajina od prosvijećenog apsolutizma do 1848. godine*, nastoji prikazati struktura kasnostaleškog društva Banske Hrvatske, s posebnim osvrtom na marginalne skupine u prvoj polovici 19. stoljeća. Struktura ovog rada podijeljena je u dva dijela kako bi se donio pregled marginaliziranih skupina kasnostaleškog društva Banske Hrvatske. Rad problematizira strukturu kasnostaleškog društva kao i po-

jam marginalnih skupina, prikazujući posebno Židove, Rome, skitnice, prosjake, zatvorenike, neudane majke, trudnice, siročad, izvanbračnu djecu te bolesnike i invalide. U drugom dijelu rada nalazi se analiza opisa marginalnih skupina u utjecajnijim djelima hrvatske književnosti 19. stoljeća.

Kasnostaleško društvo Banske Hrvatske

Kasnostaleško ili kasnofeudalno društvo u Banskoj Hrvatskoj bilo je sastavljeno od slojeva plemstva, građanstva i seljaštva. Visoko plemstvo djelovalo je u najvišim državnim službama te su imali mjesto i glas u Zemaljskom saboru.¹ Srednje plemstvo aktiviralo se kroz županijske skupštine, a pravo na sudjelovanje na istima je 1819. godine dano i seljacima-plemićima. Nositelji političke vlasti bili su i dijecezanski i titularni biskupi, opati i prepošti samostana i kaptola; i oni su imali glas u Hrvatskom saboru. Građanstvo je bilo feudalnog tipa – svatko tko je u gradu posjedovao nekretninu ili se u gradu bavio obrtom, trgovinom ili drugim časnim zanimanjem, mogao je postati građanin. U sloj građanstva su, nakon reformi Marije Terezije i Josipa II., mogli ući i kmetovi koji su napustili podložnički odnos. Građaninom se postajalo polaganjem prisege i plaćanjem pristojbe. Građani su mogli aktivno i pasivno sudjelovati u izboru gradskih čelnika te je porez koji su plaćali bio manji od onog koji su morali plaćati oni koji nisu bili građani. Jezgru građanstva činili su trgovci i obrtnici. Veletrgovci, koji su se obogatili posredničkom trgovinom, povezali su se s novim, intelektualnim slojem, pripadnici kojeg su se bavili slobodnim zanimanjima poput prava i medicine, te su zajedno doprinijeli širenju hrvatske nacionalne ideje, liberalnih ideja i ideja građanskog društva, otvorivši vrata izgradnji modernog građanskog društva Banske Hrvatske.²

Do 1848. godine većina seljaka u Banskoj Hrvatskoj bili su kmetovi te su morali davati različite naknade plemiću na čijoj su zemlji živjeli i radili. Odnosi kmetova i plemića bili su regulirani urbarima donesenima u vrijeme Marije Terezije. S pojavom alodijalne ekonomike, u sklopu koje su plemići proizvode sa svojih posjeda počeli plasirati na trži-

1 Arijana Kolak Bošnjak, „Struktura hrvatskog društva u 19. stoljeću i razvoj građanskog društva“, *Temelji moderne hrvatske – hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, ur. Vlasta Švoger, Jasna Turkalj, Zagreb, 2016., 134.: U Hrvatskom saboru su mjestom i glasom sudjelovali i zastupnici slobodnih i kraljevskih gradova.

2 Isto, 134-136.

šte, dolazi do češćeg kršenja odredbi propisanih urbarima. Zbog toga češće izbijaju i bune kmetova. U pokušaju uklapanja u kapitalističko društvo, seljaci su počeli prodavati proizvode, ali ne viškove, koje nisu ni imali, nego one proizvode koji su im trebali za život. Uključivanje u tržišne procese pridonijelo je raspadu kućnih zadruga i raslojavanju na selu.³

U hrvatskim zemljama modernizacija počinje tijekom hrvatskog nacionalnog preporoda, između 1835. i 1875. godine, kada se iz kasnostaleškog društva razvija građansko-kapitalističko društvo. Tradicionalni sustav mogao se promijeniti nakon revolucije 1848./1849.⁴ Na promjene u društvu utjecale su moderne europske ideje, poput ideja Francuske revolucije, ali glavnu je ulogu imala državna vlast. Vladar, Ugarski sabor te ban i Hrvatski sabor potvrdili su ukidanje kmetstva, čime dolazi do početka novog perioda razvoja društva.⁵

Marginalne skupine

Kasnostaleško društvo Banske Hrvatske bilo je zahvaćeno horizontalnom i vertikalnom dinamikom i mobilnošću, ali i dalje hijerarhizirano, pa je pripadnost određenom staležu uvelike uvjetovala pravni i materijalni status te svakodnevni život pojedinaca i skupina. Razlike između povlaštenog gornjeg i obespravljenog sloja bile su vrlo izražene. U takvom društvu bilo je lako posrnuti, a potom biti potisnut na rub. Marginalizacija se događala zbog različitih uzroka, moralnih, materijalnih, zdravstvenih i sl.⁶ Pojmom marginalizirani označavaju se oni pripadnici društva koji su udaljeni od tzv. centra društvenog prostora te su sporedni, periferni, i neutjecajni.⁷ Marginaliziranim skupinama mogli su pripadati različiti pojedinci ili cijele zajednice kao Romi, prosjaci, mentalni i teški fizički bolesnici, invalidi, siročad, neudane majke, prostitutke, zatvorenici ili putujući zabavljači od cirkusanata do glumaca. Pripadnost nižim društvenim slojevima nije morala značiti i pripadnost marginalnim skupinama. Primjerice, seljaci koji žive u teškim uvjetima i pripadaju nižim društvenim slojevima i dalje čine dio seljačkog kolektiviteta te imaju svoju ulogu i mjesto. Pojedinaac ili sku-

3 Kolak Bošnjak, „Struktura hrvatskog društva“, 135-136.

4 Igor Karaman, *Hrvatska na pragu modernizacije (1750.-1918.)*, Zagreb 2000., 32.

5 Kolak Bošnjak, „Struktura hrvatskog društva“, 133.

6 Iskra Iveljić, *Banska Hrvatska i Vojna krajina od prosvijećenog apsolutizma do 1848. godine*, Zagreb 2010., 122-123.

7 Zoran Šućur, „Romi kao marginalna skupina“, *Društvena istraživanja* 9 (2000), br. 2.-3., 212.

pina postaju marginalnima kada iz određenog razloga budu izbačeni iz svoje zajednice, a ne prihvati ih druga zajednica. Oni su smatrani otpadnicima koji nisu dio društvene zajednice i ne poštuju njezine norme. Često su bili izloženi predrasudama i pogrdama, a organi vlasti su nad njima provodili jaku disciplinarnu kontrolu. Uloga vjerskih zajednica i Katoličke Crkve je dvojbena; s jedne strane ona ima predrasude prema pojedincima i zajednicama koje žive nemoralno, a s druge strane brine se o njima i potiče svoje vjernike na milosrđe. Ovakav odnos ogleđa se u postupcima osuđivanja neudanih majki, zatvorenika i sl., ali i u otvaranju sirotišta i bolnica. Uloga crkvenih vlasti u skrbi o ovakvim skupinama, gotovo je posve zamijenila ulogu svjetovnih vlasti.⁸ U daljnjim poglavljima bit će detaljnije opisane marginalne skupine.

Židovi

Razvijenije zemlje u Habsburškoj Monarhiji su prema Židovima bile tolerantnije, ali oni ipak nisu bili jednakopravni. Banska Hrvatska je prema Židovima imala čvrste zabrane – boravak i naseljavanje nisu im bili dopušteni. Stoga su Židovi bili izloženi čestim porugama te su bili žrtve predrasuda i fizičkih napada. Antisemitizam je bio prisutan u svim slojevima društva i u svim pokrajinama. Josip II. 31. ožujka 1783. godine donosi Patent o toleranciji – točnije, *Systematica Gentis Judaicae Regulatio* – kojim se Židovima dodjeljuje pravo naseljavanja, ispovijedanja vjere te studiranja. Nakon toga počinje naseljavanje Židova i organiziranje njihovih bogoštovnih općina, koje su morale imati barem deset muškaraca starijih od 13 godina te su se morale prijaviti kod lokalnih vlasti. Općine su bile osnivane u gradovima kao što su Rijeka, Varaždin, Zagreb, ali neki, poput Požege, nisu dopuštali naseljavanje Židova unutar užeg područja grada; zbog toga je 1820. općina osnovana u okolici Požege, ne u samome gradu. Općine su organizirale bogoštovlje, vjerske škole, vjerske pogrebe te dobročiniteljski rad. Osnivane su i dobrotvorne udruge, židovske škole, sinagoge te uređivana groblja.⁹

Patentom iz 1783. godine unesene su i druge promjene u život i prava Židova. Smjeli su iznajmljivati zemlju i baviti se određenim obrtima i trgovinom. Nisu više morali nositi žutu krpu koja je simbolizirala njihov status na margini. Smjeli su brijati brade i nositi sablje,

8 Iveljić, *Banska Hrvatska*, 122-123.

9 Isto, 89-90.

rezbariti pečate, proizvoditi barut i trgovati proizvodima od salitre. Međutim, dokumenti pisani na hebrejskom ili jidišu bili su nevažeci – sve je moralo biti pisano latinskim, njemačkim ili mađarskim. Korištenje hebrejskog ili jidiša bilo je zabranjeno, osim prilikom molitve. Godine 1788. uveden je novi antroponimijski sustav prema kojemu su svi Židovi morali uzeti nova prezimena, koja su se često svodila na prijevod hebrejskih riječi na europske jezike, imenovanje po vanjskim tjelesnim karakteristikama ili davanje uvredljivih imena.¹⁰ Imenovalo se i po zanimanju kojima se osoba bavila (npr. Artz - liječnik, Künstler - umjetnik, Maler-slikar) ili po mjestu ili državi iz koje je dolazila (npr. Stuckert iz Stuttgarta, Prager iz Praga).¹¹ Zanimljiv primjer uvredljivog novog prezimena donosi mađarski autor Mór Jókai (1825.-1904). u svome djelu *Rab Ráby* (1879.);¹² u romanu Židov moli službenika da se njegovo novo prezime piše Rotheisel, umjesto Rothesel, što znači 'crveni magarac'.¹³

Naseljavanje u svim gradovima osim u rudarskim naseljima, uz stjecanje zemljoposjeda tamo gdje je ta mogućnost i ranije postojala, Židovima je dopustio Ugarski sabor 1840. godine. Zbog te su odredbe Židovi u Hrvatskoj mogli kupovati nekretnine, ali nisu mogli biti upisani kao vlasnici istih. Židovi nisu imali građanska prava niti su mogli biti članovi cehova. Od 1840. dobili su pravo zanata, ali samo ako su im šegrti i kalfe također Židovi. Po zanimanju su bili trgovci, zlatari, prijevoznici, mjenjači, zatim liječnici, pravnici, umjetnici. Bili su aktivni i u dobrotvornom radu te je 1846. godine Jacques Epstein osnovao Zagrebačko društvo čovječnosti.¹⁴

Dio Židova napustio je ortodoksni tradicionalizam te su se dijelom akulturirali ili prelazili na kršćanstvo. Židovi rođeni u Hrvatskoj, unatoč domoljublju, nisu mogli ostvariti pripadnost socijalnoj i kulturnoj zajednici Hrvatske. Na primjer, brak između pripadnika različitih vjerskih zajednica nije bio moguć. U Austriji su Židovima građanska prava dodijeljena 1848. godine, dok je isto u Banskoj Hrvatskoj učinjeno tek 1873. godine.¹⁵

10 Ljiljana Dobrovšak, *Židovi u Osijeku: od doseljavanja do kraja Prvog svjetskog rata*, 2013., 34-35.

11 Julija Koš, *Alef bet židovstva: Pogled u krug židovske povijesti, religije i običaja*, Zagreb 1999., 108-109.

12 Raphael Patai, *The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology*, Detroit 1996., 216.

13 Mór Jókai, *Rab Ráby*, Budapest 1994., 39, 45, 47.

14 Iveljić, *Banska Hrvatska*, 90-91.

15 Isto, 91.

Neposredno prije revolucije koja im je donijela građanska prava, Židova je u hrvatskim županijama 1847. godine bilo ukupno 1 590: 185 u Virovitičkoj županiji, 310 u Srijemskoj, 740 u Zagrebačkoj te 355 u Varaždinskoj. Međutim, popisi istog autora, mađarskog demografa iz toga vremena, Eleka Fényesa, donose drukčiju demografsku sliku. Popis iz 1840. godine navodi ukupno 2 100 Židova u Hrvatskoj, a onaj iz 1851. oko 4 000 Židova.¹⁶

Romi

Povijesni izvori svjedoče o prisutnosti Roma u hrvatskim zemljama od 14. stoljeća, kada se mogu pronaći u Dubrovačkoj Republici (1362. godine), ali i na području Zagreba (1378. godine).¹⁷ U početcima romske prisutnosti na hrvatskom području, stanovništvo je većinom imalo pozitivan ili neutralan odnos prema njima, ponajprije jer su se predstavljali kao kršćani progonjeni od Osmanlija. Međutim, kao posljedica optužbi za vraćanje i čarobnjaštvo, otmicu djece, špijuniranje i sl., u 15. stoljeću mijenja se percepcija i odnos prema Romima.¹⁸ Slijedeći europski model državnog progona Roma, predstavnici hrvatskih vlasti organizirali su institucionalni progon u 16. stoljeću. Vlasti Habsburške Monarhije su u sklopu terezijanskih i جوزefinskih reformi pokušale riješiti tzv. „ciganski problem“; bez puno uspjeha.¹⁹ Romske zajednice su često percipirane kao „oni drugi“, ne samo po razlikama u podrijetlu ili konfesiji, već po načinu života. Međutim, u područjima gdje su bili trajno naseljeni, primjerice u slavonskim županijama, mišljenje i stavovi o Romima nisu bili negativni, štoviše ondašnje stanovništvo je isticalo kako „naši Cigani“ ne krađu. Ipak, Romi koje se naziva Ciganima u najvećem broju slučajeva se ne pokušavaju integrirati u postojeću društvenu strukturu; oni ustraju u nesesilnom načinu života, zaziru od organa vlasti i sl. Ističe se kako oni Romi koji se i odluče naseliti na nekom području često žive u „sklepanim provizornim nastambama od ćerpiča i drva“, koje se nalaze na kraju sela ili podalje od njega. Također,

16 Dobrovšak, *Židovi u Osijeku*, 64.

17 Danijel Vojak, Neven Kovačev, „Theresian and Josephine reform efforts in the regulation of the socioeconomic position of Roma in Croatia and Slavonia“, *Povijesni prilozi* 55 (2019), br. 55., 286.

18 Danijel Vojak, „Iz povijesti Roma u 18. stoljeću: Nikola Škrlec Lomnički o Romima u spisima *Status actualis, Projectum i Descriptio*“ *Zbornik Odsjeka povijesnih znanosti Zavoda povijesnih i društvenih znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 31 (2013), 198.

19 Isto, 197.

mnogi od njih borave u šumama, ispod mostova ili u spiljama, što je razlog negativnih stereotipa o Romima kao o skitnicama, prosjacima, kradljivcima, otimačima djece te bacanju uroka na ljude i pčele.²⁰ Prostorina i kulturna marginalizacija Roma te stvaranje etnički izoliranih getova uvjetovalo je i zanimanja kojima su se bavili.²¹ Zanimanja koja se javljaju u Roma jesu prodavači konja, obrađivači drva, svirači te gatanje kao žensko zanimanje.²² Uza sve navedeno, nedostatno poznavanje romske kulture, tradicije, jezika i umjetnosti uvjetovalo je njihove progone i stradanja, a često nisu mogli izbjeći niti opravdane optužbe za zanimanja kojima su se bavili, ponajprije gatanje i prijevare.²³

Najveći dio romske populacije u Habsburškoj Monarhiji je bio naseljen u sjevernim i zapadnim ugarskim županijama. Njihova socijalna i ekonomska struktura je počivala na obiteljskom, ali i plemenskom zajedništvu, koje se ogledalo u običajima, jeziku te zanimanjima kojima su se bavili. Prema tome, plemenska skupina koja se bavila obradom metala se nazivala Kalderašima²⁴, a oni koji su se bavili obradom drva Koritarima. Održavanje strukture plemenske zajednice se temeljilo na endogamnim vezama, a utemeljenje obitelji je započinjalo običajem tzv. kupnje ili dogovorene otmice djevojke.²⁵

Terezijanskim i jozefinskim reformama prosvijećenog apsolutizma, nastojalo se odviknuti Rome od nesesilnog načina života i njihovih običaja. To je podrazumijevalo zabranu: ženidbe unutar obitelji, uporabe jezika, bavljenja nedostojnim zanimanjima te čergarenja. Romska djeca su često davana na preodgoj kršćanskim obiteljima. Uvođenjem služenja vojne obaveze, Romima se nametnulo novo ime *Neubauer*, odnosno novi seljaci²⁶, pojam koji je trebao označiti prijelaz Roma na sjedilački način života.²⁷

20 Iveljić, *Banska Hrvatska*, 123.

21 Šučur, „*Romi kao marginalna*“, 219-221.

22 Iveljić, *Banska Hrvatska*, 123.

23 Hrvatić, „*Romi u Hrvatskoj*“, 369.

24 Goran Đurđević, *Povijest i običaji autohtonih hrvatskih Roma – Lovara*, Bjelovar, 2009., 30.: Od rumunjske riječi za kotao – kotlokrpe. Iveljić, *Banska Hrvatska*, 124.; Prisutnost Roma Kalderaša vidljiva je u kotaru Koprivnica i kotaru Đurđevac, a zapisana u matičnim knjigama župe Pitomača u razdoblju od 1768. do 1857. godine.

25 Iveljić, *Banska Hrvatska*, 124.

26 Vojak, „*Iz povijesti Roma*“, 201-202.: Marija Terezija je, nastojeći riješiti „Ciganski problem“, 1761. godine donijela odredbu, prema kojoj je ime „Cigani“, odnosno „Zigani“ zamijenjeno „Novim građaninom“ (mađ. „Ujpolgár“) ili „Novo seljakom“ („Ujparasztok“, njem. „Neuba-uern“) ili „Novo Mađarom“ (mađ. „Ujmagyar“) ili „Novo naseljenikom“ (mađ. „Ujlakosak“, lat. „Novocolonus“). Istom je odredbom uvedena i vojna obuka za Rome starije od šesnaest godina, a za one između 12 i 16 godina je bila propisana cehovska odluka.

27 Iveljić, *Banska Hrvatska*, 124.

Izravna mjera u terezijanskoj, odnosno jozefinskoj regulaciji romskog položaja bila je provedba prvog popisa stanovništva koje obuhvaća i romsko stanovništvo te je prostorno proveden na području Križevačke, Požeške, Srijemske i Virovitičke županije.²⁸ Zaziranje od svakog oblika organizirane vlasti, pa tako i popisa stanovništva od strane Roma dovelo je do činjenice da je broj Roma zahtjevno ustvrditi. Iako su popisivani kao zasebna narodna skupina, u mnogim slučajevima su zbog rumunjskog jezika kojim su govorili smatrani Rumunjima ili pak svrstavani u rubriku *ostali*. Prvi su puta popisani u posebnim popisima od 1780. do 1783. godine. U ovom razdoblju bilježi se primjetan pad broja Roma, kako na području Habsburške Monarhije, tako i u Banskoj Hrvatskoj. Međutim, ove brojke treba uzeti sa zadržkom. Naime, 1781. godine u Habsburškoj Monarhiji je bilo 38 312, a u Hrvatskoj 1 323 Roma, dok je 1783. godine u Monarhiji bilo 30 241, a u Hrvatskoj 567 Roma. U prvom popisu stanovništva (1781. godine), najviše je Roma bilo u Virovitičkoj županiji²⁹, njih 648, i u Srijemskoj 407, a dvije godine kasnije u Virovitičkoj županiji se, prema popisu, ne nalazi niti jedan Rom. Budući da Romi nisu obuhvaćani popisima do 1851. godine, kada ih je u Habsburškoj Monarhiji bilo 83 769, a u Hrvatskoj 1 456 (najviše u Osječkoj županiji – 1 214), nemamo podataka o točnom broju Roma u Banskoj Hrvatskoj. Međutim, važno je istaknuti da je polovica 19. stoljeća vrijeme doseljavanja Roma u Hrvatsku, pa tako oni u popisu iz 1857. godine čine 0,20% stanovništva Banske Hrvatske.³⁰

Skitnice i prosjaci

Skitnice i prosjaci bili su svakodnevna pojava, kako unutar Habsburške Monarhije, tako i u Banskoj Hrvatskoj.³¹ Habsburška Monarhija nastojala je i prije 1848. donijeti određene zakone o ljudima koji su socijalno ugroženi, no tek nakon 1848., a posebice 1860. godine, briga o socijalno ugroženima dobiva zamah.³² Skitnice i prosjaci su, kao

28 Vojak, „Iz povijesti Roma“, 205.

29 Isto, 205.: Udio Roma je u Banskoj Hrvatskoj bio najveći na području Virovitičke županije, što se može objasniti blizinom Ugarske u kojoj je živio veći broj romskog stanovništva koji je najvjerojatnije migrirao u pogranični prostor.

30 Iveljić, *Banska Hrvatska*, 124.

31 Isto, 125.

32 Susan Zimmermann, *Divide, Provide, and Rule: An Integrative History of Poverty Policy, Social Polity, and Social Reform in Hungary under the Habsburg Monarchy*, Budapest, 2011., 7.

i romsko stanovništvo, često bili neseciljni. Među njima bilo je i onih kojima je to bio način života, ali i onih koji su to postali zbog nepovoljnih životnih prilika koje su ih snašle. Neki od njih su se prosjačenjem bavili samo periodično, ovisno o vlastitim potrebama. Budući da su se uvijek kretali, njihov broj, kao niti svakodnevicu, nije bilo moguće dokumentirati. Može se pretpostaviti da su se kretali u manjim skupinama, znajući gdje bi mogli prenočiti, pronaći hranu ili dobiti milodar. Uvijek su prosjačili izvan svojega kraja jer se prosjačenje smatralo sramotom. Vjerske zajednice su nerijetko organizirale veća okupljanja nego svjetovne vlasti kako bi se prosjacima osigurala hrana ili smještaj te udijelio milodar. Najčešće su prosjačili bogalji ili slijepi ljudi, djeca i starci, odnosno svi oni koji su svojim nedužnim dječjim ili staračkim izgledom privlačili pozornost i izazivali sućut.³³

Putujući zabavljači

U Habsburškoj Monarhiji putujući zabavljači spominju se već u 18. stoljeću.³⁴ Kao što je slučaj i s Romima i skitnicama, putujući zabavljači vodili su nesjedilački život koji ih je smjestio na margine društva. Ti su zabavljači djelovali u cirkusima, menažerijama i glumačkim druženjima. Pučko kazalište je kod režimskih predstavnika izazivalo strah – ono je bila pozornica na kojoj se mogla izraziti kritika i oporba vlasti – te su i sudionici tih kazališta bili pod prismotrom. Zabavljači su, ipak, mogli društveno napredovati te postati glumci u kazalištima većih gradova. Primjer društvenog preokreta može se pronaći u životu Josipa Freudenreicha, koji je napustio trgovački zanat kako bi se posvetio glumi te je postao putujući glumac, oženio se suradnicom te glumio diljem Monarhije, a kasnije je postao autor kazališnih komada *Graničar* i *Crna kraljica*, a upravljao je i zagrebačkim kazalištem.³⁵

Osim glumaca, čiji je repertoar uključivao vesele doskočice, opere, te, opere i druge komade, zabavljači su bili i čarobnjaci, gutači vatre, atlete, gatare i romske družine s medvjedima. Oni su bili neizostavni dijelovi sajмова, najvećih društvenih događaja.³⁶

33 Iveljić, *Banska Hrvatska*, 125.

34 Više o tome u: Charles W. Ingrao, *The Habsburg Monarchy, 1618-1815*, Cambridge 2019.

35 Iveljić, *Banska Hrvatska*, 124-125.

36 Dobrovšak, „Kvaliteta življenja“, 229.

Zatvorenici

Krajem 18. i početkom 19. stoljeća europski zatvorski sustav se u znatnoj mjeri reformira. Iako se na području Banske Hrvatske značajne promjene događaju tek nakon ukinuća feudalnog sustava 1848. godine, što izlazi iz vremenskih okvira ovoga rada, početne težnje prema reformama javljaju se upravo u razdoblju kasnostaleškog društva.³⁷ Za dokazivanje osuđenikove krivnje se do neoapsolutizma koristilo inkvizicijskim postupcima. Za vrijeme prosvijećenog apsolutizma se ukida tortura tijekom istrage. Ako je bio nepismen, optuženik nije mogao niti sastaviti obranu, a sudski postupak nije bio niti javan niti usmen. To je dovodilo do osuđivanja nevinih ili do izricanja strože kazne nego što je to prijestup ili zločin zahtijevao. Osobe se moglo teretiti i optužbom za verbalni delikt i usmenu uvredu vladara i članova dinastije, što je bio težak prijestup. Politički prijestupi zahtijevali su nošenje okova. Životni uvjeti su u zatvorima bili iznimno loši – zatvorenici su život provodili u tijesnim i mračnim tamnicama nehigijenskih uvjeta, uz oskudnu i lošu prehranu. Nije im bilo omogućeno kretanje. Posjete su mogli primiti u ograničenoj mjeri, a pravo na uvjetni dopust nije postojalo. Tek se reformama bana Ivana Mažuranića uvodi ukidanje okivanja i uvjetni dopust. Po isteku kazne, sada bivši zatvorenici nastavljali su živjeti na margini društva jer su bili obilježeni svojim prijašnjim prijestupima i provođenjem vremena u zatvoru.³⁸

Neudane majke i trudnice, izvanbračna djeca i siročad

Trudnice i majke koje nisu imale muža bile su izložene moralnoj osudi.³⁹ Njihov je položaj mogao biti poboljšan ako im je socijalni i materijalni status bio dobrostojeći ili su im obitelji i partner bili spremni pomoći. Žene iz viših slojeva su se poslije moralne osude često udavale; izvanbračno dijete bilo bi predano časnim sestrama ili dano na selo. U urbanim je sredinama izvanbračne djece bilo više nego na selu, gdje je postojala manja mogućnost zbrinjavanja djece. U ruralnim je sredinama čest slučaj bilo i kršenje svećeničkog celibata, pri čemu je svećenik ponekad živio u zajednici s nevjenčanom ženom i njihovom zajednič-

37 Igor Josipović, *Funkcioniranje zatvorskog sustava u drugoj polovici 19. stoljeća*, Zagreb 2018., 1.

38 Iveljić, *Banska Hrvatska*, 125.

39 Isto, 126.: Treba istaknuti da očevi nezakonite djece nisu bili izloženi moralnoj osudi jednako kao majke, a često su potpuno izbjegli stigmatizaciju.

kom djecom. Broj izvanbračne djece raste s procesom modernizacije. Po knjizi Petra Matkovića iz 1860-ih, u Banskoj Hrvatskoj bilo je 4.6% takve djece, dok je u Krajini bilo 1.8%.⁴⁰ Izvanbračna djeca su od rođenja bila stigmatizirana, no to nije nužno značilo da nisu mogla izgraditi društveno prihvatljivu egzistenciju.⁴¹ Djeca koja izgube roditelje mogla su biti marginalizirana ako nisu potjecala iz dobrostojeće obitelji koja se mogla pobrinuti za njih nakon smrti njihovih roditelja. U ruralnim krajevima te u obiteljima niskog građanstva, skrbnicima je postajala rodbina ili krsni kumovi. Ako nije bilo moguće pronaći skrbnika koji je bio voljan odgajati dijete, djecu bi se ostavljalo u sirotištima, većinom crkvenim. Tamo bi imala osiguranu hranu i smještaj, odjeću te školovanje, ali bi bila izložena strogom disciplinarnom odgoju.⁴²

Bolesnici i invalidi

Tijekom 18. i dijelom 19. stoljeća loši životni uvjeti, jednolična prehrana i slaba zdravstvena zaštita utjecali su na razvoj različitih bolesti poput tifusa, dizenterije, groznice, malarije, tuberkuloze i spolnih bolesti.⁴³ Na rubu društva mogli su se nalaziti i mentalni i fizički bolesnici, kao i invalidi. O njihovoj obiteljskoj i materijalnoj situaciji ovisilo je hoće li biti gurnuti na rub društva, no uglavnom nisu uspjeli izbjeći predrasude. Praznovjerje o bolesnima bilo je prisutno i u selima i u gradovima; naime, nedostatci i poremećaji – i tjelesni i mentalni – mogli su se objasniti kao Božja kazna ili urok. Na selu je pogotovo važno biti zdrav, jer je jedino fizički sposobna osoba mogla doprinijeti u obavljanju poslova neophodnih za opstanak obitelji i zajednice. Bolesnici su u slučajevima nekih bolesti, poput gube, bili potpuno izolirani zbog nepoznavanja pravilne procedure liječenja.⁴⁴

Pod utjecajem ideja Francuske revolucije građansko društvo angažira se u pomaganju slojevima društva koji sami sebi teško osiguravaju preživljavanje, uključujući invalide, starce i siročad. U Zagrebu je 1846. godine osnovana humanitarna udruga „Društvo čovječnosti“. Jedna od komponenti humanitarnosti su i pučke kuhinje, koje financiraju bogatiji građani, a u kojima njihove supruge ponekad volontiraju. U Francuskoj

40 Iveljić, *Banska Hrvatska*, 126.: Može se pretpostaviti da su ovi postotci nerealni, jer podaci iz 1876. godine ukazuju na to da udio u županijama u Banskoj Hrvatskoj iznosi 5%, u gradovima 25%; u Bjelovaru, npr. postotak između 1830. i 1847. iznosi 22.64%.

41 Isto.

42 Isto.

43 Dobrovšak, „Kvaliteta življenja“, 221-222.

44 Iveljić, *Banska Hrvatska*, 126.

se takve ustanove pojavljuju već od 1812.; u Beču se pučka kuhinja otvara tek 1873., a u Zagrebu 1875. Zagrebačku pučku kuhinju osnovala je upravo udruga „Društvo čovječnosti“.⁴⁵ Početkom 19. stoljeća su u Varaždinu postojali hospitali koji su primali siromašne luetične ili psihički bolesne osobe. S vremenom je briga za nemoćne i oboljele postala organizirana skrb. Tako je u Varaždinu humanitarno društvo „Varaždinskih dobročinstava složnost“, osnovalo prvu bolnicu 1859. godine.⁴⁶

Marginalne skupine u hrvatskoj književnosti 19. stoljeća

Radnja pripovijetke „Tena“ (1894.) Josipa Kozarca (1858.-1906.) odvija se u drugoj polovici 19. stoljeća, nakon raspada kućnih zadruga, što je vidljivo iz situacije Teninog oca, Jerka Pavletića: „Kada se je za druga raspala, bilo je njemu trideset godina, i sada preko noći morade da od svinjara postane kućegazda, gospodar.“⁴⁷ O vremenskim odrednicama saznajemo i iz toga što se Tenina prva i prava ljubav, pripadnik austrougarskih četa Jaroslav Beranek, na kraju pripovijetke vraća iz Bosne, u čijoj je okupaciji sudjelovao. Unatoč tome što je radnja smještena u vrijeme koje prelazi vremenski okvir ovoga rada, odnos prema marginalnim skupinama se nije značajnije promijenio te nam i ovo djelo može pružiti uvid u sliku kasnostaleških društvenih odnosa. Od marginalnih skupina Kozarac najviše progovara o Romima. Navodi:

„U bogata posavska sela nastanili se Cigani već odavna: jedni su kovači, drugi koritari, a rijetko se koji i pluga latio. Taj svoj zanat tjeraju oni samo naoko, uistinu su pak pravi nesretnici. Da je tomu tako, slijedi već iz toga da se naseljuju samo u najbogatije predjele, a gdje je sirotinja, tu ih nema. (...) U neku ruku slični su oni ljudima à la Leon Jungman: i jedne i druge uzdržava tuđa zemlja za koju oni ne mare, za koju oni ne rade, već su samo dotle u njoj dok im račun podnaša.“⁴⁸

Citat donosi spisak pojedinih zanimanja kojima su se Romi bavili, a vidljivo je i da im se zamjera nesjedilački način života, koji autor tumači kao iskorištavanje zemlje i ljudi koji tu zemlju naseljavaju.⁴⁹

45 Aleksandra Muraj, „Svakodnevni život u 19. stoljeću“, *Temelji moderne Hrvatske – hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, ur. Vlasta Švogor, Jasna Turkalj, Zagreb 2016., 330.

46 Dobrovšak, „Kvaliteta življenja“, 232.

47 Josip Kozarac, „Tena“, *Pripovijetke*, ur. Oto Šolc, Marija Peakić-Žaja, Zagreb 1973., 66.

48 Isto, 91.

49 U većoj mjeri autor ipak zamjera hrvatskom stanovništvu što zanemaruje svoje posjede, a što u djelu i u povijesnoj zbilji iskorištavaju strani akteri – Nijemci koji sijeku slavonske šume i Česi koji se naseljavaju u propalim slavonskim selima.

U djelu se tematizira i položaj bolesnika u društvu. U trećem dijelu pripovijetke Tena razmišlja: „sjetila se i Ruže Ljubićeve kojoj su po čelu i nosu kraste kao dlan velike izrasle te joj koža ostala kao da je na ognju opaljena – a negdje je bila ljubovca velikoga gospodina – pa onda ona Kaja Apićeva... Protrnula je na pomisao kako se sada svatko od njih odvraća, kako se svakome gade, a negda se za njima čitavo selo otimalo!“⁵⁰ Citat, osim što je naznaka preokreta koji očekuje i Tenu koja pred kraj djela oboli od kozica, ukazuje na to da su bolesnici, pogotovo oni čija je bolest imala fizičku manifestaciju, bili društveno stigmatizirani. I Jaroslav Beranek, koji je u Bosni izgubio desnu ruku, boji se društvene osude i da ga Tena neće prihvatiti zbog njegovog invaliditeta.⁵¹

Roman Augusta Šenoa (1838.-1881.) *Prosjak Luka* prvi put je objavljen 1879. godine. U njemu autor donosi pogled na loš socijalni položaj siročadi. Naslovni junak, nakon što ga je gradski stražar pronašao na ulici kao novorođenče, otpremljen je u „varošku kuću“, nakon čega su ga dali na skrb starici od koje je, zbog lošeg tretmana kojemu je bio izložen, uskoro pobjegao. Potom su ga smjestili u „gradsku kuću“, „neka pere i mete za onaj kukavni zalogaj što ga ostaviše zatvoreni lopovi.“⁵² Varoška, odnosno gradska kuća je ovdje pritvor. Zbog toga je Luka kao dijete „[č]uo kletve propalica, čuo hripavi smijeh razbojnika, vidio iskipjelo lice varalice i ono bezočno čelo razuzdane žene koja ti dokazuje da u zvijeri ima više stida nego u čovjeka, a sav taj gad gledao je odrpanog dječaka oholo preko ramena, sav taj smet gurnuo bi šakom, doviknuo mu kroz paklen smijeh: Kopile!“⁵³ Iz citata se iščitava kako autor opisuje da su se čak i zatvorenici, i sami marginalizirani, prema siročadi odnosili s podsmjehom i porugom, što može ukazivati na vrlo nizak položaj siročadi u društvu. Po pročitanoj, djeca koja nisu imala roditelje te su se o njima skrbili u javnim ustanovama, bila su izložena ne samo uvredama, već i teškim životnim uvjetima zbog nedostatka hrane te prljavog, hladnog prostora u kojem su obitali. Opis zatvora govori i o uvjetima u kojima su se nalazili oni utamničeni: „mračni, zadušljivi zrak“ te prenapučeni, skućeni prostor.⁵⁴

50 Kozarac, „Tena“, 87.

51 Isto, 100.

52 August Šenoa, *Prosjak Luka*, U: *Prosjak Luka, Prijan Lovro*. Ur. Zvonimir Majdak, Zagreb 1985., 22-23.

53 Isto, 23.

54 Isto, 23-24.

Nakon što su ga izbacili i iz gradske kuće, Luka se sprijateljio s Matom, koji ga je naučio prosjačkome zanatu: „E, slijepcima je bolje, njima ne treba toliko komedije. (...) No vidite, mi šepavci već smo komedijaši. Sjedni, stisni glavu među ramena, nakrivi lice ko ranjeni svetac, drži svoju nogu rukama uvis, vrgni preda se šešir pak mucaj, brate, i previjaj se, kao da si octa popio.“⁵⁵ Takve i slične predstave izvodili su dok su obilazili kuće, proštenja i sajmove. Prebivali su u Matinom stanu, koji se sastojao od krova od kukuruzinja, podstave od šušnja, a bio je izrovan u zemlji.⁵⁶ Sve to govori o teškom položaju prosjaka koji su morali izmišljati načine vlastitog preživljavanja.

U putopisnome djelu *Putositnice* (1845.) autora Antuna Nemčića (1817.-1849.), koji je bio suvremen kasnostaleškome društvu o kojemu govori ovaj rad, može se pronaći nekoliko opaski o Židovima. Iz citata „Židovi nemaju sasvim krivo, kada novac tako definiraju: rif, polag kojega se mjeri roba i čovjek“⁵⁷ vidi se da je bila prisutna predrasuda o Židovima kao iznimno povezanima s novcem, kao lihvarima. Dok opisuje Trg sv. Marka u Veneciji, autor ubacuje: „Židova – a gdje ovih nema? – nije također manjkalo,“⁵⁸ iz čega se može zaključiti da su, nakon ukidanja zabrane o naseljavanju 1840., u Banskoj Hrvatskoj i na obližnjim prostorima Židovi bili brojni.

Zaključak

Unatoč društvenoj marginalizaciji određenih pojedinaca i skupina u Banskoj Hrvatskoj, poput Židova, Roma, skitnica, prosjaka, putujućih zabavljača, zatvorenika, bolesnika i invalida, neudanih majki i trudnica, siročadi i izvanbračne djece i dr., historiografski izvori ih nisu u potpunosti marginalizirali. Njihova prisutnost bilježi se i od prvih popisa stanovništva, što je vidljivo u popisima s romskom i židovskom populacijom. Ipak, ti popisi se ne mogu proučavati kao potpuno točni, zbog velikih amplituda u rezultatima popisa koji su provedeni na istim područjima s kratkim vremenskim razmakom. Do tih razlika dolazi zbog neusavršenog provođenja popisa – neki su stanovnici upisivani u kategoriju „ostali“, a ponekad su se popisivale samo glave obitelji, kao što je slučaj sa židovskim zajednicama, te su dobiveni podatci samo o broju obitelji, a ne o broju pripadnika. Dru-

55 August Šenoa, *Prosjak Luka*, 26.

56 Isto, 28-30.

57 Antun Nemčić, *Putositnice*, Vinkovci 1998., 22-23.

58 Isto, 101.

ge grupe bilo je još teže popisati te, zbog samog načina njihovog života, ne postoje točni podatci o broju skitnica i prosjaka, kao niti za putujuće zabavljače. Međutim, reformama zatvorskog sustava uvode se i sve učestaliji popisi zatvorenika, koji svjedoče o osobnim podacima zatvorenika, ali i o vrstama kaznenih djela. O neudanim majkama i trudnicama, koje su nosile stigmą nemoralnog ponašanja, ali i o siročadi te izvanbračnoj djeci izvori sporadično spominju životne uvjete, no oni su zasigurno bili nezavidni. Primjeri degradacije iz plemićkog, građanskog društva ili seljaštva vidljivi su u osobama bolesnika i invalida.

Književna djela koja potječu iz razdoblja kasnostaleškog društvenog uređenja Banske Hrvatske ili iz razdoblja koje je netom slijedilo pružaju uvid u društveni položaj određenih marginalnih skupina. Iz djela Josipa Kozarca, Augusta Šenoa i Antuna Nemčića saznajemo o predrasudama koje su zahvatile pripadnike marginalnih skupina te o njihovim zanimanjima i svakodnevicı.

Zbog njegovog opsega rad je ograničen na sedam društvenih skupina koje su bile marginalizirane u kasnostaleškoj Banskoj Hrvatskoj te su u radu one prikazane kroz monografije i članke, povijesne izvore te književna djela; međutim, ima prostora za daljnja istraživanja koja će pobliže objasniti položaj ovih skupina ili obuhvatiti i druge skupine koje su se nalazile na rubu društva.

Bibliografija

Knjige i članci

- Dobrovšak, Ljiljana. „Kvaliteta življenja u sjeverozapadnoj hrvatskoj kroz povijest s naglaskom na grad Varaždin.“ *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin* 28 (2017), br.1: 213-245.
- Dobrovšak, Ljiljana. *Židovi u Osijeku: od doseljavanja do kraja Prvog svjetskog rata*. Osijek: Židovska općina Osijek, 2013.
- Đurđević, Goran. *Povijest i običaji autohtonih hrvatskih Roma – Lovara*. Bjelovar: Centar savjetovanja, edukacije i kulture Roma, 2009.
- Hrvatić, Neven. „Romi u Hrvatskoj: od migracija do interkulturalnih odnosa“, *Migracijske i etničke teme* 20 (2004), br.4: 367-385.
- Ingrao, Charles W. *The Habsburg Monarchy, 1618-1815*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- Iveljić, Iskra. *Banska Hrvatska i Vojna krajina od prosvijećenog apsolutizma do 1848. godine*. Zagreb: Leykam International, 2010.
- Jókai, Mór. *Rab Ráby*. Budapest: Editorg Kiadó, 1994.

- Karaman, Igor. *Hrvatska na pragu modernizacije (1750.-1918.)*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2000.
- Kolak Bošnjak, Arijana. „Struktura hrvatskog društva u 19. stoljeću i razvoj građanskog društva“. U: *Temelji moderne Hrvatske – hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, ur. Vlasta Švoger, Jasna Turkalj, 133-150. Zagreb: Matica hrvatska, 2016.
- Koš, Julija. *Alef bet židovstva: Pogled u krug židovske povijesti, religije i običaja*. Zagreb: vlast. nakl., 1999.
- Kozarac, Josip. „Tena.“ U: *Pripovijetke*, ur. Oto Šolc, Marija Peakić-Žaja. Zagreb: Mladost, 1973.
- Muraj, Aleksandra. „Svakodnevi život u 19. stoljeću“. U: *Temelji moderne Hrvatske – hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, ur. Vlasta Švoger, Jasna Turkalj, 309-346. Zagreb: Matica hrvatska, 2016.
- Nemčić, Antun. *Putositnice*. Vinkovci: Riječ, 1998.
- Patai, Raphael. *The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology*. Detroit: Wayne State University Press, 1996.
- Šenoa, August. *Prosjak Luka*. U: *Prosjak Luka. Prijan Lovro*, ur. Zvonimir Majdak. Zagreb: Mladost 1985.
- Šućur, Zoran. „Romi kao marginalna skupina.“ *Društvena istraživanja* 9 (2000), br. 2-3: 211-227.
- Vojak, Danijel, Kovačev, Neven. „Theresian and Josephine reform efforts in the regulation of the socioeconomic position of Roma in Croatia and Slavonia“, *Povijesni prilozi* 55 (2018), br.55: 285-303.
- Vojak, Danijel. „Iz povijesti Roma u 18. stoljeću: Nikola Škrlec Lomnički o Romima u spisima *Status actualis, Projectum i Descriptio*“. *Zbornik Odsjeka povijesnih znanosti Zavoda povijesnih i društvenih znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 31 (2013): 197-215.
- Zimmermann, Susan. *Divide, Provide, and Rule: An Integrative History of Poverty Policy, Social Policy, and Social Reform in Hungary under the Habsburg Monarchy*. Budapest: CEU Press, 2011.

SUMMARY

The central topic of the paper is marginalized groups in the late feudal society that is the Kingdom of Croatia. The paper is based on relevant bibliography and gives an overview of the groups of marginalized people and/or nationalities in the Kingdom of Croatia in the first half of the 19th century. After the analysis of the social structures of the Kingdom, the paper gives an overview of the ways of life of Jews, Roma people, vagabonds, beggars, travelling showmen, prisoners, single mothers, pregnant women, illegitimate children, orphans, sick people, and disabled people. The paper also shows how the aforementioned groups were treated by the society. The last chapter deals with the analysis of the representation of marginalized groups in several works of Croatian 19th century literature.

Keywords: *marginalised groups, Kingdom of Croatia, Jews, Roma*

OSJEČKO DRUŠTVO OD 1868. DO 1914.

Tomislav Romolić, Petra Sršić
Filozofski fakultet Osijek
Odsjek za povijest
Stručni rad

Primljeno: 8. 2. 2019.

Prihvaćeno: 13. 10. 2019.

romotom7@gmail.com, petrasrsic134@gmail.com

U ovom članku prikazani su i analizirani različiti aspekti osječkoga društva u razdoblju od potpisivanja Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. godine do početka Prvoga svjetskog rata 1914. godine. Nakon kratkoga pregleda bitnijih infrastrukturnih i građevinskih projekata u navedenom razdoblju, autori ostatak rada posvećuju pregledu društvenih slojeva na području grada Osijeka. Posebna pažnja posvećena je radničkoj klasi koja je, zbog industrijskog razvoja grada u drugoj polovici 19. stoljeća, postala jedan od najznačajnijih faktora osječkoga društva. Marginalne skupine, posebno Židovi, Romi, prostitutke i prosjaci, posebno su istaknuti. Spomenut je i multietnički i višejezični karakter grada kojim je Osijek razvijao svoj identitet. Konačno, članak je kratkim navođenjem nov osnovanih društava i udruženja prikazao rastuće građansko djelovanje i aktivizam. Također, isticanjem društveno-kulturnih aktivnosti građana svih slojeva pokazuje se sva živost Osijeka u ovom periodu.

Ključne riječi: *Osijek, društvo, modernizacija, društveni slojevi, radništvo, marginalne skupine, etničke značajke, udruge, okupljališta*

Uvod

Razdoblje dugoga 19. stoljeća obilježeno je iznimnim promjenama u svim sferama ljudskoga života, izazvanim industrijskim te socijalno-političkim i ostalim revolucijama. Takve promjene zahvatile su i hrvatske zemlje u drugoj polovici 19. stoljeća. Ukidanjem feudalnih odnosa u revoluciji 1848./49., napravio se prvi korak prema društveno-gospodarskom napretku. Međutim, nerazvijeno unutrašnje tržište te ovisnost o bečkoj i budimpeštanskoj financijskoj politici bile su velike zapreke širenju manufakturnoga poduzetništva u hrvatskim zemljama.¹ Hrvatsko-ugarska nagodba, potpisana 1868. godine, utvrdila je bolje uvjete za razvoj hrvatskoga gospodarstva. Unatoč tomu, gospodarska kriza nastala krahom bečke burze 1873. godine samo je produbila probleme u razvoju industrije u Hrvatskoj. Ti negativni

1 Igor Karaman, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb 1972., 2.

trendovi promijenit će se u zadnjih tridesetak godina prije Prvoga svjetskog rata. Kao i u ostatku svijeta, gdje je industrijski temeljeno gospodarstvo živnulo, tako i u Hrvatskoj i Slavoniji paralelno dolazi do društvenih promjena. Na temelju društveno-urbanoga razvoja grada Osijeka u periodu od potpisivanja nagodbe do razdoblja prije Prvoga svjetskog rata, ovaj rad pokušat će odrediti odnose u društvu koje su zahvatile navedene promjene. Kako bismo došli do pregleda društva, prvo ćemo objasniti vezu između društva i okoliša te prikazati urbani razvoj grada. Zatim ćemo osječko društvo podijeliti u slojeve kako bi se svakom dijelu društva pristupilo zasebno, te prikazalo njihovu ulogu u razvoju gradskoga života. Bitno je istaknuti i etnički element koji je svakako igrao značajnu ulogu u multikulturalnom identitetu grada. Zato je potrebno navesti i one koji su se nalazili na rubu društva, kako bismo objedinili sve društvene položaje prisutne u gradu. Konačno, popratit će se osnivanje i djelovanje najvažnijih društava i udruga koje naglašavaju onodobni urbani „štih“ grada. Budući da je Osijek u navedenom razdoblju bio važno vojno središte,² potrebno je istaknuti da se ovaj rad bazira na proučavanju civilnoga stanovništva zbog činjenice što bi proširivanje istraživačkoga pitanja povećalo, i ovako veliki, opseg rada. Cilj rada jest objединити urbani i društveni identitet Osijeka u razdoblju od 1868. do 1914. godine kako bi se prikazao razvoj grada u jedno moderno urbano središte. Dostupna je opsežna literatura o Osijeku u navedenom razdoblju te će se za potrebe ovoga rada koristiti knjige i članci od kojih bismo istaknuli *Povijest Osijeka: Sv. 2: Od turskog do suvremenog Osijeka*, urednika Ive Mažurana te brojne radove Zlate Živaković-Kerže i Luke Pejića.

Društvo i prostor

Da bismo adekvatno objasnili osječko društvo u navedenom razdoblju, potrebno je definirati pojam društva te ga smjestiti u prostor koji je ono naseljavalo. U svojoj knjizi, *Društva*, T. Parsons društvo sažeto definira kao tip društvenoga sistema koji postiže najviši stupanj samodovoljnosti kao sistem u odnosu na svoje okruženje.³ Nadalje, strukturirani normativni poredak jezgra je društva kao sistema te prihvaćanje

2 Vesna Božić-Drljača i Danijel Jelaš, *Život u Osijeku u okolnostima Prvog svjetskog rata*, Osijek 2014., 9.: U Osijeku su bile stacionirane: 78. pješačka pukovnija, 28. domobranska pješačka pukovnija, dijelovi 38. topničke te 12. ulanske pukovnije

3 Talcott Parsons, *Društva*, Zagreb 1991., 19.

i poštivanje toga poretka određuje pripadnost pojedinaca određenom društvu.⁴ Prema tome, svaki član društvene zajednice ima propisan status, prava i dužnosti, a da bi ta zajednica preživjela i razvijala se, potrebno je održavati i zajedničku kulturnu orijentaciju, koju u osnovnom obliku dijele svi pripadnici kao osnovu svoga socijalnog identiteta.⁵ Svako društvo nastanjuje određeno područje, fizički okoliš koji predstavlja izvor materijalnih resursa koje može iskorištavati. Raspodjela pristupa tim resursima određuje se prema ekonomskim interesima različitih skupina ljudi koji čine to društvo.⁶ Ukratko, ljudsko djelovanje utječe na prostor koji istodobno usmjerava i ograničava to djelovanje. U ovom radu, promatrano je društvo prostorne jedinice grada Osijeka. Smješten na periferiji Austro-Ugarske Monarhije, Osijek krajem 19. stoljeća doživljava značajan ekonomski uzlet u kojem će se stvoriti uvjeti za preobrazbu društva iz tadašnjega stupnja razvoja u moderno građansko društvo.⁷ Ta je preobrazba utjecala na razvoj i izgled grada koji će detaljnije biti opisan u idućem poglavlju.

Urbani razvoj i modernizacija grada

Prilikom opisivanja urbanoga razvoja Osijeka važno je osvrnuti se na stanje u hrvatskim pokrajinama i spomenuti da je udio gradskoga stanovništva 1910. godine iznosio 8.5%, dok je gradova iznad 10 000 stanovnika na području Hrvatske i Slavonije bilo samo šest,⁸ te da je Osijek bio među njima. Hrvatsko-slavonsko društvo u razdoblju između Nagodbe i Prvoga svjetskog rata obilježio je usporeni napredak ka građanskom društvu, dok obrtništvo i trgovina ostaju osnove njegova razvitka.⁹ Unatoč tomu, u hrvatskim zemljama bilježi se blagi porast industrije te stvaranje industrijskih poduzetnika i njemu podređenoga radništva, što uzrokuje određene promjene u društvenom i socijalnom životu zemlje. Rastuća industrija uvjetovala je veću mobilnost stanovništva te je jedan od ciljeva pri razvoju Osijeka u ovom periodu bilo spajanje tri urbana nukleusa (Gornji grad, Tvrđa i Donji grad) u jednu urbanu cjelinu. Zbog povlačenja vojne komande iz Tvrđe ona gubi na važnosti, čime dolazi do procvata Gornjega grada koji postaje admini-

4 Parsons, *Društva*, 21.

5 Isto.

6 Isto, 160.

7 Mirjana Gross i Agnesa Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 19. Zagreb, 1992.

8 Karaman, *Privreda i društvo*, 257–258.

9 Isto, 265.

strativni, privredni i kulturni centar Osijeka.¹⁰ Krajem stoljeća dolazi do procvata izgradnje na prostoru između Tvrđe i Gornjega grada. Urbanistički plan bio je pomaknuti centar grada između tih dviju gradskih četvrti. To pokazuje i Regulatorna osnova za grad Osijek, izrađena 1912. godine (Slika 1). Na regulatornoj je osnovi vidljiv plan povezivanja svih dijelova grada u jedinstveni gradski organizam, ali njezinu provedbu onemogućuje Prvi svjetski rat, tek nakon kojega je ostvaren dio predviđenih planova.¹¹ Razvoj Osijeka pratila je izgradnja brojnih novih stambeno-poslovnih, administrativnih i kulturno-umjetničkih zgrada. Urbani planeri mnogobrojnim su projektima u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća pridonijeli ugledu Osijeka u Monarhiji.¹² Već spomenutim spajanjem triju urbanih cjelina u jednu, 1881. godine dolazi do nastanka ceste koja je pratila današnju Europsku aveniju (tadašnja Čavrakova ulica), a trebala je spojiti Gornji grad s Tvrđom i Donjim gradom. Određena je za glavnu gradsku ulicu te će svoj poznati secesijski niz zgrada dobiti između 1904. i 1906. godine.

Reputacija Osijeka kao industrijskoga grada stvorena je upravo u ovom razdoblju. Otvoren je veliki broj tvornica, radionica i mlinova te se mogu istaknuti tvornice stakla, pokućstva, kože, čokolade, lana i konoplje, šećera, šibica, sapuna, opeke i crijepa, gospodarskih strojeva, rublja, itd.¹³ Djelovanje Trgovačko-obrtničke komore u Osijeku, osnovane 1853., važno je i za razdoblje od 1868. godine, zato što je poticala razvoj grada i projekte poput osnivanja prvoga poštanskog ureda, početka regulacije rijeke Drave i izgradnje željezničke pruge.¹⁴

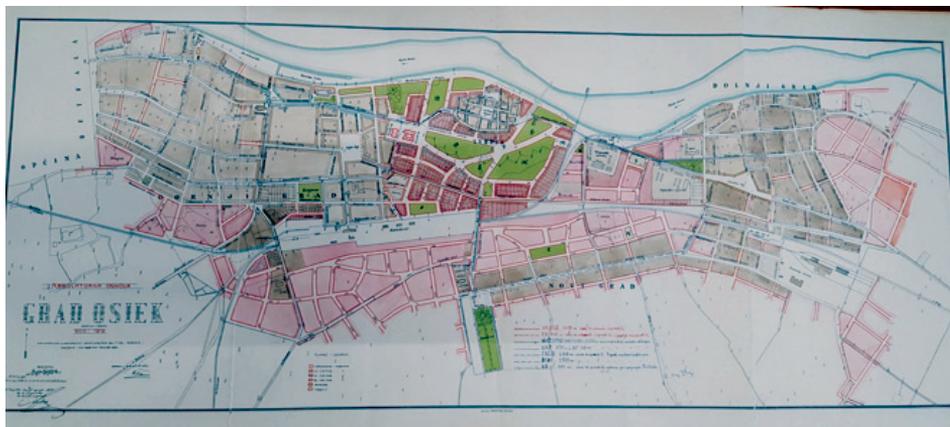
10 Stjepan Sršan, *Povijest Osijeka*, Osijek 1996., 75., Zlata Živaković-Kerže, *Urbanizacija i promet*, Osijek 1999., 78–80.

11 Tihomir Jukić i Srećko Pegan, *Prostorni i urbanistički razvoj Osijeka : kritika i prijedlozi*. Zagreb 2005., 30.

12 Isto, 30-31.: Zgrada osječkoga kasina i kazališta, zgrada gornjogradske pučke učionice, hotel Europa, palača Trgovačko-obrtničke komore za Slavoniju itd.

13 Božo Plevnik, *Stari Osijek*, Osijek 1999., 136., Zlata Živaković-Kerže, *S tradicionalnih na nove puteve: trgovina, obrt, industrija i bankarske ustanove grada Osijeka na prijelazu stoljeća od godine 1868. do 1918.*, Osijek 1999., 203–204.

14 Plevnik, *Stari Osijek*, 147.

Slika 1. Karta i urbanistički plan (regulatorna osnova) Osijeka iz 1912. godine¹⁵

Kada govorimo o prometnoj infrastrukturi grada, važna je 1869. godina kada je Osijek spojen na tada već razgranatu mrežu željeznica Monarhije. Željeznica je povezivala Osijek s Vilanyjem u mađarskoj Baranji, te Segedinom, a pruga je išla preko Dalja i Subotice. Nadalje, 1893. godine u promet je puštena druga dionica Osijek – Našice, 1905. godine Osijek spojen je s Bosnom preko Đakova i Vrpolja, a posljednja predratna veza ostvarena je 1910. godine s Vinkovcima.¹⁶ Gradski javni prijevoz činio je do 1884. godine tzv. omnibus, koji je imao oblik komode, a vukao ga je konj.¹⁷ Godine 1884. izgrađen je konjski tramvaj, prvi u jugoistočnoj Europi (prije Sarajeva 1885. i Zagreba 1891.). Idućih godina dolazi do širenja tramvajske mreže po gradu. Konjski tramvaji vozili su sve do 1926. godine kada ih mijenja električni tramvaj. Godine 1911. uvedeni su i gradski autobusi, kao konkurencija dioničkom društvu za konjsku željeznicu.¹⁸

Brojni građevinski projekti na području grada bili su djelo uglednoga osječkog arhitekta njemačko-židovskog porijekla Viktora Axmanna, koji je 1911. projektirao, a godinu dana kasnije dovršio, secesijsku zgradu kina Urania. Od ostalih projekata koje je zahvatila sveopća infrastrukturna modernizacija bila je vodoopskrba koja je predstavljala veliki problem gradu. Voda iz rijeke Drave bila je sve zagađenija zbog širenja industrijskih postrojenja, a taj se problem riješio tek 1894. godine kada je grad omogućio opskrbu vodom iz dubinskih bunara.¹⁹

15 HR-DAOS-495/IV, sig.1.5, mapa 48, Planovi grada

16 Sršan, *Povijest Osijeka*, 77–78.

17 Vilma Vukelić, *Tragovi prošlosti*, Zagreb 1994., 13.

18 Sršan, *Povijest Osijeka*, 78.

19 Isto, 79.

Osječko društvo

Budući da je u prošlom poglavlju opisan opći pregled urbanoga razvoja Osijeka, rad se nastavlja s pregledom društva koje je nastanjivalo grad. Ljudsko biće, kao nositelj djelovanja, uči i razvija se u kontekstu određenoga sustava kulture. Tako se oblikuje naučeni sistem ponašanja pojedinca koji ima zajedničke crte sa sistemom ponašanja drugih osoba, primjerice jezik kojim govori ili mjesta koja posjećuje. Nadalje, osobe koje dijele određene karakteristike sistema ponašanja u izvjesnom su smislu jedinstvene te je njihov vlastiti sistem jedinstvena varijanta te kulture i njezinih konkretnih obrazaca djelovanja.²⁰ Moguće je, prema tome, podijeliti društvo na različite grupe pojedinaca koji dijele sličan sistem ponašanja, odnosno na slojeve, prema karakteristikama koji ih opisuju.

Viši slojevi

U općoj društvenoj hijerarhijskoj piramidi najviši sloj činili su najbogatiji i najutjecajniji građani. Bogati trgovci, industrijalci, odvjetnici, osobe na visokim položajima u gradskoj i županijskoj upravi pa i neki plemići, krojili su osječku političku i društvenu scenu. Budući da su u manjini, ukratko ćemo spomenuti plemićku obitelj Pejačević, čiji se dvorac izgrađen početkom 19. stoljeća i danas može vidjeti u Retfali. Posjedima u Slavoniji i Srijemu upravljao je Petar Pejačević (1804. – 1887.), koji je svojedobno obnašao dužnost velikoga župana Križevačke županije, zatim velikoga župana Virovitičke županije, velikoga župana Srijemske županije, zastupnika u Hrvatskom saboru, itd.²¹ S Petrovim sinovima izumire rumsko-retfalačka loza velikaške obitelji Pejačević te se njihovi posjedi početkom 20. stoljeća dijele i rasprodaju.²²

Imovinski status višega sloja omogućio im je lagodan život. Kuće najbogatijega sloja nalazile su se u Gornjem gradu, građene 1870-tih godina u stilu historicizma, te u već spomenutoj Europskoj aveniji

20 Talcott, *Društva*, 17.

21 https://hr.wikipedia.org/wiki/Peja%C4%8Devi%C4%87i#-_Rumsko-retfala%C4%8Dki (17. 4. 2019.): Bio je još i ministar bez lisnice za Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju, te carski i kraljevski komornik.

22 Đorđe Bošković i Jasminka Najcer Sabljak, „Likovna i rukopisna ostavština Ladislava grofa Pejačevića iz Retfale i Rume“, *Scrinia Slavonica* 18 (2018), br. 1: 130-131.: Smrću Josipa grofa Pejačevića 1787. godine i podjelom njegovih posjeda između sinova započeo je razvoj triju obiteljskih grana: našičke, virovitičke i rumsko-retfalačke. Potonju je utemeljio Josipov sin Žigmund grof Pejačević (1741. – 1806.)

gdje su izgrađene secesijske kuće uglednih odvjetnika, veleposjednika i industrijalaca.²³ Pripadnici osječke elite stanovali su u udobno građenim dvokatnicama, izgrađenim po nacrtima i u izvedbi stručnjaka, arhitekata i graditelja poput Teodora Sterna, Aloisa Flanbacha, Josipa pl. Van-caša, Karla Klausnera i drugih.²⁴ U oblikovanju prvih modernih građanskih kuća nezaobilazni su industrijalci i trgovci iz obitelji Rei-sner, Šeper, Kaiser, Povischil i Kraus.

Ugledni građani i industrijalci

Iza impresivnoga razvoja grada u ovom razdoblju kriju se ljudi koji su oblikovali ne samo njegov izgled, nego i duh. Među najzaslužnijima svakako je Josip Juraj Strossmayer, čija je kulturna i politička djelatnost nadišla osječke i prešla u nacionalne okvire. Kada govorimo o djelovanju u Osijeku, bio je među najzaslužnijima za izgradnju osječke konkatedrale sv. Petra i Pavla, koju je osobno blagoslovio 1900. godine, a čija je gradnja završena dvije godine ranije.²⁵ Međutim, Vukelić navodi da odnos Strossmayera i Osječana nije bio posve srdačan te ga možemo okarakterizirati suzdržanim poradi različitih političkih uvjerenja vodećih Osječana i Strossmayera.²⁶ Na području industrije, neizbježno je djelovanje Adama pl. Reisnera, čija je tvornica žigica simbolizirala uspon i modernizaciju osječke industrije. Bio je aktivan i u politici kao gradski zastupnik i dogradonačelnik, te je bio na čelu Trgovačko-obrtničke komore za Slavoniju od 1889. do 1893. godine.²⁷ Potrebno je istaknuti i učenika Paje Kolarića, Franju Ksavera Kuhača, koji se, osim skladanjem, bavio i skupljanjem narodnih pjesama. Kuhač se smatra začetnikom hrvatske etnomuzikologije i glazbene historiografije. Putovao je po južnoslavenskim zemljama, što je rezultiralo brojnim člancima i zbirkama, od kojih se najznačajnije smatraju *Južno-slovenske narodne pobjevke* koje su sačinjavale oko 1600 narodnih napjeva.²⁸

23 Jukić i Pegan, *Prostorni i urbanistički razvoj*, 30–31., Jelena Červenjak i Zlata Živaković-Kerže, „Modernizacijska kretanja i položaj žena u gradu Osijeku na prijelazu 19. u 20. stoljeće“, *Scrinia Slavonica* 14 (2014), br. 1: 1312.: Imale vodu iz slavine i engleske zahode

24 Červenjak i Živaković-Kerže, „Modernizacijska kretanja“, 131., Jukić i Pegan, *Prostorni i urbanistički razvoj*, 30–31.

25 <http://essekeri.hr/strossmayer-josip-juraj.html> (6. 4. 2019)

26 Vukelić, *Tragovi prošlosti*, 119.: Strossmayer je bio jugoslavenski orijentiran, čemu su se protivili većinski mađaronski i monarhistički raspoređeni Osječani

27 <http://essekeri.hr/reisner-adam.html> (6. 4. 2019)

28 <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=34445> (5. 4. 2019)

Srednji slojevi

Pretpostavlja se da je stanovništvo, koje je na osječkoj društvenoj ljestvici zauzimalo zlatnu sredinu, živjelo u relativno dobrim materijalnim uvjetima. S obzirom na to da obrađena literatura ne pruža jasne informacije o materijalnome stanju ili svakodnevici određenih društvenih slojeva, možemo samo pretpostaviti kojim se zanimanjima bavio osječki srednji sloj stanovništva. Zlata Živaković-Kerže navodi da su pojedine grane obrta u vrlo teškom položaju,²⁹ stoga obrtnike nije moguće kolektivno svrstati u srednji sloj, što potvrđuje i Vilma Vukelić koja ih naziva nižim slojevima stanovništva pri objašnjavanju koje su krčme posjećivali.³⁰ Međutim, vlasnici ugostiteljskih objekata vjerojatno su pripadali srednjem sloju budući da je Osijek bio tranzitni i rastući industrijski grad te je jedan od najunosnijih poslova bio otvaranje krčme.³¹

Građani zaposleni u javnim službama i slobodnim zanimanjima, primjerice učitelji, profesori, zaposlenici visokih županijskih i gradskih službi i drugih administrativnih grana pripadali su srednjemu sloju. Važno je istaknuti da je u navedenom sektoru zvanja bilo zaposleno više od 7,50% stanovništva od čega su dvije desetine žene.³² One su ponajviše radile kao učiteljice u pučkim školama te kao pomoćno osoblje u gradskim službama i zdravstvenim djelatnostima. Kao indikator pripadnosti srednjem sloju mogu poslužiti podaci o školovanju u Osijeku. Mažuran navodi da su Višu djevojačku školu, Veliku gimnaziju i Realnu gimnaziju većinom pohađala djeca obrtnika, sitnih trgovaca i činovnika,³³ dok su djecu viših slojeva prije odlaska na studij van hrvatskih zemalja, podučavale guvernante te privatni učitelji i učiteljice ili su pohađali njemačku školu u Tvrđi, organiziranu za djecu austrijskih oficira.³⁴ Moguće je u srednji sloj ubrojiti i ljekarnike i umjetnike, od kojih možemo izdvojiti Dimitrija Markovića, došljaka koji je u Osijeku proveo trideset godina i naslikao banove Ladislava Pejačevića 1880. i Teodora Pejačevića 1902. godine.³⁵ Kao protutežu uspješnu Di-

29 Živaković-Kerže, *S tradicionalnih na nove puteve*, 52.: Radnici zaposleni u građevnom obrtu pripadali su najsiromašnijem sloju žiteljstva

30 Vukelić, *Tragovi prošlosti*, 20–21.

31 Živaković Kerže, *S tradicionalnih na nove puteve*, 49.

32 Ive Mažuran et al., *Povijest Osijeka: Sv. 2: Od turskog do suvremenog Osijeka*, Osijek 1996., 162.

33 Isto, 194–196.

34 Červenjak i Živaković-Kerže, „Modernizacijska kretanja“, 135., Vukelić, *Tragovi prošlosti*, 61.

35 Oto Švajcer, „Pregled likovne umjetnosti u Osijeku u 19. stoljeću“, *Osječki zbornik* 22 (1979.), br. 1: 259.

mitriju Markoviću možemo navesti rođenoga Osječanina Adolfa Waldingera, pejzažista koji je veći dio života proveo u lošim materijalnim prilikama. Štoviše, 1901. godine obratio se Gradskom poglavarstvu s molbom za bilo kakvu novčanu potporu.³⁶ Srednjem sloju društva pripadala bi i baba Klara, vlasnica najvećega štanda na glavnom tvrđavskom trgu, koja je prodavala sve od kruha, peciva i suhih šljiva do nožića i češljeva.³⁷

Slika 2. Strossmayerova ulica³⁸

Niži slojevi društva

Na temelju raspodjele bogatstva najsiromašnijem dijelu zajednice pripadaju, kao i u većini tadašnjih zemalja, seljaci i radnici. Iako se sve do početka 20. stoljeća više od 10% osječkoga stanovništva bavilo poljodjelskim poslovima,³⁹ opseg rada bio bi prevelik kada bismo detaljnije analizirali cje-

36 Švajcer, „Pregled likovne umjetnosti“, 257., Vukelić, *Tragovi prošlosti*, 168.

37 Marko Grgur Ivanković, „Tvrđa na fotografijama i razglednicama“, U: *Tvrđa u Osijeku*, ur. Denis Detling, Osijek 2017., 71.

38 http://rektorat.unios.hr/skup_2017/index.php?lah=1&blt=9&gal=stari_osijek (28. 4. 2019.)

39 Mažuran et al., *Od turskog do suvremenog Osijeka*, 161.: Radi se o „posjednicima i zakupnicima većih i manjih površina obradivih zemljišta te njihovim pomoćnim radnicima“

lokupno stanovništvo koje se bavi određenom djelatnošću. S obzirom na to da do 1900. godine zaposleni radnici čine 18% stanovništva grada, a s obiteljima čak trećinu stanovništva (31,9%),⁴⁰ te da je Osijek rastući industrijski grad, idući će se pododlomak opširnije baviti radništvom.

Radništvo

Hrvatsko-ugarska nagodba iz 1868. godine otvorila je put novim ulaganjima u osječke tvornice i projekte što rezultira polaganim rastom industrije, a time i zapošljavanjem većega broja radništva. Osijek je u razdoblju od 1868. do 1918. bio središte trgovine žitom, mlinske i drvne industrije.⁴¹ Božo Plevnik navodi da je 1863. godine Osijek imao 8 tvornica i manufaktura, 230 trgovačkih radnji i preko 1000 obrtnika⁴² što ukazuje na činjenicu da je jedan od razloga što se industrija u Osijeku do tada sporo razvijala žestoki otpor obrtnika koji su, udruženi u cehove, promovirali svoje proizvode i okupirali tržište. Međutim, 1872. godine ukidaju se cehovi te se obrtnicima daje veća sloboda.⁴³ Unatoč tomu, moć obrtnika slabi u korist industrijalaca i oni se proletariziraju. U Osijeku je tada zaposlen velik broj radnika, primjerice tvornica žigica Adama pl. Reisnera, osnovana 1856. godine, upošljavala je 317 radnika.⁴⁴ Ivo Mažuran pruža kronološki pregled broja zaposlenih te za 1890. godinu navodi podatke o 5 tvornica s 235 zaposlenih, 1900. 14 tvornica sa 697 zaposlenih, a 1910. 25 poduzeća s 2057 radnika.⁴⁵ S njim se slaže Zlata Živaković-Kerže koja donosi podatak da je prije samoga rata industrija u Osijeku zapošljavala preko 2000 radnika.⁴⁶ Radništvo je u Osijeku, kao i u ostatku Europe na prijelazu stoljeća, bilo u teškom položaju i radilo u neljudskim uvjetima. Radno vrijeme u osječkim tvornicama bilo je između 10 i 16 sati dnevno, a uređeno je Obrtnim zakonom iz 1884. godine.⁴⁷ U Osječkoj pivovari

40 Mažuran et al., *Povijest Osijeka: Sv. 2*, 153., Luka Pejić, *Historija klasičnog anarhizma u Hrvatskoj: fragmenti subverzije*, Zagreb 2016., 59.

41 Pejić, *Historija klasičnog anarhizma*, 64.

42 Plevnik, *Stari Osijek*, 135.

43 Sršan, *Povijest Osijeka*, 75., Plevnik, *Stari Osijek*, 135, Živaković Kerže, *S tradicionalnih na nove puteve*, 45.

44 Sršan, *Povijest Osijeka*, 71.

45 Mažuran et al., *Od turskog do suvremenog Osijeka*, 153.

46 Zlata Živaković-Kerže, „Multietničke značajke demografskih kretanja Osijeka i okolice na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće“, *Časopis za suvremenu povijest* 33 (2001), br. 2: 484.

47 Pejić, *Historija klasičnog anarhizma*, 68.: Djeca od dvanaest do četrnaest godina smjela su raditi najviše 10, a ona od četrnaest godina do 12 sati na dan; radnice su imale slobodno 4 tjedna nakon porođaja; a načelni radni dan nije smio početi prije 5 sati ujutro, niti se produžiti nakon 21 sat navečer

vlasnika Caetana Seppera radni je dan trajao od 5 sati ujutro do 21 sat navečer uz dva sata stanke.⁴⁸ Česte su bile i nesreće na poslu kao ona u Reisnerovoj tvornici žigica iz 1897. godine kada je strojara Baumholzera (31 god.) zahvatio remen od mašine i odrubio mu glavu.⁴⁹ Obrtni red donesen 1859. godine trebao je osigurati pružanje pomoći bolesnim radnicima u poduzećima koja su zapošljavala više od dvadeset radnika, no taj se zakon nije poštovao te su se radnici najčešće o svom trošku liječili u slučaju bolesti i nesreća.⁵⁰

Osječko radništvo naseljavalo je uglavnom periferna radnička gradska naselja uz prometne putove ili u blizini industrijskih objekata. Domovi mnogih radnika tada su se nalazili u Gornjem gradu,⁵¹ preko puta željezničke pruge. Prema regulatornoj osnovi za grad Osijek iz 1912. godine, južno od željezničke pruge, što je tada bila nenaseljena periferija grada, predviđena je izgradnja industrijske zone koja bi bila blizu radničkim domovima.⁵² Predvodnik radničkoga pokreta u Osijeku, Dragutin Trauenheim, 17. veljače 1895. godine u gornjogradskoj pivovari govori:

„Druga vrst bezposlica muči se da posla dobije, da privredi toliko da on i obitelj od gladi neumre... Mi radnici nemožemo posla dobiti, djeca naša pala su u tifus od gladi, žene nam stenju u teškoj bolesti a nesmiljeni stanodavac tjera nas u sred zime iz stana jer smo sa nekoliko mjesecih plaćanjem stanarine zaostali... Vidimo velik broj siromašne djece da idu sada u ljutoj zimi u ljetnoj odjeći u školu. U školi vlada zagušljiv zrak jer neima ventilacije, kadkad lože furunu tako da se djeca blizu peći znoje kadkad sva strepe od zime... koji nema dosta moralne jakosti postane zločincem, krade da si djecu nahrani... I ja sam – ne stidim

48 Pejić, *Historija klasičnog anarhizma*, 67.

49 Darko Benašić i Ivan Gašparac, „Adam Reisner i tvornica šibica – prototip osječke industrije“, U: *Osječki generalni štrajk iz 1905. godine*, ur. Denis Detling et al., Osijek 2015., 12.

50 Branimir Križanec i Dražen Orkić, „Razvoj radničkog pokreta u Osijeku do 1905. godine“, U: *Osječki generalni štrajk iz 105. godine*, ur. Denis Detling et al., Osijek 2015.: Većinom su bili osigurani kod humanitarnih i osiguravajućih društava. Paromlin Slavonija istaknut je kao jedino postrojenje koje je pokrivalo troškove bolničke opskrbe tijekom 28 dana. Križanec i Orkić, „Razvoj radničkog pokreta“, 19., Živaković-Kerže, *S tradicionalnih na nove puteve*, 51., Mažurčan et al., *Od turskog do suvremenog Osijeka*, 161.: Životni uvjeti poboljšali se tek 1891. godine stupanjem na snagu Zakona o nedjeljnom odmoru i Zakona o okružnim blagajnama koji je pokrivalo osiguranje velikom broju radnika

51 Luka Pejić, „Kriminalni i represivni sustav u Osijeku na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće promatran kroz elemente biopolitike i socijalne povijesti“, *Scrinia Slavonica* 15 (2015), br. 1: 163., Josip Bradarić i Mate Ljubas, „Razvoj osječke industrije od 1890. do 1905. godine“, U: *Osječki generalni štrajk iz 1905. godine*, ur. Denis Detling et al., Osijek 2015., 5.

52 Jukić i Pegan, *Prostorni i urbanistički razvoj*, 33.

se kazati – išao prosjačiti, ali od gladi jer krasti nemogu... Ja od Božića nisam više zaslužio od 17 fr. a imam 5 djece i bolestnu ženu... Diete od 7 godina života svoga kapital upregne da mu radi da mu hasnu vuče, nešteti ni otca mu ni mater upregne braću i sestre“.⁵³

Ovaj govor donosi pregled bijednoga stanja osječkoga radništva koje se nerijetko odavalo prosjačenju i kriminalu da bi preživjelo.⁵⁴

Radnički aktivizam

S obzirom na broj tvornica i radnika u gradu, radništvo se ubrzo počelo organizirati i priklanjati socijalističko-sindikalnim idejama. U većini dostupne literature istaknuta su dva radnička udruženja, Radničko društvo iz 1867., na čijem je čelu bio inženjer Gustav Wagner, a cilj mu je bio ideološki-obrazovno djelovati,⁵⁵ i Obrtničko-radničko društvo iz 1874. godine koje je bilo povezano i s Prvom Internacionalom.⁵⁶ Osijek je time bio prvi grad s organiziranim radničkim pokretom u Hrvatskoj i Slavoniji. Nezadovoljstvo životnim uvjetima često je kulminirala štrajkovima, a prvi puta radnici su se pobunili 25. siječnja 1869. godine, kada štrajkaju užarijski šegrti.⁵⁷ Vrhunac radničke aktivnosti u Osijeku je, prema Pejiću, 1880-tih i 1890-tih godina, kada u grad dolaze socijalistički agitatori iz susjednih zemalja i održavaju se razni sastanci.⁵⁸ U travnju 1905. godine stolari iz tvornice Povischil i Kaiser započeli su štrajk u kojem su tražili povišicu plaće od 10% te smanjenje radnoga vremena na 10 sati.⁵⁹ Taj se štrajk proširio na većinu osječkih pogona i rezultirao višetjednim demonstracijama i fizičkim sukobima radnika, građana i redarstvenika. Pejić ističe broj od 4.500 radnika koji su štrajkali.⁶⁰ Međutim, štrajk je neuspio, a nekolicina ljudi je i uhićena. Veliki

53 Pejić, „Kriminalni i represivni sustav“, 163–164.

54 Isto, 140.: Najbrojniji okrivljenici u osječkom zatvoru bili su radnici – zidari, sluge, krojači, pekari, postolari, bravari i stolari

55 Pejić, „Radnički pokret“, 38., Mažuran et al., *Od turskog do suvremenog Osijeka*, 153., Plevnik, *Stari Osijek*, 160., Sršan, *Povijest Osijeka*, 73.

56 Pejić, „Radnički pokret“, 38.

57 Pejić, *Historija klasičnog anarhizma*, 65., Plevnik, *Stari Osijek*, 160.: Štrajkaši su zahtijevali povišenje plaće, a zbog štrajkanja i ometanja procesa proizvodnje vlasnik užarije u prijavi gradskom poglavarstvu nazvao ih je „silegijama i beguncima“

58 Isto, 69–72.: Pokušaji širenja socijalističkih i anarhističkih ideja nisu urodili plodom budući da je represivni aparat radio na suzbijanju mogućega djelovanja. To je vidljivo u brojnim izmijenjenim pismima između osječkih gradonačelnika, bogatih uglednika i bana koji su bilježili dolazak bilo kojega potencijalnog revolucionara na područje

59 Isto, 76.

60 Isto, 78.

osječki štrajk iz 1905. godine hrvatska historiografija bilježi kao prvi generalni štrajk u Hrvatskoj. Tiskarski aktivni postali su tek 1907. godine kada su započeli izdavati radničke novine „Volksrecht“ (Pravo naroda).⁶¹ Do tada je među radništvom kružila štampa iz drugih krajeva. Prvi maj osječki su radnici prvi puta organizirano proslavili 1893. godine kada je mala povorka prošetala centrom grada i nastavila slavlje u gostionici.⁶² Kasnije su proslave uključivale veći broj radnika i parole sa zahtjevima poput skraćivanja radnoga vremena. Godine 1907. sudjelovalo je 5.000 ljudi te su se pjevale radničke pjesme na četirima jezicima.⁶³

Marginalne skupine

Pojam marginalizacije vezan je uz dihotomiju između centra i periferije određenoga vrijednosnog sustava.⁶⁴ Centar je prema tome ključan i sve što on obuhvaća smatra se uobičajenim obilježjima, dok je sve što je van centra, odnosno na periferiji, sporedno, drugačije i nevažno. Marginalizacija može biti provođena na ekonomskoj, prostornoj, kulturnoj i političkoj osnovi. Primjerice, prostitutke su marginalizirane na vrijednosnoj osnovi njihova bavljenja „nemoralnim poslovima“, dok su prosjaci marginalizirani ponajviše prostorno i ekonomski budući da nemaju stalno mjesto prebivališta te se uzdržavaju novcem koji dobiju od prosjačenja. Marginalizirane skupine izložene su, zbog nekih svojih karakteristika, represivnom aparatu vlasti. U gradu Osijeku u razdoblju od 1868. do 1914. godine u marginalne skupine možemo ubrojiti prostitutke, Rome, prosjake, siromahe, siročad i Židove.

Prostitutke

„Najstariji zanat u povijesti“ kojim „ženska koja svojim tijelom za novac bludni život tjera“,⁶⁵ prostitucija, postaje u 19. stoljeću, kako navodi Pejić, „pravi sociološki fenomen“.⁶⁶ Prostitucija se zakonski regulira, a prostitutke se evidentiraju i posebna pažnja posvećena je održavanju

61 Pejić, „Radnički pokret u Osijeku (1867.-1920.)“, *Essehist* 2 (2010), br. 2: 42., Plevnik, *Stari Osijek*, 162.

62 Plevnik, *Stari Osijek*, 162.

63 Pejić, *Historija klasičnog anarhizma*, 69., Plevnik, *Stari Osijek*, 162.

64 Zoran Šučur, „Romi kao marginalna skupina“, *Društvena istraživanja* 9 (2000), br. 2-3: 212.

65 Pejić, „Kriminalni i represivni sustav“, 153.: Kako je prema Pravilniku o uređenju i nadziranju prostitucije u slobodnom i kraljevskom gradu Osijeku iz 1896. godine utvrđen pojam „bludnice“

66 Pejić, „Kriminalni i represivni sustav“, 149.

njihova zdravlja te su bile podvrgnute redovitim medicinskim pregledima. U Hrvatskoj i Slavoniji, pitanje prostitucije bilo je uređeno Kaznenim zakonom iz 1852. godine prema kojemu je nadziranje prostitucije prepušteno lokalnom redarstvu.⁶⁷ Osječko je poglavarstvo evidentiralo i zakonski reguliralo prostituciju te je sačuvan popis bludnica iz 1886. godine koji sadrži listu s imenima devet osječkih bludilišta, u kojima je radilo oko 120 registriranih prostitutki.⁶⁸ Neka od navedenih bludilišta su: „Crvena lampa“, „Kod Toše“ („Zum Toscho“), „Vienac“, „Kod crvene čizme“ itd. Pravilnik o uređenju i nadziranju prostitucije u slobodnom i kraljevskom gradu Osijeku nastao je 1896. godine te utvrđuje postupak registracije prostitutki, lokacije bordela (ne u blizini crkvi, bogomolja, učiona i javnih ureda), dob prostitutki i ostale odredbe, primjerice radno vrijeme bordela ili obilježja bordela (na bludilištima moraju cijelu noć gorjeti svjetiljke, zastori moraju biti spušteni...).⁶⁹ Prostitutke je svaki dan morala pregledati vlasnica kuće, a liječnik dva puta tjedno zbog raširenosti sifilisa i drugih bolesti. Zbog rasta broja javnih kuća, širenja spolnih bolesti i trgovine bijelim robljem, Zemaljska vlada 1911. godine izdaje stroži pravilnik o bludilištima.⁷⁰ Iste godine izdan je i Pravilnik za bludilišta u slobodnom i kraljevskom gradu Osijeku koji donosi nekoliko promjena u odnosu na pravilnik iz 1896. godine. Primjerice, o broju bludilišta i bludnica odlučivalo je Gradsko poglavarstvo dok je prije broj bludilišta bio ograničen od 3 do 15.⁷¹

Romi

Prava domaćih, odnosno hrvatsko-slavonskih Roma,⁷² bila su uređena općim propisima i nekim posebnim propisima (*leges speciales*) koji su se odnosili posebno na Rome, a najčešće su se sastojali od uredbi kojima se pokušavala zaustaviti „skitnja“ Roma.⁷³ Budući da se

67 Sergej Filipović, „Reguliranje prostitucije u Osijeku na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće: Pravilnik o uređenju i nadziranju prostitucije iz 1896. i Pravilnik za bludilišta iz 1911.“ *Scripta Slavonica* 14 (2014), br. 1: 145., Pejić, „Kriminalni i represivni sustav“, 152.

68 Pejić, „Kriminalni i represivni sustav“, 152.

69 Filipović, „Reguliranje prostitucije“, 146–149., Pejić, „Kriminalni i represivni sustav“, 153.

70 Isto, 150.

71 Isto, 151.

72 Ivan Kosnica, „Pravni položaj Roma u Hrvatskoj i Slavoniji od 1868. do 1919.“, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 38 (2017), br. 2: 734.: U Hrvatskoj i Slavoniji njihovo je djelovanje regulirano na temelju njihova statusa koji su ostvarili kao strani ili kao domaći Romi

73 Isto, 736–737.

u literaturi ne spominju specifični podaci o romskom stanovništvu u Osijeku, kao prilog pretpostavci da su Romi bili prisutni i u Osijeku, navest ćemo razmišljanja nadvojvode Josipa o Romima, koje 1894. godine prenosi *Vjesnik Županije virovitičke*, i nekoliko praktičnih savjeta „protiv Cigana“ koje spomenuti *Vjesnik* tiska 1904. godine.⁷⁴ Iz prvoga članka koji govori o naseljavanju grupa Cigana ondje gdje treba radnika, što se može smatrati jednim od rješenja tzv. „ciganskog pitanja“ za koje Pejić navodi da se o njemu raspravljalo u visokim političkim krugovima, evidentno je da vlast u Hrvatskoj i Slavoniji nije znala što bi s njima. Nadalje, prvi članak potvrđuje određene stereotipe o Romima, primjerice da nisu „prijatelji čistoće“ i da su „loši gazde sa novcima“.⁷⁵ „Praktični savjeti“ iz drugoga članka preporučuju čitateljstvu da ne puštaju Ciganina u dvorište ni u blizinu pašnjaka jer truju životinje.⁷⁶ Većina podataka koje smo prikupili o Romima sadrže prizmu stereotipa ili se dotiču pitanja kriminalnoga ponašanja Roma. Pejić spominje da je Đuro Plavšić koji je uhićen zbog prosjačenja po zanimanju evidentiran kao „Ciganin“,⁷⁷ a Vukelić navodi da je jedan od troje osječkih prosjaka koje je poznavalo svako dijete bio stari Ciganin.⁷⁸

Židovi

Položaj osječkih Židova proistječe iz činjenice da su uživali punopravno građanstvo i mogli su posjedovati imovinu.⁷⁹ Zlata Živaković-Kerže navodi da su bili potpuno integrirani u osječko društvo zato što su većinom pripadali drugoj ili trećoj generaciji Židova koja se u 18. stoljeću doselila u Slavoniju.⁸⁰ Prema tome, brojni su Židovi koji pripadaju višim slojevima društva te su vlasnici industrijskih postrojenja (paromlin „Union“ Oskara Weiszmayera i baruna Carla Leopola Pfeiffera), ugostiteljskih objekata („Grand Hotel“ Mavra Weingrubera),

74 Pejić, „Kriminalni i represivni sustav“, 159–160.

75 *Vjesnik Županije virovitičke*, 1894., III, 5 u Pejić, „Kriminalni i represivni sustav“, 159.

76 Isto, 160.

77 Pejić, „Kriminalni i represivni sustav“, 140.

78 Vukelić, *Tragovi prošlosti*, 67.

79 Ljiljana Dobrovšak, *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvog svjetskog rata*, Osijek 2013., 90-92.: Godine 1867. donesen je austrijski temeljni državni zakon kojim je proglašena građanska ravnopravnost Židova u Monarhiji. Osnova zakona o ravnopravnosti Židova prihvaćena je u Hrvatskom saboru 1873. godine te se Židovima kao građanima i vjernicima potvrdilo uživanje ravnopravnosti i slobode

80 Zlata Živaković-Kerže, „Udio Židova u gospodarstvu Osijeka u prvoj polovici 20. stoljeća“, *Osječki zbornik* 28 (2006), br. 20: 163.

trgovci (veletrgovina Springer & Petru Josipa Springera i Dragutina Petrua),⁸¹ itd. Ljiljana Dobrovšak navodi da je zlatno doba židovskih općina trajalo u razdoblju od 1880. do 1910. godine kada Osijek ima 28.505 stanovnika od kojih su 2.340 Židovi.⁸² Važno je istaknuti predsjednika gornjogradske Židovske bogoštovne općine, Hugoa Spitzera, koji je imao važnu ulogu u pokretanju cionističkoga pokreta u Hrvatskoj i Osijeku te predstavljao Židove Kraljevine Hrvatske i Slavonije na cionističkim kongresima.⁸³ Njegov je rad rezultirao organiziranjem prvoga cionističkog kongresa u Osijeku i Hrvatskoj, 1904. godine.⁸⁴ Unatoč povoljnim životnim uvjetima, Židovi su se i dalje morali nositi s predrasudama. Zapis Ljetopisa kapucinskoga samostana u Osijeku iz 1873. godine navodi da je Židov imenom Frank kupio kuću njihova susjeda Vuića te u stražnjem dijelu svoje kuće, unatoč protivljenju kapucina, sagradio kuću. U navedenoj je kući petnaest prozora koji gledaju prema dvorištu kapucina. Zbog toga su oni podigli zid iznad prozora Židova te na tom mjestu napravili sobu za osoblje. Rečeno je da su tako zatvorili prozore Židova i 1874. godine riješili problem, te ih Židov više ne gleda u dvorište. Ukupan trošak toga poteza iznosio je 1.300 forinti.⁸⁵ Vilma Vukelić također navodi predrasude koje je susretala još u djetinjstvu, a čula ih je od druge djece.⁸⁶ Kada su 1903. godine u Hrvatskoj i Slavoniji izbile protumađarske demonstracije, osječki su Židovi bili izloženi napadima zbog povezanosti s Mađarima,⁸⁷ a njihov se položaj nastavio pogoršavati prodiranjem antisemitskoga raspoloženja iz drugih krajeva Monarhije.

Skitnice, prosjaci i ostali

Budući da je bio rastući industrijski grad, Osijek je vrvio siromasima i prosjacima te delinkventima raznih vrsta. U takvim uvjetima, u kojima dio stanovništva živi u potpunoj bijedi, kriminal je razgranat i ozbiljan problem. Primjerice, u Osijeku je tijekom 1902. godine uhićena

81 Dobrovšak, *Židovi u Osijeku*, 122–135.

82 Isto, 107.

83 Isto, 183.

84 Isto, 198.

85 Stjepan Sršan, *Osječki ljetopisi: 1686.-1945.*, Osijek 1993., 336.

86 Vukelić, *Tragovi prošlosti*, 63.

87 Dobrovšak, *Židov u Osijeku*, 182–186.: Na izborima 1898. godine podržali su režimsku stranku „mađarona“ te se dio njih se smatrao Mađarima

1941 osoba, a iz grada je protjerano 625 ljudi.⁸⁸ Pejić navodi velik broj različitih vrsta zločina u Osijeku te njihove posljedice. Redom nabroja: ubojicu Ivana Bošnjaka, već spomenutoga prosjaka Đuru Plavšića, Johana Perca, uhićenoga zbog prosjačenja i besposlenosti, bratoubojicu Matu Abramovića, pedofila i silovatelja Iliju Holupa, itd.⁸⁹ Nadalje, vlasti su odredile jasne propise prema kojima je prosjačenje i besposličarenje smatrano kriminalnim radnjama i kažnjavano, a Pejić zaključuje da su „u Osijeku na prijelazu stoljeća gotovo svakodnevno kažnjavani pojedinci zbog prosjačenja ili besposlenosti“.⁹⁰ U veljači 1903. godine djeca u dobi od osam do dvanaest godina, koja su došla iz Đakova te su u Osijeku trebala naći posao, uhićena su zbog prosjačenja. Po dolasku ih je jedan muškarac usmjerio na prosjačenje u Donjem gradu. Počinitelj je uhićen, a djeca su dana na zanat kod privatnika.⁹¹ O velikom broju siromaha, siročadi i potrebitih svjedoči postojanje sirotišta te sačuvani arhivski spisi gradskoga poglavarstva o mnogobrojnim zakladama koje su osnovane i djelovale su u razdoblju od 1868. do 1914. godine.⁹²

Etničke i druge značajke stanovništva Osijeka

Početakom 1868. godine, Osijek je već bio multietnički grad. Velik broj trgovačko-obrtničkih djelatnosti obnašali su Nijemci i Židovi. Nadalje, Mađari dolaze u grad privučeni jeftinom zemljom.⁹³ Iako je Osijek povijesno i politički grad Kraljevine Hrvatske i Slavonije, od brojnih naroda koji su se doseljavali na prostoru grada, najbrojniji su bili Nijemci, čiji se broj učestvostručio do 1900. godine. Međutim, broj Nijemaca se nakon toga smanjuje te oni gube status najbrojnijega naroda u gradu. To je vidljivo u popisu iz 1910. godine kada je broj Hrvata u gradu dosegao 12 808, tj. 37.7% ukupnoga stanovništva, a Nijemaca 12 381, ili 36.4% stanovništva.⁹⁴ S obzirom na razvoj hrvatskoga

88 Pejić, „Kriminalni i represivni sustav“, 142.

89 Isto, 140–145.

90 Isto, 164.

91 Isto, 165.

92 Jukić i Pegan, *Prostorni i urbanistički razvoj*, 30., Sršan, *Osječki ljetopisi*, 206.: Primjerice Svirčević Paulina za gr. ubožiste, Reisner pl. Adam za potporu radnika, Franje Josipa za siromahe, Jäger Lovro za žensko sirotište, Normann grofica Marijana za siromahe (Jelaš, *Gradsko poglavarstvo*, 86–87.) Godine 1870. izgrađeno je sirotište u Strossmayerovoj ulici. Spomenuto sirotište preuzele su 1881. godine Kćeri milosrđa sv. Vinka Paulskog

93 Živaković Kerže, *Urbanizacija i promet*, 77–78.

94 Živaković-Kerže, „Multietničke značajke“, 481.

identiteta, te Osijeka kao hrvatskoga grada, može se zaključiti kako se povećao broj stanovnika koji su se izjašnjavali kao Hrvati, ne samo zato što su imali veći prirast ili broj migranata, već i zbog određenih političko-ekonomskih faktora zbog kojih dolazi do jačanja nacionalne svijesti.⁹⁵ Što se tiče Mađara, njihov se ukupni udio u broju stanovnika udvostručio (sa 6.3% na 12.7%). Razlog tomu je promađarska politika, posebice u vrijeme banovanja Khuena-Héderváryja (1883. – 1903.). U grad se doseljavaju brojni birokrati i činovnici iz Mađarske te dolazi do pojačane promocije mađarske kulture i jezika. Židovi i Srbi također bilježe porast stanovništva u ovom razdoblju te, unatoč jednoznačnom postotku u ukupnom broju stanovništva Osijeka, oba naroda ostvaruju znatan utjecaj na osječkoj gospodarskoj i kulturnoj sceni.

Broj stanovnika Osijeka tijekom godina	
1869.	19 942 / 19 281
1880.	20 356 / 19 809
1890.	22 195 / 21 547
1900.	27 383 / 26 769
1910.	34 014 / 33 337

Tablica 1. Prikaz broja stanovnika Osijeka tijekom godina⁹⁶

Prema navedenoj tablici, vidimo konstantan porast stanovništva u periodu između 1869. i 1910. godine. Kada bi se u obzir uzeo i popis iz 1857. godine, kada je prema popisu u gradu živjelo 16 145 stanovnika, moglo bi se zaključiti kako se broj stanovnika u Osijeku više nego udvostručio.⁹⁷ Udio prigradskih naselja u ukupnom stanovništvu Osijeka polagano se smanjuje u ovom razdoblju (sa 22.5% 1869. na oko 17% 1910. godine), što pokazuje značajnu centralizaciju stanovništva na području grada.⁹⁸ Višejezičnost je još jedna bitna karakteristika tadašnjega Osijeka. U ovom razdoblju latinski je već izgubio status kao politički i intelektualni jezik, te ustupljuje mjesto njemačkom i hrvatskom. Iz popisa stanovništva 1880. godine vidljivo je kako je Osijek hrvat-

95 Živaković-Kerže, „Multietničke značajke“, 481.

96 Verica Andraković i Marijan Jukić, „Dinamika stanovništva grada Osijeka od 1857. do 2001. godine“, *Anali zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku* 25 (2009), 31., Živaković-Kerže, „Multietničke značajke“, 480.

97 Andraković, Jukić. „Dinamika stanovništva“, 31.

98 Isto, 33.

ski grad s najnižim postotkom govornika hrvatskoga jezika (41.1%), dok je njemački kao materinji jezik navelo gotovo pola stanovništva (49.3%).⁹⁹ Na prostoru grada znatnije su bili zastupljeni i srpski, te mađarski jezik, ali njemački jezik će do Prvoga svjetskog rata ostati dominantan jezik na kulturološko-trgovačkoj sceni grada.

Građanske aktivnosti i okupljališta

Djelovanje udruga, zadruga i društava

Utjecaj koji je gospodarski i tehnološki napredak imao na gotovo sve sfere života, razlog je impresivnom razvoju civilnoga društva u Osijeku od 1868. do 1914. godine. Osječka kulturno-umjetnička scena obogaćena je brojnim novim udrugama, zadrugama i društvima koje su djelovale u javnom životu te, zahvaljujući njima, danas možemo pratiti duh ondašnjega grada. Osim kulturno-umjetničkih, osnovana su i društva koja su zastupala i promovirala određene djelatnosti, poput liječničkih, pravnih i odvjetničkih društava. Osnivanjem dobrotvornih i humanitarnih udruženja poput Dobrovoljnoga vatrogasnog društva (1872.) ili Crvenoga križa (1887.) naznačeno je postojanje kulture solidarnosti u gradu. U periodu u kojemu je većina stanovništva još uvijek nepismena, u Osijeku se razvija bogata kultura čitanja. Primjerice, 1862. godine osnovana je Narodna čitaonica, a vrijedi spomenuti i čitaonice osnovane u Donjem (1884.) i Gornjem gradu (1893.). Godine 1877. osnovan je Muzej Slavonije što svjedoči o rađanju potrebe za očuvanjem povijesti. Klub hrvatskih književnika i umjetnika osniva se 1909. godine, a cilj mu je bio propagiranje i unaprjeđenje hrvatske knjige i jezika.¹⁰⁰

Slobodno vrijeme (glazba, umjetnost, sport)

Glazbeni život Osijeka bio je vrlo bogat, što potvrđuje postojanje brojnih glazbenih društava, od kojih je većina začeta upravo u ovom periodu. Već sredinom stoljeća u Osijeku postoje crkvena i svjetovna pjevačka društva, a najistaknutije bilo je Osječko pjevačko društvo, osnovano 1858. godine. Sredinom stoljeća Osijek postaje tamburaško središte Hrvatske i okolice, a na čelu tamburaške glazbene scene nala-

99 Živaković Kerže, „Multietničke značajke“, 485.

100 Plevnik, *Stari Osijek*, 114.

zi se Pajo Kolarić. Istaknuti osječki glazbenici su i Franjo Kuhač, Franjo Krežma, Adolf Schiller, Helena Ćordašić i brojni drugi koji su svojim zaslugama stavili Osijek na glazbenu kartu Europe.¹⁰¹

Ni filmska industrija nije zaobišla Osijek te u kratkom periodu prije rata u Osijeku gostuju brojni kinematografi, a 1910. godine osnovan je prvi stalni kinematograf. Vrhunac razvoja predratne kinematografije bila je izgradnja kina „Urania“ 1912. godine u Gornjem gradu. Važno je spomenuti i osječku kazališnu scenu koja je 1866. godine dobila zgradu budućega Hrvatskog narodnog kazališta u Osijeku, a u vrijeme izgradnje služila je za putujuće kazališne družine. Tek 1907. godine osniva se Kazališno društvo čiji je prvi predsjednik bio dr. Ante Pinterović.

Osječki je sport bio iznimno razvijen u ovom razdoblju te su osnovani brojni novi klubovi koji su pokrivali gotovo sve sportove. Primjerice 1876. godine osnovan je „Klizački klub Osijek“ te je iste godine napravljeno i klizalište. Tenis se u gradu igra od 1890. godine kada je osnovan „Lawn Tennis Club“.¹⁰² U Osijeku tada djeluju i brojni veslački, a tek od 1906. godine i nogometni klubovi. Važno je spomenuti i osnivanje „Hrvatskog sokola“ 1865. godine koji je do početka rata bio drugo najjače gimnastičarsko društvo u Hrvatskoj.¹⁰³

Gradska okupljališta

Krčme, kavane, gostionice, kavotočja i kupališta pružali su građanima Osijeka mnoštvo izbora pri odlučivanju na koji će način provesti slobodno vrijeme. Broj ugostiteljskih objekata u gradu bio je, statutom iz 1886. godine, točno definiran na šest svratišta, šezdeset gostionica, dvadeset krčmi, deset pivovara, osam rakijašnica, dvanaest kavana i dvanaest kavotočja.¹⁰⁴ Zanimljivo je istaknuti razliku između kavana i kavotočja. Naime, u kavanama mora biti barem jedan biljar dok je u kavotočjama zabranjen „biljar, kartanje i ine igre“ (slika 2.).¹⁰⁵ Bitno je istaknuti važnost gostionica za toponimiju grada. Gostionica koja bi se nalazila u nekoj ulici, davala bi toj ulici ime te je tako gostioni-

101 Plevnik, *Stari Osijek*, 119.

102 Isto, 166.

103 Isto, 173.

104 HR-DAOS-6, 5905 knj., „Statut za obrte baveći se držanjem svratištah, gostionicah, krčam, pivovarah, rakijašnicah, kavanah i kavotočjak“: „Kavotočjem se smatra posao, gdje se dobiva kave, čaja, čokolade i spadajućega k njim peciva“

105 Isto

ca Tri ruže dala ime Ružinoj ulici.¹⁰⁶ Krčme i gostionice bile su poradi ponašanja svojih gostiju na zlom glasu. Pejić prenosi članak *Vjesnika Županije virovitičke* iz 1896. godine u kojem stoji da se mladi u danima oko blagdana i nedjeljama skupljaju u krčmama te ondje „halabuču, plešu i natežu se na sve moguće mrske i nepristojne načine“. Nadalje, kad padne mrak, većina ih se do kasnih sati po mjestu „skiće, klatari, vrištri, fućka, urliče i lupa po plotovima“ tako da ometaju ostale, umorne građane.¹⁰⁷ Gostionice su također bile opasne kao mjesta u kojima su se širile razne socijalističke i ine ideje. Primjerice, krčma Adolfa Bissera služila je radnicima tvornice Povischil i Kaiser kao okupljalište tijekom štrajka 1905. godine.¹⁰⁸

Otmjeniji građani okupljali su se u kavanama u kojima se moglo naručiti razne inačice kave,¹⁰⁹ a vlasnici kavana često su priređivali i filmske projekcije i zabave. Poznatije kavane bile su kavana Casino u Županijskoj ulici, kavana Central i kavana Royal.¹¹⁰ Kavane su posjećivali bogati trgovci i industrijalci, ugledni građani, glumci, odvjetnici i liječnici te su one, kao i krčme, imale dvojaku ulogu društvenih i poslovnih mjesta u kojima su se sklapali razni ugovori i dogovori. Balovi i plesnjaci također su bili rezervirani za više i srednje slojeve, a održavali su se u posebnim plesnim dvoranama. Zanimljivo je spomenuti zainteresiranost koju su Osječani pokazali za cirkuske predstave kada se pod velikim šatorom poznatoga cirkusa Barnum i Bailey okupilo 20.000 ljudi iz grada i okolice, te za vrijeme predstave gostionice, trgovine i uredi nisu radili.¹¹¹

106 Ivan Horvat, „Noćni život i zabava u Osijeku na prijelazu 20. stoljeća“, *Essehist 2* (2010), br. 2: 26., Pejić, „Kriminalni i represivni sustav“, 155., Aleksić i Kovačević, „Gostionice i birtije“, 30.

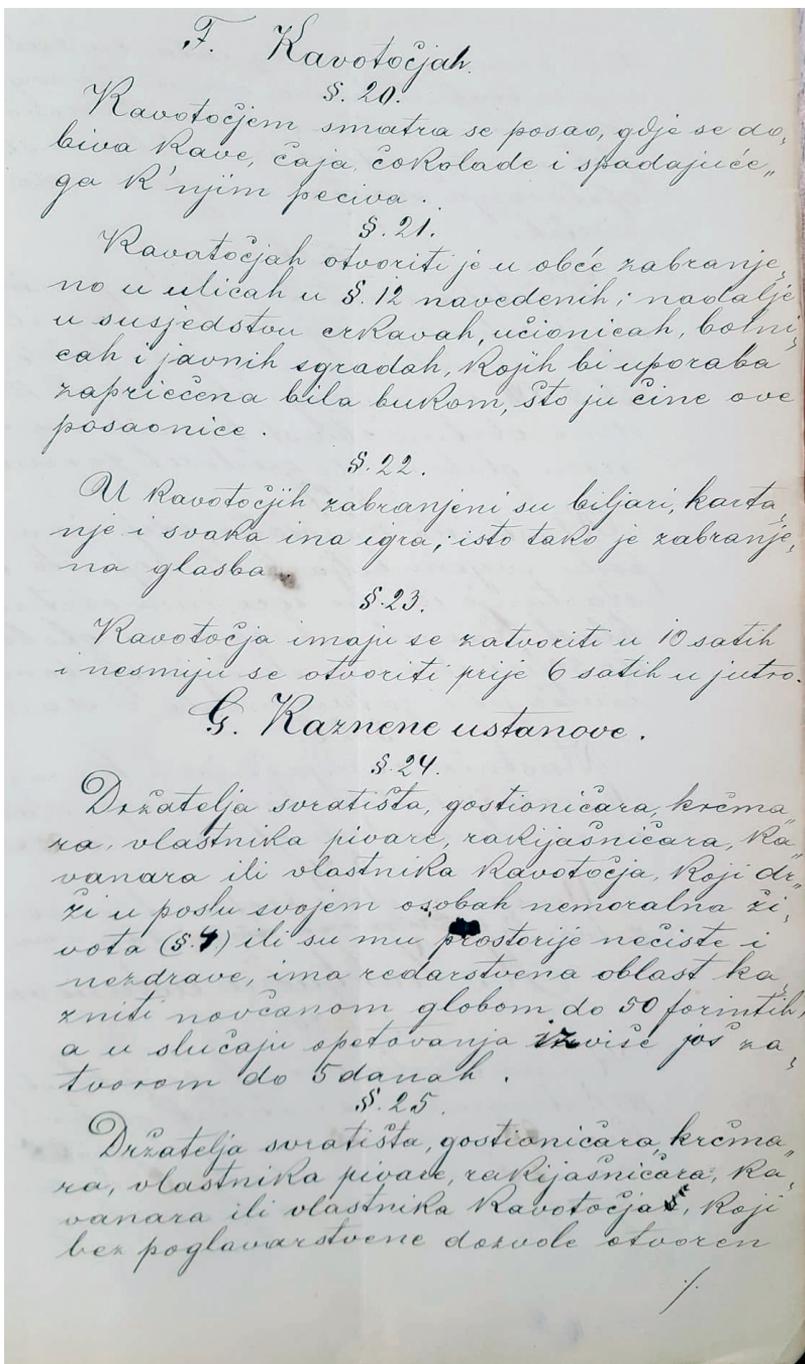
107 Pejić, „Kriminalni i represivni sustav“, 156.

108 Petrica Aleksić i Andrea Kovačević, „Gostionice i birtije – sastajališta osječkog radništva“, U: *Osječki generalni štrajk iz 1905. godine*, ur. Denis Detling et all., Osijek 2015., 31.

109 Horvat, „Noćni život“, 27., Vukelić, *Tragovi prošlosti*, 84.

110 Aleksić i Kovačević, „Gostionice i birtije“, 29., Horvat, „Noćni život“, 27.

111 Horvat, „Noćni život“, 30.: Osijek su, na prijelazu stoljeća, posjetili Circus Articelli, Cirkusa Pikard i Cirkusa Renlov, a Osječane je posebno oduševila Montenegrova Menažerija u kojoj su mogli vidjeti velike zmije, 18 lavova, 6 divljih bengalskih jaguara, morske medvjede i srebrne lavove.

Slika 3. Stranica iz statuta Gradskoga poglavarstva iz 1886. godine¹¹²

112 HR-DAOS-6, 5905 knj. „Statut za obrte“

Zaključak

Na temelju izloženih podataka možemo zaključiti da je Osijek u drugoj polovici 19. stoljeća slijedio industrijske i urbane trendove karakteristične za ostale europske metropole. Stalan rast broja stanovništva svjedoči ponajviše o doseljavanjima iz okolnih područja, zatim i okolnih zemalja, posebice Njemačke i Mađarske. Kao jedno urbano središte, Osijek postaje privlačan trgovcima, industrijalcima i bankarima te se u njemu razvija industrija, trgovina i novčarstvo. Viši slojevi društva koji obavljaju spomenute poslove ostavljaju svoj pečat na gradu podizanjem raskošnih kuća, poslovnih zgrada i prostora. Oni upravljaju osječkim kulturnim i političkim životom. Srednji slojevi najmanje su zastupljeni u literaturi, stoga se o njima ne mogu donositi sigurni zaključci. U literaturi je istaknuta dihotomija između materijalnoga stanja viših i nižih slojeva, no pojavljuju se i podaci o srednjem sloju koji je još tražio svoje mjesto u društvu. O urbanom rastu i industrijskom razvoju Osijeka svjedoči i sve veći broj tvornica i radnika. Predugo radno vrijeme i male plaće ubrzali su širenje socijalističkih ideja te nagnale radnike na borbu za poboljšanje svoga položaja koji su nerijetko pokušali popraviti kriminalom. Stajalište da je Osijek bio progresivan industrijski grad potkrepljuje činjenica da je u njemu nastala prva radnička organizacija u hrvatskim zemljama te održan prvi generalni štrajk. Također, najsiromašnije radništvo dijeli društveni status s prosjacima i skitnicama koji su često pritvarani. Na rubovima društva nalaze se i prostitutke, čiju djelatnost grad iskorištava zbog oporezivanja te Romi koji se spominju kao prosjaci i zatvorenici. Iako obnašaju razne visoke dužnosti u gradu, Židovi su i dalje izloženi predrasudama, što se pogoršava početkom dvadesetoga stoljeća prodiranjem antisemitizma iz ostalih krajeva Monarhije. Zanimljivo je istaknuti da unatoč, ili zahvaljujući, svojem multinacionalnom karakteru, Osijek tolerira i prihvaća svakoga te raste i razvija se neometano sve dok se politička situacija ne zamrsi početkom 20. stoljeća. Također, u gradu su osnivane mnoge udruge, zadruge i udruženja te su se stanovnici Osijeka počeli češće baviti sportom i uživati u glazbenim i umjetničkim sadržajima koje grad nudi. Krčme, gostionice i kavane mjesta su, ne samo zabave, nego i poslovnih i političkih dogovora, a osječki građani zaista postaju kozmopoliti, stanovnici jednoga urbano zaokruženog te industrijski i društveno razvijenoga grada.

Bibliografija

Knjige i članci:

- Aleksić, Petrica, Kovačević, Andrea. „Gostionice i birtije- sastajališta osječkog radništva“. U: *Osječki generalni štrajk iz 1905. godine*, ur. Denis Detling et al., 29–32. Osijek: Muzej Slavonije: Filozofski fakultet Osijek, 2015.
- Andraković, Verica, Jukić, Marijan. „Dinamika stanovništva grada Osijeka od 1857. do 2001. godine“. *Anali zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku* 25 (2009), 23–45.
- Benašić, Darko, Gašparac, Ivan. „Adam Reisner i tvornica šibica – prototip osječke industrije“. U: *Osječki generalni štrajk iz 1905. godine*. ur. Denis Detling et al., 10–13. Osijek: Muzej Slavonije: Filozofski fakultet Osijek, 2015.
- Bošković, Đorđe, Najcer Sabljak, Jasminka. „Likovna i rukopisna ostavština Ladislava grofa Pejačevića iz Retfale i Rume“. *Scrinia Slavonica* 18 (2018), br. 1: 129–174.
- Božić-Drljača, Vesna, Jelaš, Danijel. *Život u Osijeku u okolnostima Prvog svjetskog rata*. Osijek: Državni arhiv u Osijeku, 2014.
- Bradarić, Josip, Ljubas, Mate. „Razvoj osječke industrije od 1890. do 1905. godine“. U: *Osječki generalni štrajk iz 1905. godine*. ur. Denis Detling et al., 5–9. Osijek: Muzej Slavonije: Filozofski fakultet Osijek, 2015.
- Červenjak, Jelena, Živaković-Kerže, Zlata. „Modernizacijska kretanja i položaj žena u gradu Osijeku na prijelazu 19. u 20. stoljeće“. *Scrinia Slavonica* 14 (2014), br. 1: 129–141.
- Dobrovšak, Ljiljana. *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvoga svjetskog rata*, Osijek: Čarobni tim: Židovska općina, 2013.
- Filipović, Sergej. „Reguliranje prostitucije u Osijeku na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće: Pravilnik o uređenju i nadziranju prostitucije iz 1896. i Pravilnik za bludilišta iz 1911.“ *Scrinia Slavonica* 14 (2014), br. 1: 141–158.
- Gross, Mirjana, Szabo, Agnesa. *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Zagreb: Globus, 1992.
- Hrvatska – Državni arhiv u Osijek, Osijek – „Statut za obrte baveći se držanjem svratištah, gostionica, krčmah, pivovarah, rakijašnicah, kavanah i kavotočjah“ (HR-DAOS-6, 5905 knjiga)
- Horvat, Ivan. „Noćni život i zabava u Osijeku na prijelazu 20. stoljeća“. *Essehist* 2 (2010), br. 2: 26–31.
- Ivanković, Grgur Marko. „Tvrđa na fotografijama i razglednicama“. U: *Tvrđa u Osijeku*, ur. Denis Detling, 70–74. Osijek: Muzej Slavonije, 2017.
- Jelaš, Danijel. *Gradsko poglavarstvo Osijek: serija: Predmetni spisi (1880 – 1945), Analitički inventar*. Osijek: Državni arhiv u Osijeku, 2011.
- Jukić, Tihomir, Pegan, Srećko. *Prostorni i urbanistički razvoj Osijeka: kritika i prijedlozi*. Zagreb: Arhitektonski fakultet, 2005.
- Karaman, Igor, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*. Zagreb: Školska knjiga, 1972.
- Kosnica, Ivan. „Pravni položaj Roma u Hrvatskoj i Slavoniji od 1868. do 1918.“. *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 38 (2017), br. 2: 729–744.
- Kričkić, Dino. „Povijest sporta u Osijeku“. *Essehist* 2 (2010), br. 2: 55–60.
- Križanec, Branimir, Orkić, Dražen. „Razvoj radničkog pokreta u Osijeku do 1905. go-

- dine“. U: *Osječki generalni štrajk iz 1905. godine*. ur. Denis Detling et al., 16–20. Osijek: Muzej Slavonije: Filozofski fakultet Osijek, 2015.
- Mažuran, Ive et al. *Povijest Osijeka: Sv. 2: Od turskog do suvremenog Osijeka*, Osijek; Zagreb: HAZU, Zavod za znanstveni rad: Poglavarstvo grada: Školska knjiga, 1996.
- Pejić, Luka. *Historija klasičnog anarhizma u Hrvatskoj : fragmenti subverzije*, Zagreb: DAF, 2016.
- Pejić, Luka. „Kriminalni i represivni sustav u Osijeku na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće promatran kroz elemente biopolitike i socijalne povijesti“, *Scrinia Slavonica* 15 (2015), br. 1: 133–174.
- Pejić, Luka. „Radnički pokret u Osijeku (1867. – 1920.)“, *Essehist* 2 (2010), br. 2: 36–43.
- Plevnik, Božo. *Stari Osijek*, Osijek: Radničko sveučilište Božidar Maslarić, 1987.
- Sršan, Stjepan. *Osječki ljetopisi : 1686. – 1945.*, Osijek : Povijesni arhiv, 1993.
- Sršan, Stjepan. *Povijest Osijeka*, Osijek: Povijesni arhiv u Osijeku, 1996.
- Šućur, Zoran. „Romi kao marginalna skupina“, *Društvena istraživanja* 9 (2000), br. 2–3: 211–227.
- Švajcer, Oto. „Pregled likovne umjetnosti u Osijeku u 19. stoljeću“. *Osječki zbornik* 22 (1979.), br. 1: 231–298.
- Parsons, Talcott. *Društva*, Zagreb: Biblioteka August Cesarec, 1991.
- Živaković Kerže, Zlata. „Multietničke značajke demografskih kretanja Osijeka i okolice na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće“, *Časopis za suvremenu povijest* 33 (2001), br. 2: 475–491.
- Živaković Kerže, Zlata, *S tradicionalnih na nove puteve: trgovina, obrt, industrija i bankarske ustanove grada Osijeka na prijelazu stoljeća od godine 1868. do 1918.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Slavonski Brod: Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje; Osijek: Društvo za hrvatsku povjesnicu, 1999.
- Živaković-Kerže, Zlata. „Udio Židova u gospodarstvu Osijeka u prvoj polovici 20. stoljeća“. *Osječki zbornik* 28 (2006), br. 20: 161–169.
- Živaković Kerže, Zlata. *Urbanizacija i promet grada Osijeka na prijelazu stoljeća (1868. – 1918.)*, Osijek: Društvo za hrvatsku povjesnicu Osijek, 1996.
- Vukelić, Vilma. *Tragovi prošlosti*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1994.

Internetski izvori:

- <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=34445> (5. 4. 2019.)
- https://hr.wikipedia.org/wiki/Peja%C4%8Devi%C4%87i#-_Rumsko-retfala%C4%8Dki (17. 4. 2019.)
- <http://eskeri.hr/reisner-adam.html> (6. 4. 2019.)
- <http://eskeri.hr/strossmayer-josip-juraj.html> (6. 4. 2019.)

Popis priloga

- Prilog 1: Slika 1. Karta i urbanistički plan (regulatorna osnova) Osijeka iz 1912. godine Hrvatska – Državni arhiv u Osijek, Osijek- Planovi grada i položajni nacrti grada Osijeka (HR-DAOS-495/IV, sig.1.5, mapa 48)
- Prilog 2: Slika 2. Strossmayerova ulica

http://rektorat.unios.hr/skup_2017/index.php?lah=1&blt=9&gal=stari_osijek
(28. 4. 2019.)

Prilog 3: Tablica 1. Prikaz broja stanovnika Osijeka tijekom godina

Andraković, Verica, Jukić, Marijan. „Dinamika stanovništva grada Osijeka od 1857. do 2001. godine“. *Anali zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku* 25 (2009), 31., Živaković Kerže, Zlata. „Multietničke značajke demografskih kretanja Osijeka i okolice na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće“, *Časopis za suvremenu povijest* 33 (2001), br. 2: 480

Prilog 4: Slika 3. Stranica iz statuta Gradskog poglavarstva iz 1886.,

Hrvatska – Državni arhiv u Osijek, Osijek – „Statut za obrte baveći se držanjem svratištah, gostionica, krčmah, pivovarah, rakijašnicah, kavanah i kavotočjah“ (HR-DAOS-6, 5905 knjiga)

SUMMARY

The article presents and analyses different aspects of Osijek's society in the period between the signing of the Croatian – Hungarian Settlement of 1868 and the start of World War I. in 1914. After a short overview of important infrastructural and construction projects in the said period, the authors devote the rest of the paper to examining the social classes of Osijek. Special attention is given to the working class and marginalized groups. Also mentioned is the multiethnic and multilingual aspect of the city, through which Osijek developed its identity. Finally, the article briefly mentions newly created clubs and organizations which showcased the growing social movement and activism among the citizenry. Likewise, by highlighting the sociocultural activity of citizens from all social classes, the vibrancy of Osijek in this period is fully shown.

Keywords: *Osijek, society, modernization, social classes, working class, marginalized groups, ethnic characteristics, associations, gathering places*

ŠVEDSKA „NEUTRALNOST“ U DRUGOME SVJETSKOM RATU

Luka Vrbanić
Filozofski fakultet u Zagrebu
Odsjek za povijest
luka.vrbanic30@gmail.com
Stručni rad
Primljeno: 3. 2. 2019.
Prihvaćeno: 16. 10. 2019.

Švedska je u, hobsbawmovski rečeno, „dugom“ 19. stoljeću prešla veliku transformaciju od prijašnje ratoborne države iz vremena Gustava II. Adolfa i Karla XII., do miroljubive zemlje kojoj je jedini cilj bio očuvati mir i prosperitet za svoje stanovnike. Iako je još za vrijeme trajanja Krimskoga rata, sredinom 19. stoljeća, Švedska već iskazala svoju neutralnost prema svim sukobima, tek je u Prvome svjetskom ratu njezina neutralnost došla do izražaja. Na svoj je neutralni način pomagala Njemačkome Carstvu, najviše u trgovinskom pogledu. U razdoblju između dvaju velikih svjetskih ratova Švedska se okrenula svojim susjedima i trgovala s njima. Pribojavala se rastućega nacionalsocijalizma u Njemačkoj i snažnoga komunizma u Sovjetskome Savezu. Početkom Drugoga svjetskog rata Švedska je, ne želeći sudjelovati u nadolazećem sukobu, ponovno proglasila svoju neutralnost. Međutim, Švedska nije bila toliko neutralna jer je u nekoliko navrata prekršila svoju neutralnu politiku. Osim humanitarne intervencije u Zimskom ratu, pomogla je Njemačkoj prevesti svoje vojnike i ratnu mašineriju do Finske. Ovu „pomoć“ Njemačkoj možemo pripisati agresivnoj vanjskoj politici Njemačke te prijetnji ratom ako Švedska ne pomogne Njemačkoj. Na kraju je ipak trgovinskim sankcijama pomogla poraziti Njemačku i samim time osloboditi cijelu Europu nacističkoga jarma.

Ključne riječi: *Švedska, Drugi svjetski rat, neutralnost, vanjska politika, kuglični ležajevi, švedska vlada, Zimski rat, invazija, Njemačka, Skandinavija, trgovina, transport*

Švedska prije izbijanja Drugoga svjetskog rata

Švedska je prije izbijanja Drugoga svjetskoga rata bila relativno neutralna zemlja. Kada je krajem srpnja 1914. godine izbio Prvi svjetski rat, Švedska je uživala u stoljeću mira. Nije se upuštala ni u kakve sukobe još od potpisivanja Kielskoga mira 1814. godine, kojim je Danska bila primorana predati Norvešku Švedskoj. Tada je Švedska pokušala i pokoriti Norvešku vojnom silom, no nakon kratkotrajnoga Švedsko-norveškog rata, koji je trajao od veljače do listopada 1814. godine,

Norveška je uspjela izboriti unutarnju autonomiju sa svojim parlamentom i ustavom, koja će trajati do 1905. godine. Međutim, identitet Švedske kao miroljubive zemlje relativno je nova pojava. Švedska se okrenula od militarističkih ideja iz 17. stoljeća s agresivnom ekspanzionističkom politikom prema maloj i skromnoj državi koja ulaže sve moguće napore kako bi sačuvala mir. No čak je i tijekom toga mirnog razdoblja u Švedskoj postojala struja koja je zagovarala agresivnu ekspanzionističku politiku.¹ Prvih dana Prvoga svjetskog rata, položaj švedske vlade nije bio u potpunosti definiran jer sama vlada nije bila sigurna je li Njemačka prihvatila njezinu neutralnost. Nekoliko dana nakon toga, Švedska je, uz potpunu suglasnost parlamenta, proglasila neutralnost u pogledu rata Austro-Ugarske i Srbije. Istu je stvar učinila 3. kolovoza 1914. godine kada je Njemačka objavila rat Francuskoj i Ruskom Carstvu. Nakon poraza Ruskoga Carstva i Mira u Brest-Litovsku 3. ožujka 1918. godine, Švedska se neutralnost prema Njemačkoj okrenula u tzv. „dobronamjernu neutralnost“, dok je prema njemačkim neprijateljima, odnosno prema Antanti, na snazi ostala tzv. „stroga neutralnost“. Tijekom Prvoga svjetskog rata nijedna država sudionica rata nije povrijedila švedsku neutralnost. Tu činjenicu najvjerojatnije možemo pripisati Drugoj haškoj konvenciji² koja se održala 1907. godine, a kojom su odobrena prava zemljama da proglase svoju neutralnost za vrijeme rata. Veliku je ulogu u Prvome svjetskom ratu odigrala trgovina, no kako je Švedska bila neutralna, legalni pogledi njezine trgovine nisu bili do kraja definirani. Nedostatak jasnoće oko trgovine za neutralne zemlje stvorio je problem za Švedsku jer je Velika Britanija zatvorila trgovinu kroz Sjeverno more kako bi oslabila Njemačku te je time prekršila međunarodne zakone. Britanska je vlada učinila i korak dalje kada je ograničila njemačku trgovinu s neutralnim zemljama. To je ograničenje uvelike oštetilo švedsku ekonomiju. Tadašnji se švedski premijer Hjalmar Hammarskjöld odupirao takvoj odluci Velike Britanije, a takvo je bilo i javno mnijenje Šveđana. Pomoć su tražili i od SAD-a, no američka vlada nije odgovarala na takve zahtjeve.

1 <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/sweden> (28. 3. 2019.)

2 <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=24554> (28. 3. 2019.): Prva haška konvencija održana je 1899. godine na inicijativu tadašnjega ruskog cara Nikole II. Druga haška konvencija trebala se održati 1905. godine, no odgođena je zbog Rusko-japanskoga rata. Održana je na inicijativu američkoga predsjednika Theodorea Roosevelta. Sazvana je radi razvoja i poboljšanja dostignuća konferencije iz 1899. godine, a na njoj je prihvaćeno ukupno 13 konvencija. Također, Haškom je konvencijom utemeljen Stalni arbitražni sud koji je 1907. godine samo potvrđen, odnosno zadržan.

Pod tim se uvjetima Švedska prema Njemačkoj odnosila kao svojevrsni „neutralni saveznik“. Međutim, zbog teških problema sa zalihama i hranom, novoizabrana konzervativna Swartz-Lindmanova vlada okrenula se 1917. godine Antanti. Taj su smjer očuvali i njihovi liberalno-socijaldemokratski koalicijski nasljednici.³

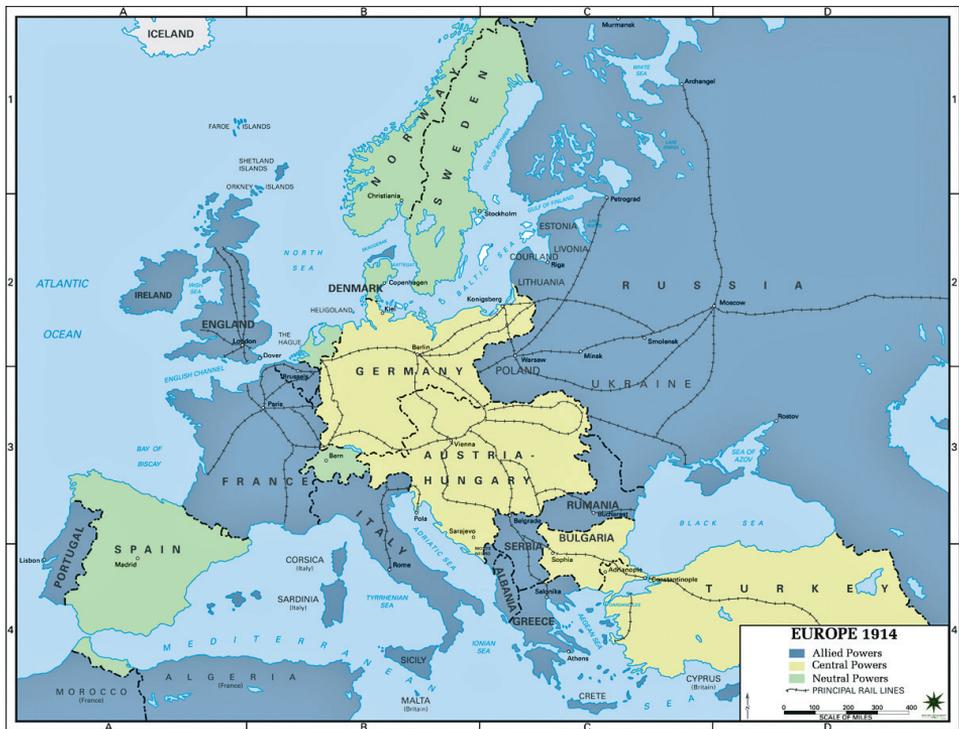
Šveđani su tijekom Prvoga svjetskog rata dopuštali Nijemcima da koriste njihove diplomatske telegrame i time prekršili svoju neutralnost. Jedan su takav telegram presreli i dešifrirali Britanci i to onaj u kojem grof Karl von Luxburg, njemački izaslanik u Argentini, naređuje da se potope dva argentinska broda na putu prema Europi. Saznavši da je telegram poslan preko švedskoga teritorija, Britanci su čekali pravi trenutak kako bi iskoristili tu činjenicu, da bi ju konačno iznijeli netom prije samih švedskih izbora u rujnu 1917. godine. Tada je telegram objavljen u SAD-u i time je razbijen mit o švedskoj neutralnosti te se Swartz-Lindmanova vlada morala povući krajem rujna.⁴ Također, treba spomenuti da je početkom Prvoga svjetskog rata švedska vojska mobilizirana, no broj mobiliziranih vojnika bio je oko 13 000. Tu činjenicu treba objasniti nedostatkom vidljivih prijetnji samoj zemlji. Mali je broj Šveđana sudjelovao i u samom ratu, a najviše su služili s Nijemcima na istočnom bojištu u borbi protiv Rusa. Najviše je gubitaka, pak, pretrpjela trgovačka mornarica sa svojim brodovima. Najveći uzrok tome treba tražiti u neograničenom podmorničkom ratovanju Nijemaca, ali i mnogim minama postavljenim od strane sila Antante.⁵ Povjesničar Steven Kublik naglašava da je tijekom njemačke kontrole Baltika Švedska „neutralnost“ u potpunosti bila okrenuta Centralnim silama. Kada su se omjeri snaga prebacili na stranu Antante ulaskom SAD-a u rat, švedska se vanjska politika okrenula Zapadu od Njemačke. Tako iz toga možemo iščitati svojevrsnu lukavu oportunističku vanjsku politiku Švedske popraćenu promjenom vladajuće stranke, odnosno čitave vlade, na unutrašnjoj političkoj sceni.⁶

3 Fatma Fulya Tepe, *Swedish neutrality and its abandonment* Istanbul 2007.,184–185.

4 Franklin D. Scott, *Sweden: The Nation's History*, Carbondale and Edwardsville 1988., 473.

5 <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/sweden> (29. 3. 2019.)

6 Fulya Tepe, *Swedish neutrality and its abandonment*, 185.

Slika 1. Prikazuje podjelu svijeta na početku Prvoga svjetskog rata na sile Antante i Centralne sile te se izričito ističe položaj neutralnih zemalja, između ostaloga i Švedske

Švedska u razdoblju interbelluma

Kraj Prvoga svjetskog rata donio je kraj četirima velikim carstvima. To su bili Njemačko Carstvo, Rusko Carstvo, Osmansko Carstvo i Austro-Ugarsko Carstvo. Porazom Njemačkoga i Ruskoga Carstva sve su baltičke zemlje, a uz njih i Finska i Poljska, stekle neovisnost. Danska je plebiscitom dobila sjeverni dio pokrajine Schleswig, a Švedska je postala okružena malim državama te su se sve nordijske zemlje oslobodile velikih sila koje su ih okruživale. Švedska je čak ušla u Ligu naroda odmah kada je sama organizacija osnovana. Liga naroda propagirala je ideju kolektivne sigurnosti te to nije odgovaralo švedskoj neutralnoj vanjskoj politici. Pobjedničke su države krajem Prvoga svjetskog rata iznijele neprijateljski stav prema neutralnosti što je manje države dovelo u nezgodan položaj te su morale promijeniti svoju politiku. Švedska je tada bila primorana prestati koristiti termine kao što su „neutralnost“ ili „neu-

tralna država“ kako bi opisala svoju vanjsku i sigurnosnu politiku. Takve su se države poput Švedske u Ligi naroda nazivale „bivšim neutralcima“. Još jedan čimbenik koji je teoretski pokazao da je termin „neutralnost“ zastario bila je legalna zabrana agresivnoga rata, koja je uvedena potpisivanjem Briand-Kelloggovog pakta⁷ 1928. godine.

Slika 2. Potpisivanje Briand-Kelloggova pakta, točnije slika prikazuje tadašnjega američkog predsjednika Calvina Coolidgea kako potpisuje pakt u Washingtonu kojim je rat zabranjen kao opcija rješavanja međunarodnih sukoba

Švedska je, s ostalim skandinavskim zemljama, izašla iz Lige naroda 1936. godine kada je došlo do Talijansko-abetesinskoga rata, pomalo razočarana samim radom, odnosno neradom organizacije i samim se time okrenula od koncepta kolektivne sigurnosti Lige naroda. Nakon

⁷ <https://www.britannica.com/event/Kellogg-Briand-Pact> (29. 3. 2019.): U američkoj literaturi poznat je pod nazivom Kellogg-Briandov pakt ili Pariški pakt, a punoga naziva Opći sporazum o odbacivanju rata kao instrumenta nacionalne politike. Tim su se paktom potpisnice obvezale da će sve sukobe neovisno o njihovoj prirodi rješavati isključivo mirnim putem, osuđujući pri tome korištenje rata kao sredstva rješavanja međunarodnih sporova i odbacujući isti kao sredstvo nacionalne politike. Sporazum je potpisan 27. kolovoza 1928. godine u Parizu u zgradi Ministarstva vanjskih poslova od strane 15 zemalja. Ime je dobio po svojim tvorcima, francuskom ministru vanjskih poslova Aristideu Briandu i američkom državnom tajniku Franku Kelloggu.

toga Švedska je svim naporima pokušavala sagraditi ograničenu nordijsku obranu, no nije imala previše uspjeha na tom području. Kako je napetost u svijetu konstantno rasla, švedske političke stranke odlučile su ostaviti svoje nesuglasice postrance te su se dogovorile da trebaju jako dobru oružanu obranu svoje neutralnosti.⁸ Osim toga, rastućim utjecajem nacista i njihovim dolaskom na vlast u Njemačkoj, Švedska im je postala izvrsna krinka za proizvodnju oružja. Tako prije svega treba istaknuti da je već 1928. godine u Švedskoj počela proizvodnja njemačkih jurišnih zrakoplova, odnosno bombardera za obrušavanje, Junkers Ju.87 „Stuka“, koji će kasnije poslužiti kao jedan od ključnih čimbenika u funkcioniranju njemačke ratne taktike *Blitzkrieg*.⁹

Što se tiče unutrašnje politike Švedske nakon Prvoga svjetskog rata, ranije spomenuta liberalno-socijaldemokratska koalicija pobrinula se za očuvanje stabilnosti u zemlji. Počeli su provoditi mnoge reforme kako bi olakšali život Šveđanima. Godine 1918. provedena je izborna reforma kojom je omogućeno opće pravo glasa, no posebno treba naglasiti da su tada i žene dobile pravo glasa na izborima. Godinu dana nakon izborne reforme pobrinuli su se za svoje radnike te proveli zakon koji je propisivao osmosatno radno vrijeme. No još godinu dana nakon toga, 1920. godine dolazi do previranja unutar same liberalno-socijaldemokratske koalicije, tako da liberali daju ostavku i osniva se prva socijaldemokratska vlada na čelu s Karlom Hjalmarom Brantingom, koji tada postaje prvim socijaldemokratskim premijerom Švedske. Budući da je krajem Prvoga svjetskog rata nastala Finska, moralo je doći do neminovnih sporova sa zemljama koje ju okružuju. Tako je Švedska s Finskom imala teritorijalni spor oko Ålandskih otoka.¹⁰ Taj je spor riješen arbitražom Lige naroda 1920. godine u korist novonastale Finske. Nakon toga stvari su se u Švedskoj polagano stabilizirale sve do početka 30-ih godina 20. stoljeća kada dolazi do velike gospodarske krize koja je rezultirala ogromnom deflacijom i nezaposlenošću što se na vrlo negativan način odrazilo na čitavu švedsku privredu. Socijaldemokrati su na vlasti bili sve do 1923. godine i tada se na političkoj sceni počinju međusobno izmjenjivati liberali i konzervativci. Napokon su

8 Fulya Tepe, *Swedish neutrality and its abandonment*, 185.

9 Edward Bishop, *Zračna bitka za Britaniju*, Zagreb 1974., 16.

10 <https://finland.fi/life-society/the-example-of-aland-autonomy-as-a-minority-protector/> (29. 3. 2019.): Otočje između Baltičkoga zaljeva i Botničkoga zaljeva, a glavni grad je Mariehamn. Zanimljivo je da je otočje i danas u posjedu Finske, točnije otoci čine autonomnu i demilitariziranu pokrajinu u Finskoj, no većina stanovnika, čak 92% govori švedski kao prvi jezik koji je i jedini službeni jezik.

izborima 1932. godine ponovno većinu dobili socijaldemokrati, ovoga puta predvođeni Perom Albinom Hanssonom koji postaje premijerom. Ta je pobjeda na izborima započela vladavinu socijaldemokrata koja će trajati sve do 1976. godine.¹¹

„Neutralna“ Švedska u Drugome svjetskom ratu

Drugi svjetski rat započeo je napadom njemačke vojske na Poljsku rano ujutro 1. rujna 1939. godine. U samo nekoliko tjedana Poljska je bačena na koljena te je njemačka vojska došla nadomak Varšave započevši opsadu. Naposljetku, uspjela ju je osvojiti krajem rujna, točnije 28. rujna 1939. godine. Poljska je kapitulirala, a vlada prebjegla u progonstvo. Što se tiče švedske vlade, ona je odmah na dan napada proglasila neutralnost. Druga je skandinavski deklaracija neutralnosti upućena 3. rujna kada su zajedno svoju neutralnost proglasile danska, norveška i švedska vlada.¹²

Slika 3. Švedski premijer Pero Albino Hansson koji je proglasio švedsku neutralnost

11 <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=60070> (29. 3. 2019.)

12 Fulya Tepe, *Swedish neutrality and its abandonment*, 186.

Međutim, švedska je vlada i dalje ostala aktivna u trgovinskim odnosima sa svim dotadašnjim zaraćenim stranama. Zaokret u trgovinskoj politici dogodio se 9. travnja 1940. godine kada je švedska vlada prekinula sve trgovačke veze sa Zapadom. Glavni razlog tome treba tražiti u njemačkoj okupaciji ostalih skandinavskih zemalja, Danske i Norveške. Posebice treba naglasiti da nakon njemačke okupacije Danske i Norveške dolazi do isprepletanja švedske i njemačke ekonomije. Pojedini švedski povjesničari idu toliko daleko da navode da niti jedna tadašnja zemlja, koju Njemačka nije okupirala, nije odigrala tako ključnu ulogu u samoj nacističkoj ekonomiji kao neutralna Švedska. Njemačka je visoka komanda bila svjesna da su Britanci voljni prekršiti neutralnost Švedske i Norveške u slučaju napada na te zemlje. Britanci bi tada zauzeli vrlo važne lučke gradove na norveškoj obali, samim time bi smanjili mogućnost njemačke ratne mornarice¹³, ali i smanjili bi njemački ratni potencijal. Zbog nedostatka domaćih proizvoda i ruda, njemački je ratni stroj uvelike ovisio o dopremanju švedske željezne rude iz luka Luleå u Švedskoj i Narvik u Norveškoj. To je bio poticaj za početak njemačke operacije Weserübung¹⁴.¹⁵ Osim toga, koliko je god Njemačkoj bilo potrebno švedsko željezo, toliko je Švedskoj bio potreban njemački ugljen. Švedski novinar Arne Ruth, koji je napisao knjigu o Trećem Reichu, Švedsku je tijekom Drugoga svjetskog rata opisao izjavom: „Švedska nije bila neutralna, Švedska je bila slaba“¹⁶.¹⁷ Većina švedskih povjesničara smatra da je Švedska bila sigurna od moguće invazije bilo koje svjetske sile 1939. i 1940. godine. Međutim, treba naglasiti da pojedini švedski povjesničari imaju drugu sliku o tome te smatraju da je Zimski rat¹⁸ na neki način upozorio Šve-

13 Na njemačkom *Kriegsmarine*.

14 William L. Shirer, *Uspon i pad Trećeg Reicha*, Zagreb 1977., 73.: Operacija Weserübung tajno je ime za njemačku invaziju na Norvešku i Dansku. Kada bismo preveli riječ Weserübung dobili bismo naziv Weser-vježba, a Weser označava jednu njemačku rijeku u sjeverozapadnoj Njemačkoj.

15 Isto, 186.

16 U originalu: „Sweden was not neutral, Sweden was weak.“ (Slobodan prijevod autora)

17 Roger Cohen, *The (Not So) Neutrals of World War II*, New York, 1997.

18 <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=19680> (29. 3. 2019.): Zimski je rat sukob vođen između Finske i Sovjetskoga Saveza. Još u listopadu 1939. godine Sovjetski je Savez Finskoj postavio teritorijalne zahtjeve na Karelijskoj prevlaci i zatražio Hanko kao pomorsku bazu. Finska je vlada to odbila, što je rezultiralo sovjetskim napadom koji je započeo 30. studenoga iste godine. Nakon nekoliko mjeseci žestokih borbi i velikih sovjetskih gubitaka, rat je okončan Moskovskim mirovnim sporazumom, koji je potpisan 12. ožujka 1940. godine. Finska je tim ratom izgubila Karelijsku prevlaku s gradom Vyborgom (Viipuri), dijelove istočne Karelije te je morala dopustiti tranzit preko oblasti Petsama.

đane o mogućim vanjskim vojnim prijetnjama. Dakle, oni smatraju da invazija Njemačke na Poljsku nije zabrinjavala švedsku vladu, no kada je započeo Zimski rat i kada se otvorila mogućnost rata u Švedskoj, švedska se vlada počela naoružavati i počela je izgrađivati obrambene fortifikacije.¹⁹ Mirno je stanje u Švedskoj nakon 1939. godine narušeno jer je dovedena u nezgodan položaj spram skandinavske solidarnosti i njemačke agresije na njezine skandinavske susjede. Kontradiktorno će zvučati ako kažemo da je Švedska, kako bi ostala neutralna, morala odstupiti od svoje neutralnosti tijekom Drugoga svjetskog rata u tri navrata. No, možemo reći da su ti istupi od neutralnosti očuvali ne samo povezanost zemlje, nego i samu neutralnost te tako spasili Švedsku od moguće okupacije.²⁰

Prvo odstupanje jest švedsko sudjelovanje u Zimskom ratu između Sovjetskoga Saveza i Finske. Na početku Zimskoga rata Švedska se proglasila „neratobornom“ kako bi mogla slati humanitarnu pomoć i opskrbljivati Fince u borbi protiv sovjetske najezde. Osim humanitarne pomoći i živežnih namirnica, švedska je vlada u Finsku odlučila poslati veliku količinu oružja i materijala. Povrh toga, treba istaknuti da se jedan cijeli švedski zračni odred borio na strani Finske u Zimskom ratu. Drugo švedsko odstupanje od svoje politike neutralnosti vežemo uz njemačku okupaciju Danske i Norveške. Naime, nakon okupacije navedenih zemalja, Njemačka je zahtijevala da svoje vojnike, ratne materijale, municiju i opskrbu može prevoziti kroz Švedsku. Na neki je način to i nametnula samoj Švedskoj jer su ti zahtjevi predstavljeni na agresivan način. Švedska vlada nije imala izbora, nego prihvatiti navedene zahtjeve jer bi se njezin negativan odgovor mogao protumačiti kao čin neprijateljske aktivnosti. Dogovor između njemačke i švedske vlade postignut je 8. srpnja 1940. godine i na snazi je ostao sljedeće tri godine.²¹ Mišljenje je švedske historiografije kako su švedske koncesije Njemačkoj bile ograničene te da je cijena koju je švedska vlada morala platiti proizlazila izravno iz same njemačke prijetnje. Jedan od najvažnijih švedskih diplomata u Drugome svjetskom ratu Gunnar Hägglöf, 1958. godine objavio je knjigu o trgovačkoj politici Švedske prema Njemačkoj. Kako je i sam bio jedan od ključnih pregovarača tijekom rata, navodi da takvu politiku treba opisati kao balansirajuću, bez

19 Daniel Waldenström i Bruno Frey, *Did Nordic Countries Recognize the Gathering Storm of World War II?*, Zurich 2007., 8–9.

20 Fulya Tepe, *Swedish neutrality and its abandonment*, 186.

21 Isto, 186–187.

rasprave o moralnoj dilemi koja je vladala po pitanju švedskoga izvoza željezne rude u Njemačku. Međutim, treba spomenuti i pokušaje njemačke vlade da utječe na švedsko javno mnijenje o kojem piše švedski povjesničar Åke Thulstrup. Iako se i sam Thulstrup tijekom rata kretao po protunacističkim krugovima, njegova procjena švedskih postupaka nije naročito oštra.²² Treće i posljednje švedsko odstupanje od svoje politike neutralnosti u Drugome svjetskom ratu povezano je s operacijom *Barbarossa*, odnosno njemačkim napadom na Sovjetski Savez 22. lipnja 1941. godine. Kao i ranije nakon okupacije Norveške, Nijemci su zahtijevali tranzit svojih divizija kroz Švedsku do Finske. Isti dan kada su to zatražili, njemački su zahtjevi prouzrokovali „ljetnu krizu“ u švedskoj vladi. Na kraju, švedska je vlada ipak dopustila Njemačkoj korištenje svojih željeznica i cesta za transport vojske, vojne opreme i artiljerije pod uvjetom da ni na koji način ne ugroze švedski suverenitet. Osim te tri situacije kršenja svoje „neutralnosti“, treba istaknuti još jednu koja se dogodila u prosincu 1941. godine kada je švedska vlada odbila njemački prijedlog za tranzit njemačkih vojnika iz Finske kroz Švedsku. Ipak, Hitler je kroz svoju slatkorječivost uspio postići kompromis kada je u ožujku 1942. godine poslao pismo kralju Gustavu V. u kojem ga je uvjeravao da Njemačka planira poštivati švedsku „neutralnost“. Taj je izbor Hitlerovih riječi implicirao smanjenje švedske pomoći koja je potrebna Njemačkoj. U ljeto 1942. godine Švedska je, zbog tehničkih poteškoća i lošega stanja švedskih željeznica, predložila smanjenje transporta njemačkih vojnika iz Norveške preko Švedske te su Nijemci taj prijedlog i prihvatili, ali samo djelomice.²³

22 Henrik Stenius, Mirja Österberg i Johan Östling, *Nordic Narratives of the Second World War: National Historiographies Revisited*, Lund 2008., 128–130.

23 Fulya Tepe, *Swedish neutrality and its abandonment*, 186–187.

Slika 4. Slogan En svensk tiger, odnosno na hrvatskom „Švedski tigar“. Slogan je bio dio švedske propagande za vrijeme Drugoga svjetskog rata namijenjen sprečavanju špijunaže ostalih zemalja. Međutim, slogan može imati još jedno značenje. Svensk može označavati i Šveđanina, a tigar može predstavljati izreku „držati jezik za zubima“. Tako da može označavati i upozorenje za Šveđane da ne izdaju svoje tajne mogućim stranim špijunima.

Tijekom posljednjih etapa Drugoga svjetskog rata, pred švedsku su vladu ponovno postavljeni teški zahtjevi, ovoga puta od strane Saveznika. Velika Britanija i SAD od švedske su vlade zahtijevale prekid transporta njemačkih vojnika kroz Švedsku te drastično smanjenje trgovine s Njemačkom. Ranije spomenuti nametnuti dogovor između Švedske i Njemačke u srpnju 1940. godine, prekinut je 29. srpnja 1943. godine. Što se tiče trgovine, Njemačka je smanjenjem trgovine sa Švedskom uvelike zakinjuta jer je od Švedske uvozila velike količine željezne rude i kugličnih ležajeva o čemu je ovisila proizvodnja njemačkih tenkova, artiljerije i zrakoplova. U travnju 1944. godine britanska i američka vlada zahtijevale su smanjenje isporuke željezne rude i kugličnih ležajeva Njemačkoj. Švedska je odbila te zahtjeve, no dva dana nakon savezničkog iskrcavanja na normandijske plaže, 8. lipnja 1944. godine, i mnogih privatnih dogovora američke vlade sa švedskom vodećom tvrtkom u proizvodnji kugličnih ležajeva, ipak je odlučila smanjiti njihov izvoz

u Njemačku.²⁴ Što se tiče švedske industrije kugličnih ležajeva, zanimljivo je da su i Saveznici i sile Osovine imale koristi od njih. Naime, u oba slučaja s Njemačkom i Velikom Britanijom, postojale su dvije razine opskrbe kugličnim ležajevima: prvi su bili uvozi, a drugi lokalni proizvodi koje je kontrolirala sama Švedska. Nadređena tvrtka, *Svenska Kullagerfabriken*,²⁵ proizvodila je i izvozila kuglične ležajeve u obje zemlje. SKF djelomično je posjedovala proizvodna postrojenja u obje države gdje proizvodnja kugličnih ležajeva nije bila ograničena od strane švedske vlade što se tiče izvoza i ostalih ograničenja. Ove su podružnice u tim zemljama ovisile o samoj opskrbi SKF-a, ali i švedskoj mašineriji i tehničkom znanju. Podružnice SKF-a koje valja istaknuti su *Vereinige Kugellagerfabriken AG*²⁶ koja se nalazila u Schweinfurtu u Njemačkoj, *SKF Industries* u Philadelphiji u Pennsylvaniji u SAD-u i *Skefko Ball Bearing Company* u Lutonu u Engleskoj. SKF je, sa svojim podružnicama, držao monopol na proizvodnju kugličnih ležajeva u čitavoj Europi. Iako su mnoge druge države imale dobro razvijenu vlastitu proizvodnju kugličnih ležajeva, SKF je bio jedini koji je mogao prikupiti dovoljno sirovina, znanja, znanstvenika i strojeva kako bi izgradio najbolje moguće kuglične ležajeve.²⁷ O dominaciji SKF-a u Njemačkoj govori i činjenica da je čak 58% kugličnih ležajeva u Njemačkoj dolazilo iz Švedske i SKF-a. No, treba spomenuti i njemačku podružnicu VKF-a u Schweinfurtu koja je bila zaslužna za 52% kugličnih ležajeva proizvedenih 1942. godine. Međutim, već 1943. godine proizvodnja kugličnih ležajeva u Njemačkoj drastično opada zbog konstantnih savezničkih bombardiranja i strateškoga ciljanja uništavanja industrijskih postrojenja. Nekoliko mjeseci kasnije, 1944. godine, Saveznici su od švedske vlade zahtijevali potpuni prekid diplomatskih odnosa s Njemačkom, što je švedska vlada u početku odbila. No, švedska je vlada tada potpisala tripartitni ugovor o trgovini kojim je smanjila izvoz kugličnih ležajeva u Njemačku te u rujnu 1944. godine odlučila zabraniti pristup svakom inozemnom brodu švedskim teritorijalnim vodama te je tim činom okončana gotovo sva trgovina između Švedske i Njemačke.²⁸ Također, treba spomenuti da nije samo Njemačka bila ta koja je kršila švedsku neutralnost. Britanci su ju konstantno kršili

24 Fulya Tepe, *Swedish neutrality and its abandonment*, 187.

25 Dalje u tekstu SKF.

26 Dalje u tekstu VKF.

27 Eric B. Golson, *Did Swedish Ball Bearings Keep the Second World War Going? Re-evaluating Neutral Sweden's Role*, Oslo, 2012., 3.

28 Isto, 6.

korištenjem švedskoga zračnog prostora kada su napadali svoje mete u Njemačkoj. Osim toga, u Švedskoj je organizirana vojna obuka za mnoge prebjegle danske i norveške izbjeglice pod krinkom policijske obuke. U posljednjim godinama rata, dakle 1944. i 1945. godine, američki su zrakoplovi prevozili obučene danske i norveške „policajce“ iz Švedske u sjevernu Norvešku.²⁹

Švedska je u jednom navratu čak postala i kolateralna žrtva njemačkih testiranja novim neiskusanim oružjima. Naime, 13. lipnja 1944. godine, nad švedskim je gradom Bäckeboom eksplodirala njemačka V2 raketa³⁰. Raketa je bila nadograđena posebnim elektronskim uređajem kojim se raketom moglo upravljati sa zemlje. Činjenica da je raketa eksplodirala iznad švedskoga teritorija, a ne iznad Baltičkoga mora blizu Bornholma, gdje se nalaze njemačke promatračnice, najvjerojatnije se može pripisati tehničkim poteškoćama. No, tijekom godina, postojale su razne špekulacije da je detonacija rakete iznad švedskoga teritorija bila namjerna. Neki ljudi smatraju da su Nijemci time htjeli upozoriti Šveđane ili čak počiniti svojevrstu odmazdu, budući da su samo pet dana prije toga Šveđani drastično smanjili izvoz trgovinskih dobara u Njemačku, dok drugi smatraju da su Nijemci tako htjeli testirati maksimalan doseg svojih raketa. Nadalje, postoje i naznake da je meta njemačke V2 rakete bila željeznička postaja blizu Knivingaryd. Razlog upravo te mete nije poznat, tako da se može samo nagađati da je bila riječ o testiranju preciznosti rakete. Nekoliko sati nakon detonacije same rakete na teren je izašla švedska vojska koja je odmah osigurala raketu, no već je nekoliko seljaka pokupilo ključne dijelove rakete. Tako je preko novina i radija naređeno seljacima da dijelove koje su uzeli ostave na svojim kućnim pragovima kako bi ih mogla pokupiti policija.³¹

29 Fulya Tepe, *Swedish neutrality and its abandonment*, 187.

30 Mats Burström, Anders Gustafsson i Håkan Karlsson, „The Air Torpedo of Bäckebo“, *Current Swedish Archaeology* 14 (2006), Stockholm, 11.: Njemački raketni balistički projektil i oružje za odmazdu kojima su nacisti gađali ponajprije britanske gradove. Glavna su se istraživanja provodila u Peenemündeu u sjevernoj Njemačkoj, gdje se i danas nalazi muzej. Vodeći njemački stručnjak i znanstvenik za raketne sustave i naoružanje bio je Wernher von Braun. Jedan je od najzaslužnijih ljudi u izgradnji V2 rakete, ali i kasnijega čovjekovog odlaska na Mjesec, budući da je nakon Drugoga svjetskoga rata prebačen u SAD te je radio za američku vladu i NASA-u. Međutim, kada se sagleda cijela vojna slika V2 rakete, ona je vrlo skupa i neefektivna. Najveći doseg V2 raketa bilo je psihološko ratovanje i zastrašivanje populacije.

31 Isto, 11–12.

Slika 5. Njemačka V2 raketa, odnosno oružje odmazde koje je tajno istraživala i izrađivala njemačka vlada na sjeveru Njemačke u Peenemündeu

Treba istaknuti da glavni razlog izbjivanja Švedske iz Drugoga svjetskog rata nije bila službena objava neutralnosti, već razloge treba tražiti u njezinom važnom, ali izoliranom geopolitičkom strateškom položaju iza njemačkih granica te njemačkom potrebom za željeznom rudom i švedskim rudnicima. Veliko je nepovjerenje vladalo s njemačke strane, čak su postojali i određeni planovi za invaziju na Švedsku. Od 1943. godine švedska je vlada sve više ulagala u vlastitu obranu što je tvorilo čimbenik koji je zadržavao njemački napad. Neki su povjesničari uspoređivali švedsku neutralnu politiku u Prvome svjetskom ratu sa švedskom neutralnom politikom u Drugome svjetskom ratu. Ti povjesničari smatraju da je neutralnost Hjalmara Hammarskjölda bila tvrdoglavo pravnička, dok je švedska vlada u Drugome svjetskom ratu razvila složeniji diplomatski pristup i metode u postupanju s velikim svjetskim silama kao što su Njemačka i Velika Britanija. Te su metode uključivale korištenje profinjanih nejasnoća, odnosno nejasnih kodova ponašanja što im je u konačnici omogućilo manevriranje vlastitom

neutralnošću. Švedska je vlada stvorila sustav reguliranja ekonomije u zatvorenoj suradnji s privatnom industrijom, interesne organizacije i popularne pokrete te formiranje nacionalne vlade uz podršku gotovo čitavoga *Riksdaga*, odnosno švedskoga parlamenta, koja je vodila švedsku vanjsku politiku od 1939. do 1945. godine. Još treba spomenuti lukavu igru švedske vlade koja se vješto poigravala terminom „neutralnosti“ te kupovanjem vremena čekajući neizbježno slabljenje Njemačke prije nego što je odgovorila na zahtjeve Saveznika. Vanjska politika neutralnosti započeta u Prvome svjetskom ratu bila je nadograđena i ponovno provođena u Drugome svjetskom ratu.³²

U lipnju 1940. godine švedska je vlada povukla svoje stalne predstavnike iz Lige naroda u Ženevi, iako je iz nje izašla još 1936. godine. Švedski ministar vanjskih poslova Christian Günther objavio je pred švedskim parlamentom da više ne može financirati Ligu naroda jer je ona kao organizacija prestala postojati. Tijekom Drugoga svjetskog rata volonterske švedske organizacije i dalje su zagovarale ideju osnivanja svjetske organizacije. Jedna od njih bila je i Švedska organizacija Lige Nacija, koja je na jednoj od svojih godišnjih konvencija promijenila ime u Švedska organizacija za novu Ligu Nacija³³. Najesen 1944. godine udružila se s dvije ostale takve organizacije te se tako stvorio prethodnik sadašnje UN-ove organizacije Švedske³⁴, koja je, kako se rat bližio kraju, sve više zagovarala transformaciju svijeta u federalističko ruho međunarodnih odnosa.³⁵ Nakon završetka Drugoga svjetskog rata Švedska se pridružila novoosnovanoj svjetskog organizaciji Ujedinjenih naroda 1946. godine. Iako nije bila članica osnivačica, Švedska se htjela na neki način istaknuti u toj organizaciji. Netom nakon završetka Drugoga svjetskog rata, Švedska je svim svojim naporima pokušavala osnovati zajednički skandinavski obrambeni pakt, no pregovori o osnivanju takvoga pakta prekinuti su 1949. godine, uvelike zahvaljujući divergentnim stavovima NATO-a. Nakon mnogih debata, Švedska je ipak odabrala svoju, sada već tradicionalnu, politiku neutralnosti, definirajući ju nesklapanjem saveza za vrijeme mira kako bi postigla neutralnost za vrijeme ratovanja.³⁶

32 Fulya Tepe, *Swedish neutrality and its abandonment*, 187–188.

33 Na švedskom: *Svenska föreningen för ett nytt folkens förbund*

34 Na švedskom: *Svenska FN-förbundet*

35 Norbert Götz, *From Neutrality to Membership: Sweden and the United Nations, 1941 to 1946.*, Cambridge 2016., 7–8.

36 Fatma Fulya Tepe, *Swedish neutrality and its abandonment*, 188.

Zaključak

Iako je Švedska tijekom Drugoga svjetskog rata nominalno bila neutralna, postojalo je nekoliko instanci kada je ona bila primorana prekršiti vanjsku politiku neutralnosti kako bi očuvala vlastiti suverenitet. Korijeni švedske politike neutralnosti datiraju još u vrijeme Prvoga svjetskog rata, kada je s ostalim skandinavskim zemljama odlučila proglasiti neutralnost. Tada je zemlja i najviše napredovala zbog velikih nalazišta ruda. Tijekom međuraća švedska je vlada nekoliko puta mijenjala svoje predsjedatelje između liberala i konzervativaca da bi 1932. godine na čelo švedske vlade došli socijaldemokrati koji će na vlasti ostati sljedećih tridesetak godina. Na vanjskopolitičkom planu pribijavali su se rasta nacizma u Njemačkoj, ali i komunizma u Sovjetskom Savezu, tako da je švedska vlada svoj fokus prebacila na poboljšanje odnosa sa susjednim skandinavskim zemljama primarno kroz uspostavljanje dobrih trgovačkih odnosa. Kada je započeo Drugi svjetski rat, švedska je vlada odmah proglasila svoju neutralnost, kao i u Prvome svjetskom ratu kako bi izbjegla bespotrebno razaranje Švedske. Ipak, Švedska je za vrijeme Drugoga svjetskog rata pomagala obje strane, i Saveznike i sile Osovine, tako da je i za to vrijeme švedska ekonomija prosperirala, a o švedskoj se neutralnosti dan danas diskutira. Zbog mnogih istupa od svoje politike neutralnosti, možemo reći da je Švedska bila neaktivnim sudionikom Drugoga svjetskog rata. Između ostaloga, treba istaknuti švedsku industriju proizvodnje kugličnih ležajeva, odnosno švedsku tvrtku *Svenska Kullagerfabriken*, koja je, iako je imala jako puno podružnica po svijetu, sama držala monopol na proizvodnju kugličnih ležajeva tijekom Drugoga svjetskog rata. U zadnjim godinama rata švedska je vlada uvidjela da je pobjeda Njemačke nemoguća. Susljedno tome, okrenula se Saveznicima, smanjivši izvoz kugličnih ležajeva i željezne rude u Njemačku kako bi pomogla konačnom kraju nacističkog terora u Europi. Švedska je odmah nakon završetka Drugoga svjetskog rata i osnivanja organizacije Ujedinjenih naroda pristupila istoj organizaciji. Iako je postojalo nekih naznaka o osnivanju skandinavskoga obrambenog pakta, svi su dogovori propali, a Švedska je i dalje nastavila zagovarati vlastitu politiku neutralnosti.

Bibliografija

Knjige i članci

- Bishop, Edward, *Zračna bitka za Britaniju*. Zagreb: Alfa, 1974.
- Burström, Mats, Gustafsson, Anders, Karlsson, Håkan, „The Air Torpedo of Bäckebo“, *Current Swedish Archaeology* 14, Stockholm, 2006.
- Cohen, Roger, *The (Not So) Neutrals of World War II*. New York: The New York Times, 1997.
- Golson, Eric B, „Did Swedish Ball Bearings Keep the Second World War Going? Re-evaluating Neutral Sweden's Role“, *Scandinavian Economic History Review* 60 (2012.), br. 2., Oslo, 1-21.
- Götz, Norbert, *From Neutrality to Membership: Sweden and the United Nations, 1941 to 1946*. Cambridge: Contemporary European History, 2016.
- Scott, Franklin D, *Sweden: The Nation's History*. Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois University Press, 1988.
- Shirer, William L, *Uspon i pad Trećeg Reicha*. Zagreb: Znanje, 1977.
- Stenius, Henrik, Österberg, Mirja, Östling, Johan, *Nordic Narratives of the Second World War: National Historiographies Revisited*. Lund: Nordic Academic Press, 2008.
- Tepe, Fatma Fulya, *Swedish neutrality and its abandonment*. Istanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Yıl, 2007.
- Waldenström, Daniel, Frey, Bruno S., *Did Nordic Countries Recognize the Gathering Storm of World War II?*. Zurich: Institute for Empirical Research in Economics University of Zurich, 2007.

Internetski izvori

- <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=60070> (29. 3. 2019.)
- <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/sweden> (28. 3. 2019.)

Popis priloga

- http://www.emersonkent.com/map_archive/europe_1914.htm (2. 4. 2019.)
- <https://kids.britannica.com/students/assembly/view/156554> (2. 4. 2019.)
- <https://www.amazon.com/Vintage-photo-Albin-Hansson/dp/B07H5SRSCW> (2. 4. 2019.)
- <https://www.aftonbladet.se/nyheter/a/KvrAJe/tvisten-om-en-svensk-tiger-ar-over> (2. 4. 2019.)
- <https://rarehistoricalphotos.com/v2-rocket-in-pictures/> (2. 4. 2019.)

SUMMARY

During the period which Eric Hobsbawm termed “the long 19th century”, Sweden has undergone a major transformation from a belligerent state shaped by Gustav II Adolph and Charles XII, to a peaceful country whose only goal was to preserve peace and prosperity for its people. Even though it already hinted at its policy of neutrality in the mid-19th century, namely during the Crimean War, it was during the First World War that it actually came to the fore. By maintaining this policy of neutrality, Sweden aided the German Reich, mostly by allowing the troops to pass safely and to use its trade routes. In the inter-war period, Sweden turned to its neighbors with the aim of further establishing and nurturing trade relations. However, the state feared the growing power of the German national socialism and the Soviet communism. At the beginning of the Second World War, Sweden re-declared its policy of neutrality, unwilling to participate in the upcoming conflict. However, it has proven not to be as neutral as it claimed, namely because it strayed from its policy of neutrality on several occasions. In addition to its humanitarian intervention during the Winter War, Sweden aided Germany by transporting its troops and war machinery into Finland. This “help” Sweden provided can be attributed to the Reich’s aggressive foreign policy, or the threat of imminent war in the lack thereof. In the end, however, Sweden allowed for numerous trade sanctions which further accelerated the fall of the Reich and liberated the world from its clutches.

Keywords: *Sweden, The Second World War, neutrality, foreign policy, ball bearings, Swedish government, Winter war, invasion, Germany, Scandinavia, trade, transport*

ODGOJ ZA MEDIJE U HRVATSKOM OBRAZOVNOM SUSTAVU

Anamarija Bašić
Filozofski fakultet u Splitu
Odsjek za povijest
anamarija.basic5@gmail.com
Stručni rad
Primljeno: 28. 2. 2019.
Prihvaćeno: 29. 10. 2019.

U ovom radu tematizira se pojam medija te primjeri pozitivne prakse njihova upotrebljavanja u nastavi Hrvatskoga jezika i Povijesti kao nastavnih sredstava i pomagala. Daje se pregled nastavnih sadržaja kulture i medija prema Kurikulumu za nastavni predmet Hrvatski jezik za osnovne škole i gimnazije u Republici Hrvatskoj iz 2019. godine. Upozorava se na negativan utjecaj tehnologije i medija, prvenstveno interneta i društvenih mreža na razvoj kognitivnih procesa kod djece, ali se navode i primjeri dobre prakse.

Ključne riječi: mediji, kurikulum, kultura i mediji, internet, društvene mreže, multimedija, Facebook

Što smatramo pod pojmom mediji?

Mediji su prisutni u svim područjima života. Rabe ih osobe svih životnih dobi pa se povećanom tehnologizacijom i modernizacijom sve više javlja potreba njihova korištenja u nastavi. S druge strane, sve veća upotreba mobilnih uređaja i interneta kod djece dovodi do različitih oblika ponašanja koji se reflektiraju u njihovim kognitivnim procesima i ponašanju.

Za početak, potrebno je definirati što se u ovom radu podrazumijeva pod pojmom medija. U didaktičkom i komunikološkom smislu, medij označuje svaki predmet, katkad i osobu, koji može uskladištiti (spremiti), prenositi i prezentirati podatke i informacije, ali i alate kojima se obavljaju određeni radni zadaci (DVD, USB, hard disk).¹ Dolazi od latinske riječi *medium* koja označava sredinu i način na koji se nešto iskazuje, sredstvo komunikacije.² U komunikacijskim znanostima takvima se smatraju tiskovine i elektronička sredstva; u novije doba internet, komunikacijski sateliti, film, CD te se o njima govori kao o masovnim medijima.³

1 Milan Matijević i Tomislav Topolovčan, *Multimedijaska didaktika*, Zagreb 2017., 43.

2 Vladimir Anić, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb 2000., 523.

3 <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=39755> (31. 8. 2018.)

Masovni mediji razlikuju se prema tipu: knjiga, tisak (novine), film, televizija, radio, nosači zvuka i slike (video, CD, DVD); razini i dosegu: lokalni, nacionalni, međunarodni te obliku vlasništva: privatni, javni, državni. Masovni mediji mogu reproducirati poruke u neograničenu broju, namijenjeni su prodaji i dostupni svim članovima društva. Publiku masovnih medija čine pojedinci koji primaju i raznoliko dekodiraju poruke i sadržaje medija. Zbog povećanoga broja medijskih vrsta i kanala, publika je sve raznolikija. Tradicionalni masovni mediji sve se više povezuju s računalnom tehnologijom pa nastaju novi interaktivni mediji, kao što je internet – koji više nije tipičan masovni medij zbog čega se termin masovni mediji sve češće zamjenjuje terminom *komunikacijski mediji*. Masovni mediji plod su tehnoloških inovacija (tiskarski stroj, kamera, prijenos radiovalova, računala, digitalizacija).⁴

Medije koji se upotrebljavaju u obrazovnom sustavu možemo podijeliti na tiskane, netiskane i elektroničke medije. Tiskani mediji uključuju knjige, časopise, novine i radne knjige. Netiskani mediji uključuju projekcijske i neprojekcijske medije. Projekcijski mediji su mediji koji koriste svjetlost za projekcije. To su filmovi, projekcije, prezentacije (*Power Point, Prezi*). Neprojekcijski mediji su oni koji ne koriste svjetlost. To su ploče, modeli, grafikoni. Elektronički mediji u edukaciji dijele se na auditivne, vizualne i audiovizualne medije. Auditivni mediji su audiokasete, audiosnimke i radioprijemnici. Vizualni mediji su računala za nastavu, kalkulatori, pametne ploče. Mogu se podijeliti i na klasične: tisak, radio, film i televizija, te suvremene: internet, multimedija, računalne igre, digitalna fotografija.⁵

Organizacija i nastavni program odgoja za medije u hrvatskom osnovnoškolskom obrazovanju

Hrvatski obrazovni sustav sastoji se od ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja, osnovnog, srednjeg i visokog obrazovanja. Osnovnoškolsko i srednjoškolsko obrazovanje definirano je *Zakonom o odgoju i obrazovanju u osnovnoj i srednjoj školi* iz 2008. godine koji je izmijenjen i nadopunjen 2009., 2010., 2011., 2012. te je najnovija izmjena na snagu stupila u kolovozu 2019. godine.

4 *Hrvatska enciklopedija*; <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=39312> (31. 8. 2018.)

5 Siniša Medved, „Pretpostavke za razvoj primarnog medijskog obrazovanja u Hrvatskoj“, Završni rad, Varaždin 2015., 4.

Na razini Republike Hrvatske Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta donosi *Nacionalni okvirni kurikulum*. Taj dokument predstavlja osnovne sastavnice predškolskoga, općega obveznoga i srednjoškolskoga odgoja i obrazovanja, uključujući odgoj i obrazovanje za djecu s posebnim odgojno-obrazovnim potrebama. Osnova je za razradu predmetne strukture područja, određivanje predmeta i modula jezgrovnoga kurikuluma, izbornih predmeta i modula, opterećenja učenika.⁶ Iz *Nacionalnoga kurikuluma* proizlazi *Nastavni plan i program za osnovnu školu* te *Nastavni program za gimnazije*, *Nastavni program za prirodoslovne gimnazije*, *Nastavni program za strukovne škole* i *Nastavni program za umjetničke škole* u kojima su definirane sve teme koje trebaju biti obrađene tijekom školske godine po predmetima, predmetnim područjima i razredima. Prema njemu nastavnici izrađuju godišnje planove i programe (po mjesecima) te izvedbene planove (po satima). Sve aktivnosti koje nisu definirane godišnjim planom i programom, a odvijaju se tijekom školske godine u određenoj školi, poput izvannastavne i izvanučioničke nastave, sačinjavaju školski kurikulum. Međutim, od 2019. godine nastavni planovi i programi stupili su izvan zakona, a uvedeni su novi, predmetni kurikulumi prema kojima se podučava u petim razredima osnovnih škola i prvim razredima gimnazija šk. god. 2019./2020. nastava Hrvatskoga jezika, u sedmim razredima nastava Kemije, Biologije i Fizike, a u prvim razredima cjelokupna nastava. Reforma će se postupno provoditi i u ostalim razredima u nadolazećim godinama.

Odgaj za medije u hrvatskom obrazovnom sustavu uči se u sklopu predmeta Hrvatski jezik. Do šk. god. 2019./2020. podučavao se kao predmetno područje medijska kultura i to samo u osnovnoj školi. *Kurikulumom nastavnoga predmeta Hrvatski jezik za osnovne škole i gimnazije* iz 2019. godine, dosadašnjih pet predmetnih područja (jezik, književnost, jezično izražavanje, lektira i medijska kultura) u nastavi Hrvatskoga jezika promijenjeno je u tri: književnost i stvaralaštvo, kultura i mediji te hrvatski jezik i komunikacija (u prvim i petim razredima). Dakle, ono što se podučavalo u sklopu medijske kulture, sada se podučava u sklopu kulture i medija. Osim osnovnih škola te kao izborni sadržaj u srednjim školama, prema podacima dostupnima od Ministarstva znanosti i obrazovanja, u sedamnaest srednjih škola

6 *Nacionalni okvirni kurikulum za predškolski odgoj te opće obvezno i srednjoškolsko obrazovanje (2010.)*, 11.

u Republici Hrvatskoj izvode se predmeti koji u nazivu sadrže Medij ili Medijska, poput: Elektronički mediji, Medijska fotografija, Medijska kultura, Medijska prezentacija, Medijski projekti, Multimedijske tehnologije, Napredne medijske tehnologije i Vizualna i medijska kultura. Međutim, kod velikog dijela riječ je o školama u kojima postoje programi za zanimanja usko vezana za medije.⁷

Predmetni kurikulumi pisani su na način da su usmjereni na ishode. Ishodi znanja (*learning outcomes*) opisuju kompetencije koje se prikazuju kroz znanja, vještine te pripadajuću samostalnost i odgovornosti koje učenik može pokazati nakon završetka procesa učenja (prije to ni ne može). Svaki opisani ishod na mikrorazini ima tri komponente: očekivanu vještinu opisanu aktivnim glagolom (prema revidiranoj Bloomovoj taksonomiji), uvjete i minimalni kriterij prolaznosti.⁸ Oni su jasni i mjerljivi, a proizlaze iz područja znanja: kognitivnoga, društveno-afektivnoga i psihomotoričkoga te iz razina (dimenzija) znanja: činjeničnoga, konceptualnoga, proceduralnoga i metakognitivnoga znanja.

Ovdje ćemo navesti dosadašnji program odgoja o medijima prema Nastavnom planu i programu za osnovne škole te ga usporediti s novim, *Kurikulumom nastavnoga predmeta Hrvatski jezik za osnovne škole i gimnazije*.

Prema *Nastavnom planu i programu za osnovne škole* iz 2006. godine, zadaće su medijske kulture osposobljavanje za komunikaciju s medijima: kazalištem, filmom, radijem, tiskom, stripom, računalom; primanje (repcija) kazališne predstave, filma, radijske i televizijske emisije; osposobljavanje za vrednovanje radijskih i televizijskih emisija te filmskih ostvarenja.⁹ O medijima se može učiti unutar dramske ili filmske grupe, međutim, ona proizlazi iz same zainteresiranosti nastavnika i učenika te nije dio obveznoga obrazovnog programa. Medijska kultura u gimnazijama dio je izborne nastave Hrvatskog jezika, ali se zbog velikog opsega obveznoga nastavnog gradiva rijetko kada realizira. Prema *Kurikulumu nastavnog predmeta Hrvatski jezik za osnovne škole i gimnazije* iz 2019. godine, predmetno područje kultura i mediji temelji se na razumijevanju teksta u različitim društvenim, kulturnim i međukulturnim kontekstima. Predmetnim se područjem potiče razvoj znanja o sebi i drugima, uvažavanje različitih uvjerenja i vrijednosti te se omogućuje djelovanje u društvenoj zajednici.¹⁰

7 Medved, „Pretpostavke za razvoj“, 13.

8 Marijana Marinović, *Nastava povijesti usmjerena prema ishodima učenja. Metodički priručnik za nastavnike povijesti*, Zagreb, 2014., 19.

9 *Nastavni plan i program za osnovnu školu (2006)*, 25., Medved, „Pretpostavke za razvoj“, 15.

10 *Kurikulum nastavnog predmeta Hrvatski jezik za osnovne škole i gimnazije*, 4.

Predmetno područje obuhvaća: kritički odnos prema medijskim porukama, razumijevanje utjecaja medija i njihovih poruka na društvo i pojedinca; stvaranje medijskih poruka i njihovo odgovorno odašiljanje; razumijevanje kulture s gledišta svakodnevnoga života, s društvenoga gledišta, kulture u odnosu na popularnu kulturu i kulture u odnosu prema književnosti i ostalim umjetnostima te utjecaj kulture na oblikovanje vlastitoga kulturnog identiteta te poticanje svjesnosti o jedinstvenosti i vrijednosti različitih mišljenja, stavova i ideja, društava i kultura radi uspješne komunikacije te razumijevanja drugih i drukčijih.¹¹

Prema *Nastavnom planu i programu za osnovne škole iz 2006. godine*, naglasak nastave medijske kulture je na filmskom obrazovanju, a navest ćemo koje se teme obrađuju u određenom razredu.

U prvome razredu iz medijske kulture nastavnici moraju obraditi teme: animirani film, lutkarsku predstavu i knjižnicu. Učenici moraju biti upoznati s lutkarskim i crtanim filmom te ih naučiti razlikovati. Moraju doživjeti lutkarsku predstavu; navesti glavne likove, oživiti scensku lutku i izvesti kraći ulomak igrokaza, te moraju upoznati školsku i mjesnu knjižnicu, naučiti posuđivati, čuvati i vraćati knjige i razlikovati knjižnicu od knjižare.¹²

U drugome razredu zadane su teme: filmska priča, kazalište, televizija i dječji časopisi. Učenici u drugom razredu percipiraju primjerene dječje filmove, moraju zamijetiti i odrediti slijed događaja u filmu, ispričati filmsku priču kratkoga crtanoga filma i razlikovati glavne i sporedne likove u filmu. Iz teme kazališta moraju naučiti percipirati primjerene kazališne predstave, razlikovati kazališnu predstavu od filma, razlikovati pozornicu od gledališta. Što se tiče televizije moraju znati definirati pojmove: televizija, televizijski program i televizijska emisija te moraju izdvojiti najdražu emisiju iz televizijskog programa i razgovarati o njoj. Za temu dječji časopisi moraju upoznavati neke dječje časopise i stripove u njima, čitati ih i razlikovati od ostaloga tiska.¹³

U trećemu razredu medijska kultura obuhvaća: dječji film, radijsku emisiju i knjižnicu – korištenje enciklopedije. Učenici moraju percipirati primjerene dječje filmove, razlikovati igrani film za djecu od animiranoga filma i ispričati filmsku priču, percipirati radijsku emisiju za djecu, raspravljati o njoj i zamijetiti zvučna izražajna sredstva te

11 *Kurikulum*, 4.

12 *Nastavni plan i program*, 27-28.

13 *Isto*, 29-30.

moraju znati pronaći traženu obavijest u dječjoj enciklopediji služeći se kazalom i abecednim redom.¹⁴

U četvrtome razredu zadane su četiri teme: dokumentarni film, usporedba filma s književnim djelom, računalo i knjižnica – služenje rječnikom i školskim pravopisom. Učenici moraju percipirati primjerene dokumentarne filmove (ekološki sadržaj, zavičajna tematika), zamijetiti osnovna obilježja dokumentarnoga filma, percipirati nekoliko dječjih filmova nastalih prema književnome predlošku, iskazivati vlastiti doživljaj književnoga djela i filma, zamijetiti sličnosti i razlike između filma i književnoga djela prema kojemu je snimljen, razlikovati obavijesne i zabavne mogućnosti računala te pronaći traženu obavijest u školskome rječniku ili pravopisu služeći se kazalom i abecednim redom.¹⁵

U petome razredu zadano je pet tema mediji, filmski rodovi, animirani film, tisak i kazalište. Učenici moraju osvijestiti postojanje različitih vrsta medija, navesti primjer za priopćajni proces u jednome od medija, prepoznati i razlikovati filmske rodove (dokumentarni film, animirani film, igrani film), prepoznati osnovna obilježja animiranoga filma, razlikovati crtani film od lutkarskoga filma, prepoznati i razlikovati vrste tiska i što se tiče teme kazališta uočiti suprotstavljene likove, prepoznati kazališna izražajna sredstva u predstavi: scenografiju, kostimografiju, rasvjetu.¹⁶

U šestome razredu zadane su tri teme iz nastavnog područja medijska kultura: filmska izražajna sredstva, mreža (internet) i strip. Učenici u šestom razredu moraju naučiti prepoznati izražajna sredstva u filmu, razlikovati vrste kadrova, planova i kuta snimanja, pronaći nekoliko mrežnih stranica o temama iz hrvatskoga jezika i književnosti i prepoznati izražajna sredstva stripa, uočiti sličnost i razliku između filmskoga kadra i kvadrata stripa (plan i kut gledanja).¹⁷

U sedmome razredu zadane su četiri teme: igrani film, televizijska emisija, radio i knjižnica. Učenici moraju prepoznati i objasniti obilježja igranoga filma i filmske priče, uočiti ideju te odnose među likovima i izražajna sredstva, razlikovati vrste igranoga filma, usporediti film i književno djelo, razlikovati vrste televizijskih emisija s obzirom na njihovu namjenu, prepoznati radijska izražajna sredstva, razlikovati

14 *Nastavni plan i program*, 32.

15 Isto, 34.

16 Isto, 37.

17 Isto, 41.

vrste radijskih emisija, osvijestiti obavijesnu, obrazovnu i zabavnu ulogu radija i samostalno se služiti referentnom zbirkom: rječnikom, enciklopedijom i pravopisom.¹⁸

U osmome razredu zadane su četiri teme iz nastavnog područja medijska kultura: scenarij i knjiga snimanja, dokumentarni film, Zagrebačka škola crtanog filma i tema „U potrazi za knjigom“. Učenici moraju razlikovati scenarij i knjigu snimanja, uočiti ulogu redatelja, razlikovati dokumentarni film od ostalih filmskih rodova, razlikovati vrste dokumentarnih filmova, uočiti filmska izražajna sredstva u dokumentarnome filmu, uočiti obilježja Zagrebačke škole crtanoga filma, navesti imena najznačajnijih autora i pod temom „U potrazi za knjigom“ samostalno ili uz pomoć knjižničara pronaći podatke o određenome knjižnome naslovu kataloškim i računalnim pretraživanjem.¹⁹

Prema *Kurikulumu nastavnoga predmeta Hrvatski jezik* iz 2019. godine, naglasak više nije na filmskoj umjetnosti, već na odgoju za medije, upoznavanju s različitim vrstama medija te stvaranju kritičkoga mišljenja o njima. U prvome razredu učenik bi trebao moći izdvojiti jedan ili više podataka iz teksta prema unaprijed zadanim pitanjima, služiti se dječjim rječnicima, pronaći natuknicu prema abecednome redu, crtežom i riječima izraziti o čemu tekst govori, izdvojiti primjerene medijske sadržaje i razgovarati o njima (kao što su: animirani filmovi, televizijske i radijske emisije za djecu obrazovnoga i dječjeg programa, kazališne predstave, slikovnice i knjige za djecu), slušati čitanje ili samostalno čitati kraće tekstove u književnim i zabavnopoučnim časopisima za djecu, prepoznati obrazovne digitalne medije primjerene dobi i služiti se njima, posjećivati kulturne događaje primjerene dobi, razgovarati s ostalim učenicima nakon kulturnoga događaja, izraziti svoj doživljaj kulturnoga događaja crtežom, slikom, govorom, pokretom, pjevanjem.²⁰

U drugome razredu, kao i u prvome, učenik treba prepoznati važne podatke u kratkome tekstu, izdvojiti iz teksta jedan ili više podataka prema zadanim uputama. Osim toga, treba moći prepričati sadržaj teksta, izdvojiti primjerene medijske sadržaje i razgovarati o njima izražavajući vlastito mišljenje, gledati i slušati animirane filmove, dokumentarne i igrane filmove za djecu – pratiti (gledati, slušati, doživljavati) televizijske i radijske emisije za djecu obrazovnoga i dječjega

18 *Nastavni plan i program*, 45.

19 *Nastavni plan i program*, 49., Medved, „Pretpostavke za razvoj“, 15-17.

20 *Kurikulum*, 7-8.

programa. Treba samostalno čitati kraće tekstove u književnim i zabavno-poučnim časopisima za djecu, prepoznati obrazovne i interaktivne digitalne medije primjerene dobi i služiti se njima, posjećivati kulturne događaje te razgovarati s ostalim učenicima nakon njih, izdvojiti što mu se sviđa ili ne u vezi s istima te iskazati svoj doživljaj.²¹

U trećemu razredu učenik bi trebao moći prepoznati različite izvore informacija: digitalne udžbenike, tekstove u zabavno-obrazovnim časopisima i knjigama za djecu te na obrazovnim mrežnim stranicama, pronalaziti i kombinirati podatke iz različitih izvora primjerenih dobi, izdvojiti važne podatke iz teksta i razvrstati ih prema uputi, te prenijeti tekst u druge oblike ili medije, razlikovati knjige, udžbenike, časopise, plakate, strip, brošure, reklamne letke, samostalno i redovito čitati tekstove u književnim i zabavno-obrazovnim časopisima za djecu i iskazati mišljenje o njima, čitati stripove i razlikovati ih od ostalih tiskanih medijskih tekstova, stvoriti kroz igru vlastite uratke potaknute određenim medijskim sadržajem te, jednako kao i u dosadašnjim razredima, iskazati svoje mišljenje o kulturnim događajima kojima prisustvuje.²²

U četvrtome razredu treba prepoznati moguće izvore podataka i informacija kao što su stručnjaci ili drugi pojedinci, školske ili narodne/gradske knjižnice te internet; doći do podataka kombinirajući različite izvore; prepoznati, preuzeti, pregledavati i objašnjavati materijale sa školske mrežne stranice; upotrebljavati podatke u različite svrhe: proširiti sadržaje učenja, pripremati se za pisanje i govorenje, razlikovati televiziju, radio te internet; gledati emisije za djecu i razgovarati o njima, objasniti razliku između novinskih priloga na televiziji i radiju (primjerice, intervju), pristupiti društvenim mrežama uz vođenje i usmjeravanje te pretražiti mrežne portale za djecu, gledati animirane, dokumentarne i igrane filmove i filmove dječjega filmskog stvaralaštva tematski i sadržajno primjerene recepcijskim i spoznajnim mogućnostima; zamjećivati sličnosti i razlike između književnoga djela, kazališne predstave ili filma nastalih prema književnome djelu; ponovno posjećivati i sudjelovati u kulturnim događajima (likovnim, glazbenim, znanstveno-popularnim).²³

U petome razredu valja razlikovati tiskane medijske tekstove prema učestalosti izlaženja: dnevne novine, tjedne, mjesečne i godišnje

21 *Nastavni plan i program*, 10-11.

22 *Kurikulum*, 13-14.

23 *Isto*, 16.

časopise, uočavati uporabu i organizaciju pojedinih sadržajnih i grafičkih elemenata u različitim tiskanim medijskim tekstovima radi prenošenja poruke, prepoznati kako se grafičkim elementima (naslov, nadnaslov, podnaslov, fotografija/ilustracija, okvir) oblikuje značenje medijske poruke i stvara željeni učinak na primatelja; izdvajati sadržaje koji promiču pozitivne vrijednosti i potiču pozitivne komunikacijske obrasce; uočavati vezu teksta i svijeta koji ga okružuje; opisati značenje popularnokulturnih tekstova i povezati ih sa svakodnevnim životom; uočavati priču kao temelj popularnokulturnih tekstova; upoznati pojam popularne kulture te povezati popularnokulturne tekstove sa svakodnevnim životom.²⁴

U šestome razredu učenik treba uočavati podjelu na komercijalne i nekomercijalne medije, uočavati predstavljanje istih medijskih sadržaja u različitim medijima, objašnjavati reakcije različitih primatelja na isti medijski tekst, pretpostaviti o ciljanoj publici na temelju pročitana teksta/pogledane predstave/filma/serije, opisati kako se različitim postupcima, tehnikama te vizualnim i zvučnim znakovima oblikuje značenje medijske poruke i stvara željeni učinak na publiku; objasniti vezu teksta i svijeta koji ga okružuje, objasniti značenje popularnokulturnih tekstova i povezati ih s vlastitim interesima, željama i iskustvom, uočavati priču i likove kao temelje popularnokulturnih tekstova, tj. kao objekte znatiželje, sviđanja/nesviđanja, izdvajati dijelove popularnokulturnih tekstova koji predstavljaju razlike i različita uvjerenja, prepoznati popularnokulturne tekstove kao dio trenutačne društvene stvarnosti, usporediti vlastita i tuđa mišljenja o popularnokulturnim tekstovima u skladu s dosadašnjim iskustvom; objasniti pojam popularne kulture na poznatim primjerima popularnokulturnih tekstova.²⁵ U sedmome razredu treba moći objasniti svoju reakciju na medijski tekst, usporediti reakcije različitih primatelja na isti medijski tekst, suprotstaviti se stereotipima, predrasudama, pristranosti, prikrivenoj i otvorenoj diskriminaciji i govoru mržnje, opisati usklađenost i svrhovitost elemenata medijske poruke/medijskih tekstova/sadržaja u različitim časopisima; tumačiti vezu teksta i svijeta koji ga okružuje; opisati ulogu popularne glazbe u izražavanju temeljnih pitanja mladenačkoga identiteta, obrazložiti značenje popularnokulturnih tekstova i povezati ih s društvenim i ekonomskim okruženjem (npr. bi-

24 Kurikulum, 19-20.

25 Isto, 22-23.

ografije poznatih koje prikazuju društvenu i ekonomsku raslojenost); povezati popularnokulturne tekstove s društvenim i ekonomskim okruženjem; tumačiti priču i likove kao temelje popularnih tekstova, tj. kao objekte divljenja ili osude; izdvojiti dijelove teksta koji predstavljaju predrasude i stereotipe; objasniti postojanje različitih, njemu poznatih supkultura; usporediti popularnu kulturu s tzv. visokom umjetnošću na poznatim primjerima iz književnosti ili drugih umjetnosti.²⁶

U osmome razredu treba uočavati sliku stvarnosti koju predstavljaju mediji radi komercijalizacije i usporediti je s vlastitom slikom stvarnosti, objasniti utjecaj medijskih poruka na oblikovanje vlastitih stavova, samostalno izabrati i preraditi medijske poruke za stvaranje pretpostavki i donošenje odluka, uočiti internet kao platformu: internet kao medij svih medija; uočiti sastavne elemente hipermedija: međusobno povezani tekst, sliku, video i zvuk; služiti se poveznicama koje proširuju sadržaj teksta; obrazložiti vezu teksta i svijeta koji ga okružuje; prosuditi značenje popularnokulturnih tekstova povezujući ih s društvenim, ekonomskim i kulturnim okruženjem; tumačiti priču i likove kao temelje popularnokulturnih tekstova, tj. kao objekte identifikacije; objasniti postojanje različitih, njemu poznatih supkultura (gejmeri, šminker, emoi, hipsteri...) te usporediti popularnu kulturu s tzv. visokom kulturom na poznatim primjerima iz književnosti ili drugih umjetnosti.²⁷

Unatoč tomu što sadržaj medijske kulture, odnosno, po novome, kulture i medija, bogat, broj nastavnih sati koji otpada na njezino izvođenje je neznatan. Od prvoga do šestoga razreda godišnji broj sati Hrvatskog jezika iznosi 175, a u sedmome i osmome razredu 140 sati. Od toga svega desetak sati godišnje otpada na medijsku kulturu što je iznimno malo u odnosu na to koliko smo okruženi medijima i koliko bi djecu trebalo usmjeriti na pravilnu i svrhovitu upotrebu istih. Prema novom kurikulumu, preporučeni broj sati iz predmetnoga područja kultura i mediji je 10% ukupnih sati Hrvatskoga jezika, što iznosi otprilike 17-18 od prvoga do šestoga te 14 u sedmom i osmom razredu, uz moguće odstupanje od 10% svakoga predmetnoga područja (kultura i mediji, književnost i stvaralaštvo, hrvatski jezik i komunikacija).

26 *Kurikulum*, 26-27.

27 Isto, 30.

Multimedijska nastava

Trenutačno su u didaktici dominantne konstruktivističke teorije učenja koje stavljaju naglasak na aktivnost i suradnju učenika u okolini učenja. Neizostavni element suvremene okoline učenja svakako su digitalni mediji. Oni omogućuju učenje istraživanjem, rješavanjem problema, projektno i suradničko učenje, učenje igrom, učenje usmjerenom prema djelovanju te situacijsko učenje. Mediji su važni jer posreduju iskustva učenja kojima se postižu željeni ishodi na kojim se temelje kurikulumi.²⁸ Multimedijskost podrazumijeva istodobno djelovanje dvaju ili više singularnih medija koji se međusobno upotpunjuju i obogaćuju u djelovanju, npr. filmski zapis sa zvukom i govornim objašnjenjem.²⁹

Nastavni mediji prema osjetilima koja su primarna za njihovo korištenje možemo podijeliti na: auditivne (svi uređaji koji omogućuju snimanje i reprodukciju zvuka: MP3 elektronički uređaji, mobilni telefoni, ali i sami zvučni zapisi: zvučni zapisi s internetskih portala, radijske emisije, zvučni zapisi koje snima učenik za učenje te snimljeni zvučni zapis za učenje stranoga jezika), vizualne (svi koji prikazuju sliku: tiskani i digitalni udžbenici, simulacije, Power Point) i audiovizualne medije (filmovi videoisječak, znanstveno-popularno predavanje, multimedija za samostalno učenje, videoigre te računalne simulacije), no postoje i novi koji se ne mogu svrstati u ove tri kategorije te ih nazivamo digitalnim medijima, a uz njih se javljaju i nazivi: hipermedij, hipertekst i multimedija. Hipermedij je zajednički naziv za interaktivne programe u kojima su pohranjene informacije u više medija. Informacije se mogu upotrebljavati i prezentirati na više različitih načina, pretražuju se na interaktivan način, aktiviranjem poveznica tj. vrućih točaka. U osnovi hipermedija je hipertekst koji je obogaćen raznim grafičkim, filmskim i animacijskim materijalima. Multimedija je zajednički naziv za multimedijski softver koji se nalazi na kompaktnom disku (CD-u), DVD-u, USB-u ili je dostupan na internetu. Osim toga, postoji i pojam virtualna stvarnost koja se stvara pomoću simulacije. Ulaženjem korisnika u računalno generiranu i simuliranu okolinu stječe se dojam stvarnosti.³⁰

Multimedijska nastava označuje upotrebu dvaju ili više medija koji

28 Matijević i Topolovčan, *Multimedijska didaktika*, 40.

29 Isto, 43.

30 Isto, 46-48.

se nadopunjuju i obogaćuju u odgovarajućim strategijama učenja s obzirom na željene ishode. Primjerice, upotreba slike, teksta, vizualnih, auditivnih i audiovizualnih materijala te digitalnih medija kao što su računalo, internet ili mobilni telefon. To je ukomponirano u učenje i poučavanje licem u lice te u komunikaciju pomoću digitalnih medija.³¹ Okolinu za multimedijску nastavu potrebno je opremiti odgovarajućim predmetima i digitalnim medijima koji potiču učenika na tjelesne i kognitivne aktivnosti, pri čemu je bitna i odgovarajuća interakcija između učitelja i učenika.³² Suvremeni digitalni mediji omogućuju višestruku digitalnu prezentaciju, prenošenje i pohranjivanje nastavnih sadržaja, digitalnu potporu u obavljanju raznih radnji te digitalno posredovanu komunikaciju. Sadržaji koji su prije bili u tekstualnim i tiskanim oblicima, poput knjiga i udžbenika, sada se prezentiraju, prenose i pohranjuju u digitalnom obliku. Svi oni potpomognuti su pristupom internetu. Digitalna potpora podrazumijeva obavljanje radnji i zadataka pomoću digitalnih medija i tehnologija te je zamijenila nekadašnju ručnu obradu. Primjerice, tehničko crtanje koje se prije obavljalo olovkom i ravnalima te se primjenjuje u arhitekturi ili građevini zamijenjeno je programima za crtanje i projektiranje kao što su AutoCAD. Isto tako, ručnu obradu drva i metala zamijenili su CNC strojevi. Čak se i klasični udžbenici zamjenjuju e-udžbenicima na kojima su u digitalnom obliku pohranjeni svi podaci kao i na tiskanom te mu je moguće pristupiti pomoću računala, prijenosnih računala ili tableta. Cilj mu je rasteretiti učeničke torbe. Digitalna komunikacija podrazumijeva apersonalnu komunikaciju SMS porukama, elektroničkom poštom, videokonferencijskim programima, društvenim mrežama kao što su Facebook ili Skype, a digitalni mediji omogućuju i različite vrste rada kao što su: frontalni, grupni, tandemski i individualni rad te različite vrste učenja: situacijsko, učenje istraživanjem, učenje rješavanjem problema, suradničko učenje, učenje igrom, projektno učenje te učenje usmjereno prema djelovanju. Multimedijška nastava usmjerena je prema učeniku te je njezin naglasak na učenju, a ne na poučavanju. Ukratko, učitelj samo usmjerava učenika u procesu spoznaje, a učenik bi trebao biti sposoban vrednovati koliko dobro pozna je gradivo (samoevaluacija), naučiti kako učiti te sam upravljati svojim učenjem (samoregulacija),³³ što po završetku škole dovodi do odrasle

31 Matijević i Topolovčan, *Multimedijška didaktika*, 57.

32 Isto, 58.

33 Isto, 59-60.

osobe koja je spremna na to da će morati nastaviti učiti cijeloga života, no ne u školi, već u različitim područjima života, ponajprije u svojoj struci ako želi napredovati u poslu, biti bolji zaposlenik te ići „u korak s vremenom“. Učitelj je taj koji ga prati na njegovu putu, vrednuje njegovo znanje i, u konačnici, donosi ocjenu. Vrednuje se cijeli proces, a ne samo rezultat, a to je ono što se kurikularnom reformom u Hrvatskoj htjelo i postići.

Današnji učitelji moraju se suočavati s mnogobrojnim izazovima. Osim toga da trebaju „ići“ u korak s vremenom, veliki problem je nedostatak koncentracije kod djece, pogotovo zbog raznih digitalnih medija kojima su izloženi i koji im najviše i odvlače pozornost i na koje gube poprilično vremena, i to ne samo djeca, već i odrasle osobe. Današnji učenici osnovnih i srednjih škola teško prihvaćaju nastavne scenarije prema kojima moraju sjediti, slušati i gledati što i kako rade nastavnici. Nezamislivo im je da dva sata čitaju knjigu, neovisno o tome koliko je zanimljiva. Teško se odlučuju u ruke uzeti knjigu u opsegu od 300 do 400 stranica.³⁴ Radije obavljaju više radnji, npr. crtaju slušajući glazbu i prateći prikaze na televiziji, ili usto imaju i uključen mobilni telefon te povremeno zaprimaju odgovore na poruke koje su poslali ili šalju nove.³⁵ Prvenstveno su vizualni tipovi i teško razumijevaju apstraktne pojmove i preneseno značenje poput metafore, alegorije, ironije i sarkazma, što je rezultat nedovoljnoga čitanja, slaboga rječnika te slabo razvijene mašte. U konačnici, slabije razumiju i humor temeljen na ironiji ili sarkazmu. Ukratko, i djeca i odrasli moraju naučiti upravljati digitalnim medijima kako ne bi postali robovi te tehnologije. Pod time se smatra da znaju programirati i instalirati nužne aplikacije na svojim uređajima koji im služe kako bi mogli pretraživati podatke i programe, a ne da bi cjelokupno vrijeme provodili služeći se tim uređajima. Trebaju naučiti planirati svoje vrijeme tako da za sve imaju dovoljno vremena, a da ničega ne bude previše.³⁶

Zainteresiranost učenika za upotrebu interneta te društvenih mreža, učitelji bi mogli iskoristiti kao alat pomoću kojega će učenicima približiti ponekad njima dosadno ili nezanimljivo gradivo i pretvoriti ih u aktivne subjekte. U sljedećem poglavlju navest će se nekoliko primjera kako upotrebljavati najpopularniji medij današnjice – internet.

34 Matijević i Topolovčan, *Multimedijska didaktika*, 65., 68

35 Isto.

36 Isto, 72.

Svrhovita upotreba interneta u nastavi Povijesti: primjeri dobre prakse

Internet kao najčešće upotrebljavani medij današnjice pruža brojne mogućnosti u podučavanju nastave Povijesti. Povijest nam je postala dostupnija i pristupačnija te se na brojnim internetskim stranicama nalaze cjeloviti ili fragmentirani povijesni izvori, posebice iz najnovije prošlosti, 20. pa i 21. stoljeća. Unatoč tome što brojne znanstvene institucije na svojim mrežnim stranicama objavljuju korisne povijesne podatke, internet obiluje i brojnim stranicama senzacionalističkih naslova, popularne povijesti, pristranih izvora i često neprovjerenih informacija. Stoga, ako se profesor odluči upotrijebiti internet kao alat za podučavanje i učenje u multimedijiskome okruženju, jako je bitno da svoga učenika upozori na potencijalne poteškoće u pretraživanju interneta te da ga uputi u temu i zadatak tako da on ne samo da pretražuje, već i da istražuje, da stvori kriterije kako procijeniti koje se informacije s internetskih stranica mogu upotrijebiti u nastavi, a s kojih stranica dolaze neprovjerene informacije.³⁷ Nastavnik je ključan u usmjeravanju učenika ili na pouzdane stranice kao što su *online* enciklopedije ili rječnici, mrežne stranice muzeja, arhiva ili knjižnica te ključne riječi pomoću kojih će pretraživati. Jednako kao i u izvorima u udžbenicima, treba obratiti pozornost na pitanja tko je autor izvora, kada je nastao, kome je upućen, zašto se dokument sačuvao, mogu li se informacije iz toga dokumenta provjeriti i potvrditi i drugim izvorima itd. Jedna od korisnih metoda jest i usporedba više članaka s različitih internetskih stranica koji se bave istom temom tako da se tablično prikaže različitost ili istovjetnost podataka s različitih stranica. Učenici moraju znati što traže – to je jako važno pri smišljanju i upisivanju ključnih riječi u tražilicu koje će dovesti do odgovora tj. rješenja postavljeno zadatka ili pronalaska stranice. Potrebno je skrenuti pozornost na sužavanje potrage ako upisane riječi daju preopćenite podatke te ih uputiti kako da označe tj. sačuvaju stranice koje su pronašli kao korisne.³⁸

Ovdje možemo navesti i primjer upotrebe društvenih mreža u nastavi povijesti, primjerice Facebooka. Primjer iz vlastite prakse u članku „Facebook – nova obrazovna platforma u nastavi Povijesti“ donijeli su Andrea Vučetić i Sergej Filipović. Svojim istraživanjem htjeli su

37 Robert Stradling, *Nastava europske povijesti 20. stoljeća*, Zagreb 2005., 169-190.

38 Isto, 169-190.

riješiti četiri zadatka: provjeriti zainteresiranost učenika za učenje Povijesti preko Facebooka, usporediti prosječnu ocjenu razrednih odjela u prijašnjem školskom testu s ocjenom iz nastavnoga sadržaja obuhvaćenoga istraživanjem, po istom principu usporediti ocjene učenika pojedinačno te pristupiti svakom učeniku na individualan način. Nakon zadobivenih suglasnosti ravnatelja i stručne službe škole te roditelja, svoj su eksperiment proveli u trima odjelima šestih razreda (dvanaestogodišnjaci) Osnovne škole Julija Kempfa u Požegi. Dobili su pristanak 71 roditelja (od ukupnoga broja 74), a testiranje je provedeno na 69 učenika jer su dvojica od onih čiji su roditelji pristali, bili odsutni. Tijekom tri tjedna preko Facebooka i to preko Power Point prezentacija za pet nastavnih jedinica, obrađena je nastavna cjelina „Hrvatska u doba Arpadovića i Anžuvina“ te je svaka učitana u zajedničku grupu na Facebooku (u kojoj su bili svi testirani učenici). Nakon svake nastavne jedinice, održan je kviz od dvadeset pitanja u kojem su testirali svoje znanje (što bi prema novom Pravilniku o načinima, postupcima i elementima vrednovanja u osnovnoj i srednjoj školi odgovaralo pojmu vrednovanje kao učenje koje uključuje učeničku samoprocjenu znanja). Svakom učeniku ponaosob vraćeni su odgovori s točnim odgovorima te objašnjenjima u čemu su pogriješili.³⁹ Nakon provedenoga testa, učenicima je ponuđen anketni listić u kojem su se izjasnili o provedenom pokusu, kako im se svidjelo učenje preko Facebooka, što smatraju da je bilo učinkovito, a što ne. Ispitivanje je pokazalo da se većini učenika svidio ovaj pristup. Prosječna ocjena školskoga testa provedenoga nakon ovoga pokusa u svim razredima bila je bolja od prethodnoga. Dakle, zadovoljene su sve četiri stavke čime se smatra da je eksperiment uspio. No ovakva vrsta nastave zahtijeva veliku pripremu nastavnika i nije uvijek moguća, ali povremeno služi kao osvježanje u odnosu na inače.⁴⁰

Kada je riječ o nastavi Hrvatskoga jezika, spomenut ćemo da je trenutno u tijeku natječaj za izradu videonajave za knjigu tj. *book trailera* koji je raspisalo Ministarstvo kulture za učenike osnovnih i srednjih škola koji bi izrađujući ga trebali primijeniti svoje znanje o filmovima i filmskim izražajnim sredstvima te scenariju iz medijske kulture. Riječ je o videouratku u trajanju od najviše tri minute kojim bi učenici trebali prikazati knjigu po želji, a koja će i druge potaknuti da je uzmu

39 Andrea Vučetić i Sergej Filipović, „Facebook – nova obrazovna platforma u nastavi povijesti“ *Napredak* 156 (2015), br. 3.: 319-340.

40 Vučetić i Filipović, „Facebook – nova platforma“, 319-340.

s police.⁴¹ Spomenut ćemo i film „Sindrom 17“⁴² koji su snimili polaznici radionice dokumentarnoga filma Škole medijske kulture učenici „Dr. Ante Peterlić“ 2016. godine. Snimili su lažni kratkometražni dokumentarni film o selu pokraj Bednje u kojemu su svi rođeni istoga datuma, 17. listopada. Navedeni film dobar je nastavni materijal pomoću kojega se učenicima može ukazati na dezinformacije i lažne vijesti.

Godine 2018. bila sam stažistica na stručnom osposobljavanju iz Hrvatskoga jezika u Osnovnoj školi „Bol“ u Splitu. Zadala sam grupni rad učenicima dvaju odjela osmih razreda zadatak da naprave film na temu „Otuđenost“ u trajanju od najviše pet minuta kako bi primijenili dotadašnje znanje iz medijske kulture. Učenicima se prijedlog zaista svidio te je ukupno osam grupa napravilo osam filmova koje smo jedan sat pregledavali, a nakon toga su na listiću sami vrednovali svoj uradak po stavkama: filmska izražajna sredstva, originalnost, kreativnost i montaža. Najbolja tri filma poslala sam na natječaj koji je raspisao *Festival prvih*⁴³ te smo, nakon što ih je jedna učenica spojila u jedan i dodala neke komentare, ponovno poslali. Pozvani smo na taj festival na kojemu smo predstavljali svoju školu.

Utjecaj medija na djecu: negativna praksa

Kao što je već spomenuto, prevelika upotreba mobilnih i elektroničkih uređaja kod djece može imati negativne posljedice, poput ovisnosti, ili o internetu ili o videoigricama koji je u psihologiji definiran kao *Internet Addict Disorder*, a različiti su „simptomi“: osoba je potpuno zaokupljena virtualnim iskustvom; ima potrebu sve više vremena provoditi na internetu kako bi postigla željeno uzbuđenje; bezuspješno pokušava kontrolirati ili prekinuti virtualno iskustvo; osjeća uznemirenost kod pokušaja prekidanja internetske veze; na internetu ostaje puno duže nego što je u početku predvidjela; dovodi u pitanje osobne veze, posao, studij, karijeru; skriva istinu o ovisnosti pred članovima obitelji i terapeutom; ulazi u virtualni problem kako bi pobjegla od

41 Natječaj traje do 1. veljače 2020. godine, a dostupan je na:

<https://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=23685> (30. 12. 2019.)

42 Film je dostupan na: <https://www.medijskapismenost.hr/sindrom-17-lazni-dokumentarac-uz-koji-djeca-mogu-vjezbati-kriticko-misljenje/> (30. 12. 2019.)

43 Program Festivala dostupan je na: <http://www.studio-artless.hr/?q=hr/node/145> (30. 12. 2019.), a o filmu možete pročitati na: <http://www.studio-artless.hr/?q=hr/node/201> (30. 12. 2019.)

problema i liječila frustracije.⁴⁴ U navedeno bi se mogla uklopiti ovisnost o Facebooku, a u posljednje vrijeme sve više i o Instagramu, s time da sami vlasnici tih mreža stalnim ažuriranjem i poboljšavanjem aplikacija sve više potiču ovisnost. U članku „Facebook Addiction: An Emerging Problem“, Anindita Chakraborty navodi negativne posljedice korištenja Facebooka: učenici – korisnici te društvene mreže imaju slabije ocjene i provode manje vremena učeći. Upotreba te mreže njihov je najčešći oblik prokrastincije. Prevelika upotreba Facebooka ometa pravilan san. Korisnici koji do kasno u noć ostaju budni zbog Facebooka, odgađaju ustanak iz kreveta bilo radnim danom ili vikendom više od onih koji ga ne koriste u tolikoj mjeri. Facebook pruža mogućnost izgradnje lažnoga identiteta te idealne slike o sebi. Mogu i razviti mišljenje da drugi korisnici koji češće objavljuju podatke (slike, objave, statue) na svojim profilima ili češće komentiraju druge objave, dijele ih ili stavljaju oznaku da im se „nešto sviđa“, imaju bolje živote od njih. Nasuprot tome, vjerojatnije je da oni koji imaju bogatiji društveni život, manje vremena provode na društvenim mrežama.⁴⁵

Ako navedeno primijenimo na djecu školskoga uzrasta, možemo reći da zbog korištenja interneta, društvenih mreža ili videoigrica do kasnih večernjih sati djeca na nastavu dolaze umorna i neispavana, spavaju pod satovima ili su nezainteresirana za rad. Zbog sve manjeg čitanja, a sve više „scrollanja“ po ekranu, djeca imaju slabije razvijenu maštu, previše toga doslovno shvaćaju i teže razumiju pojmove koji se temelje na prenesenom značenju, poput metafore, ironije, sarkazma i frazema i to ne samo u nastavi književnosti, već općenito teško razvijaju apstraktno mišljenje i teško se koncentriraju. Zbog slabijeg čitanja, smanjuje im se opseg rječnika, a to se reflektira na njihovo usmeno i pisano izražavanje. Pojedini se ne uspijevaju odvojiti od njihovih mobilnih uređaja čak i tijekom 45 minuta školskog sata, a oduzimanje istog izaziva negativnu reakciju. Tu je i otuđenost. Djeca sve više vremena provode za ekranom nego igrajući se s prijateljima.

Osim toga, jedan od rastućih problema koji se javlja kod školske djece jest nasilje preko interneta ili tzv. „cyber bullying“. Danas se djeca sve više obračunavaju jedni s drugima preko društvenih mreža. To zna biti izrugivanje s fotografijama kolega, ali i objavljivanje slika ko-

44 Valentina Mandarić, „Novi mediji i rizično ponašanje mladih“, *Bogoslovska smotra* 82 (2012.), 140.

45 Anindita Chakraborty, „Facebook Addiction: An Emerging Problem“, *The American Journal of Psychiatry Resident's Journal*, 7-9.

lega bez dopuštenja što je u što ima dalekosežnije posljedice jer ostaje zabilježeno zauvijek. Odnedavno to podliježe i *Uredbi EU-a o zaštiti osobnih podataka* zbog nepoštivanja koje mogu biti i kažnjena.

Ukratko, koliko god da nam internet omogućuje lakšu i bržu komunikaciju, brzu dostupnost podataka, koliko god da se mnogo toga može naučiti preko kanala s korisnim informacijama, roditelji bi trebali biti upoznati s kime njihova djeca komuniciraju preko internetskih mreža kako ne bi postali laka meta pedofila. Djeci ne treba braniti ni internet ni televiziju, ali je potrebno usmjeriti ih na dobre i pozitivne sadržaje kako bi korištenje medija polučilo pozitivne rezultate.

Zaključak – umjerenost kao ključ odgoja za medije

U ovom kratkom radu autorica je pokušala dati pregled odgoja za medije u hrvatskom osnovnoškolskom sustavu: kurikulumski pogled te je navela neke primjere dobre prakse. Moderno društvo donosi i promjene, a tehnologija se ubrzano razvija te je učiteljima teško pratiti sve te promjene. No to nije neizvedivo. Upotreba digitalnih medija u nastavnom procesu dobra je i poželjna ako je svrhovita i umjerenata ako će nastavnici, a u privatnom životu i roditelji, dati svojoj djeci dobar primjer. Kao što autori knjige *Multimedijska didaktika* kažu, a već je u radu navedeno, djeca, pa tako i odrasli, moraju naučiti planirati svoje vrijeme, ovladati tehnologijom i dozirati je, a ne postati njezini robovi. U radu su navedeni primjeri dobre prakse upotrebe Facebooka, ali i loši utjecaji te društvene mreže. Usudila bih se reći da je, u posljednje vrijeme, mlađa populacija aktivnija na mrežama kao što su WhatsApp ili Instagram, a na potonjem prevladavaju fotografije i videa te se rečenica reducira na riječi ili sintagme što opet loše utječe na razvoj jezičnih sposobnosti kod djece. Osim toga, mlađi naraštaj često će radije upotrijebiti anglicizme, nego hrvatske riječi (iako postoje hrvatske riječi), upravo zbog YouTubea, Instagrama ili Facebooka. Današnji uzori postali su im *youtuberi* ili tzv. *influenceri* na Instagramu koji im pružaju pogled na svijet kakav zapravo nije, a da i ne govorimo o izloženosti međuvršnjačkom nasilju ili općenito nasilju preko ovih mreža. Sjetimo se samo primjera tuče splitskih srednjoškolki koji je završio na internetu.

Zato treba podizati svijest o tome da virtualna stvarnost nije prava, treba poticati empatiju, poštovanje prema odraslima i samopoštovanje

kod djece, a to učitelji već godinama rade. Cilj je ovoga rada bio skrenuti pozornost na to da unatoč prednostima tehnoloških dostignuća, ne zaboravimo na jedinstvene i nezamjenjive međuljudske odnose.

Bibliografija

Knjige i članci

- Anić, Vladimir, *Rječnik hrvatskog jezika*. Zagreb: Novi liber, 2000.
- Chakraborty, Anindita, „Facebook Addiction: An Emerging Problem”, *The American Journal of Psychiatry Residents' Journal*, 7-9. 2017.
- Mandarić, Valentina, „Novi mediji i rizično ponašanje mladih“, *Bogoslovska smotra*, 82 (2012), 131-149.
- Marinović, Marijana, *Nastava povijesti usmjerena prema ishodima učenja. Metodički priručnik za nastavnike povijesti*. Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje, 2014.
- Matijević, Milan i Topolovčan, Tomislav, *Multimedijska didaktika*. Zagreb: Školska knjiga, 2017.
- Medved, Siniša, „Pretpostavke za razvoj primarnog medijskog obrazovanja u Hrvatskoj“ (završni rad, Sveučilište Sjever, Sveučilišni centar Varaždin, 2015), 1-36.
- Stradling, Robert, *Nastava europske povijesti 20. stoljeća*. Zagreb: Srednja Europa, 2005.
- Vučetić, Andrea i Sergej Filipović, „Facebook – nova obrazovna platforma u nastavi Povijesti“, *Napredak* 156 (2015), br. 3.: 319 - 340

Internetski izvori

Festival prvih 2018. :

<http://www.studio-artless.hr/?q=hr/node/145> (30. 12. 2019.)

<http://www.studio-artless.hr/?q=hr/node/201> (30. 12. 2019.)

Film „Sindrom 17“:

<https://www.medijskapismenost.hr/sindrom-17-lazni-dokumentarac-uz-koji-djeca-mogu-vjezbati-kriticko-misljenje/> (30.12.2019.)

Hrvatska enciklopedija:

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=39755>; (31. 8. 2018.)

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=39312> (31. 8. 2018.)

Javni poziv Ministarstva kulture osnovnim i srednjim školama za videonajave knjiga – učeničke radove:

<https://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=23685> (30. 12. 2019.)

Kurikulum nastavnog predmeta Hrvatski jezik za osnovne škole i gimnazije:

https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_01_10_215.html

Nacionalni i okvirni kurikulum za predškolski odgoj te opće obvezno i srednjoškolsko obrazovanje (2010.):

https://www.azoo.hr/images/stories/dokumenti/Nacionalni_okvirni_kurikulum.pdf

Nastavni plan i program za osnovnu školu (2006):

http://www.azoo.hr/images/AZOO/Ravnatelji/RM/Nastavni_plan_i_program_za_osnovnu_skolu_-_MZOS_2006_.pdf

SUMMARY

This paper discusses media and gives examples of positive practise in teaching about media as well as using it in school subjects such as Croatian language and history. The author gives an overview of the 2019 curriculum regarding media education as a part of Croatian language subject in elementary schools and high schools. Readers are warned of negative influence that technology and media, especially the Internet and social networks, have on children and the development of their cognitive processes.

Keywords: *media, curriculum, culture and media, internet, social networks, multimedia, Facebook*

INTERVJUI, OSVRTI I RECENZIJE

INTERVJU S PREDSJEDNIKOM ISHA-E SKOPJE

Blaž Ševo

Filozofski fakultet u Splitu

Odsjek za povijest

Prije svega, predstavi nam se...

Zdravo svima, ja sam Stefan Shterjov i dolazim iz Skopja. Rođen sam u Makedoniji, ali sad živim u Sjevernoj Makedoniji. Imam 24 godine i studiram na Filozofskom fakultetu u Skoplju na Sveučilištu Svetog Ćirila i Metoda. Trenutno sam, po vašoj terminologiji, na drugoj godini diplomskog studija. Za razliku od vašeg sistema, mi nakon četiri godine pišemo diplomski rad, a titulu magistra dobivamo nakon pete (prve magistarske) godine i obranjenog magistarskog rada. Diplomirao sam na predmetu Povijest moderne Europe na temu „Vanjska politika Habsburške monarhije od 1648. do 1715.“ u akademskoj godini 2018./2019. Predsjednik sam (neki će reći doživotni) ISHA-e Skoplje.

Kada i gdje si imao prvi kontakt s ISHA-om?

Evo ovako, prvi sam kontakt s ISHA-om imao 2016. godine. Na jednoj objavi grupe za povijest u Skoplju na *Facebooku*, vidio sam komentar Vladimira Kuhara koji je kazao da na našem fakultetu postoji udruga koja okuplja studente povijesti u Skoplju. Pozvali su zainteresirane na sastanak te sam se tako 15. travnja 2016. našao na svom prvom sastanku ISHA-e Skoplje. Nisam bio jedini zainteresiran za članstvo u toj udruzi. Uz mene je bila moja kolegica i dobra prijateljica Stefani Gievska. Tada sam upoznao sve ljude u udruzi i saznao što ISHA zapravo jest. Tadašnji članovi su mi ukazali na benefite koje donosi ISHA, poput stjecanja kontakata, novih znanja, mogućnosti pristupačnijeg putovanja po Europi i fakultetskog i akademskog usavršavanja. Tada su, isto tako, najavili prijave za Ljetni seminar u Osijeku 2016. godine s temom *History of Marginalization*. Pitali su tko je zainteresiran od novih članova, no nismo u prvi mah reagirali. Nakon sastanka smo kolegica Gievska i ja sjeli na kavu i popričali o cijelom konceptu i zaključili da bi bilo dobro okušati se u nečem dosad nepoznatom i prijaviti se za seminar. Ajde, zašto ne. U svibnju su izašle prijave za seminar u Osijeku. Nisam imao pojma što se radi u tim radionicama, ali prvi izbor radionice mi je bio *Religious, Racial and Ethnic Minorities*. Zbog toga što mi je to bio prvi seminar, dodatno sam se potrudio; pripremao sam rad i sakupljao literaturu tri mjeseca prije početka seminara. Očekivao

sam da će me primiti jer sam napisao jako dobro motivacijsko pismo. Starije kolege su mi pomogle da adekvatno strukturiram prezentaciju. Tema koju sam obradio bila je *The Struggles and Successes of the Aromanians*. Izbor te teme ne treba čuditi jer sam po porijeklu Cincar (Armni). Nakon toga sam nervozno čekao da vidim jesam li primljen u radionicu. Voditelji te radionice bili su sada već moji odlični prijatelji koje davno nisam vidio: Miroslav Kujundžić, Adam Tuković i Martin Ošap. Putovao sam iz Skoplja autobusom preko Beograda 8 i pol sati. Bilo nas je četvero iz Skoplja; Nikola Čirić, Vladimir Kuhar, Stefani Givenska i ja. Kad smo stigli u Osijek svi su osim mene bili umorni; prštao sam od uzbuđenja i nisam mogao zaspati. Odmah sam izašao ispred hostela upoznati ostale ljude iako smo cijelu noć putovali. Moja radoznalost je jedna konstanta koja se zadržala na svim seminarima i uvijek želim upoznati što više ljudi na seminarima. Upoznao sam hrpu dobrih ljudi s kojima sam i danas prijatelj; čujemo se preko Skype-a ili popričamo na seminarima, a izdvojio bih Marija Filipova iz ISHA-e Sofija i Domena Kodriča iz ISHA-e Maribor. Seminar i društvo je bilo odlično, a akademski dio je zadovoljio moje visoke standarde. Osijek mi je baš zbog tog iskustva jedan od najljepših gradova Hrvatske, iako to uzmite s rezervom jer još nisam posjetio Split. Otada sam propustio samo 5 seminara u 4 godine, dakle bio sam prisutan na njih 13, računajući EUROCLIO projekte.

Što za tebe znači ISHA?

ISHA je obitelj, čvorište studentskih života s područja povijesti i njoj bliskih znanosti. ISHA mi znači mnogo u životu. Tu sam sklopio prijateljstva, naučio detalje iz povijesti drugih naroda, odmakao se od uske perspektive nacionalne povijesti, poboljšao socijalne vještine (još uvijek previše pričam), unaprijedio akademske vještine i znanje engleskog i jezika bivše Jugoslavije. Puno ljudi je našlo životne partnere u ISHA-i; tko zna, možda se i meni takvo što dogodi. Dosta toga sam nabrojao, ISHA mi je poboljšala život u brojnim aspektima.

Reci nam kako ti je ISHA poboljšala akademski život?

Prvo, upoznao sam ljude s različitih fakulteta koji istražuju različite povijesne epohe čija sam znanja imao prilike upiti i primijeniti pri svojem studiranju i rješavanju ispita. Drugo, stekao sam konekcije i poznanstva diljem Europe i tu mrežu poznanstava koristim za prikupljanje manje pristupačne literature. Kolege iz Hrvatske, Srbije,

Austrije, Njemačke i drugih zemalja uvijek su spremne nesebično pomoći, kopirati, skenirati i poslati tražene materijale. Treće, preko tih europskih iskustava sam olakšao mogućnost studiranja i završavanja fakulteta izvan Makedonije ne samo sebi, već i svojim kolegama na fakultetu. Četvrto, raširile su mi se perspektive i promijenio sam način razmišljanja o nekim povijesnim temama. Shvatio sam da politička povijest nije jedina povijest, isto tako su bitne i kulturna, socijalna, itd. Stečena iskustva pokušao sam podijeliti s kolegama iz Skoplja, čime sam u nekoj mjeri promijenio svijet oko sebe.

Koje pozicije trenutno obnašaš u ISHA-i International i koji su ti ciljevi?

Trenutno sam član Savjeta ISHA-e International i ovo mi je drugi mandat. Prvi put sam bio izglasan za Savjet u Mariboru 2017. na Godišnjoj konferenciji. Otada sam dio PMC-a (*Project Management Committee*) i PRC-a (*Public Relations Committee*). Na lokalnoj sam razini predsjednik ISHA-e Skopje od 2017. godine i seminara u Berlinu. Otada je, da se pohvalim, ISHA Skopje doživjela procvat i radila punom parom. Pokušavao sam donijeti pozitivnu energiju; nije da isključivo radimo, već se i družimo. Bio sam glavni organizator Jesenskog seminara u Skoplju 2018. godine pod nazivom *History through Music*. Tada mi je počeo drugi mandat za člana Savjeta u kojem nastavljam svoj dosadašnji rad i planove. Najnovije vijesti su to da smo na Godišnjoj konferenciji u Budimpešti u rujnu 2019., ja i Vaš kolega Blaž Ševo izabrani po prvi put za članove Međunarodnog odbora ISHA-e International; Blaž kao predsjednik, a ja kao njegova desna ruka, tj. potpredsjednik. Vjerujemo da će novi dužnosnici biti odlični, da ćemo imati odličnu komunikaciju (jer smo uglavnom Balkanci) i da ćemo uspjeti u zadaći da unaprijedimo ISHA-u. Moji su ciljevi oduvijek bili poboljšanje dijaloga i podizanje akademske razine u ISHA-i. Radim na tome da proširim našu organizaciju i da svijet čuje za naše aktivnosti. Cilj je i potreba da nam se pridruži što više ljudi jer želimo podijeliti ovo naše predivno iskustvo i entuzijazam sa što je moguće više ljudi. Moj najbitniji cilj nije isključivo akademski dio već održavanje prijateljstava koja će, nadam se, trajati zauvijek.

Koju temu obrađuješ za diplomski?

Program mog diplomskog zove se „Povijest Balkana u novom vijeku“, a naslov magistarskog rada je „Vanjska politika Habsburške Mo-

narhije prema Osmanskom Carstvu od 1680. do 1718.“ koji odgovara mom afinitetu prema europskoj povijesti novog vijeka.

Odlično pričaš hrvatski, je li tome pridonijelo učestalo druženje i razgovor s hrvatskim kolegama?

Moram reći da prije ISHA-e i prije poznavanja hrvatskih kolega nisam toliko dobro pričao. Razumio sam, ali govorio sam jako slabo i hrvatski i srpski, a slovenski nikako. Ipak, odrastao sam na jugoslavenskim filmovima poput Žikine dinastije i Tesne kože, kao i na glazbi Crvene jabuke, Bijelog dugmeta, Prljavog kazališta, Plavog orkestra te sam tu dobio osnovu. Jako mi je drago da sam upoznao kolege iz bivše države uz pomoć kojih sam u ove četiri godine usavršio jezik, bilo srpski, bilo hrvatski, bilo slovenski. Moram priznati da mi je u hrvatskom jeziku najdraži dalmatinski naglasak.

Poruka kolegama s Filozofskog fakulteta u Splitu?

Moja poruka kolegama iz Splita je da budu još aktivniji u ISHA-i, da se druže, dolaze na seminare na kojima se može puno i životnih stvari naučiti, ne samo akademskih. Kolege iz Splita su uvijek dobrodošle u Skoplje i nadam se da ću ih uskoro upoznati jer sigurno dolazim na seminar u Splitu u listopadu 2020.

NIGHT AND FOG 1956. ALAINA RESNAISA – REFLEKSIJA I MEMORIJA O HOLOKAUSTU

Marko Ercegović
Filozofski fakultet u Splitu
Odsjek za povijest

Slika 1. Scena iz filma

Kako ilustrirati neopisive grozote holokausta? Jesu li slike dovoljne? Za kojim efektom ići, možda šokom, možda suosjećanjem? Kako pronaći pravi pristup i emocije, potrebnu razinu distanciranosti i uključenosti? Francuski redatelj Alain Resnais (1922. – 2014.) jedan je od prvih ljudi koji je morao razmišljati o tim i sličnim pitanjima kada ga je francuska institucija *Comite d'histoire de la Deuxieme Guerre Mondiale* zamolila da napravi film povodom desete godišnjice oslobađanja koncentracijskih logora i logora smrti. Resnais je prihvatio projekt u onom trenutku kada mu je ispunjena zamolba da na scenariju radi Jean Cayrol, francuski pjesnik koji je iz prve ruke mogao prenijeti gledateljima to iskustvo jer je i sam bio zatvorenik u logoru Mauthausen-Gusen. I tako je, suradnjom ove dvojice velikana, nastao jedan od najzapaženijih filmova koji se bavi temom holokausta.

Night and Fog snimao se tijekom cijele 1955. godine. Konačni produkt, film od 32 minute, pušten je u ograničenu kino-distribuciju od ranoga svibnja 1956. godine. Zašto naslov *Night and Fog*? Sam naslov

referira se na termin koji je „skovan“ krajem 1941. godine (Himmler i njegov tabor) i koji je označavao odredbu kojom su nacisti nišaniili sve one koje su smatrali rasno nepoželjnim elementom. I u samome filmu u nekoliko se prigoda spominje ta sintagma. Svaki put kada se ona spomene, ona je popraćena jasnim povezivanjem sa smrću lišenu bilo kakve humanosti. Film su pratile brojne kontroverze i prije nego što je premijerno prikazan u Cannesu. Tako je njemačka ambasada u Francuskoj tražila da se film povuče iz natjecanja, prvenstveno zbog loše slike koju je film mogao ponuditi o njemačkom narodu. Uz to su i francuski cenzori bili nemilosrdni. Naime, oni su inzistirali na tome da francuski višijevski kolaboracionisti ne budu prikazani kako se aktualni vojni krugovi ne bi uvrijedili (zbog toga su napadali Resnaisa da mora izbaciti scenu koja je uključivala jednoga francuskog časnika u samome logoru).

Slika 2. Pogled na logor i njegovu unutrašnjost 1955. godine

Night and Fog film je koji se u mnogočemu razlikuje od ostalih poznatih i priznatih filmova o holokaustu, posebno od Lanzmannova dokumentarnog *Shoah* (1985.) i Spielbergova igranog *Schindlerova lista* (1993.). Problem koji se često pojavljuje kod filmova koji tematiziraju holokaust jest taj da se naglasak isključivo stavlja na sentimentalnost. U tom se slučaju nerijetko zna dogoditi da se trivijalizira sam događaj te da se ne ostavi dovoljno prostora složenosti teme. Resnais to je uspio izbjeći. *Night and Fog* uzdiže se iznad dokumentarnoga žanra. Kada bi ga se pokušalo klasificirati, on bi nam se više činio kao svojevrsni film-esej. On to prvenstveno i jest. Film potiče propitkivanje na relaciji prošlost – sadašnjost – budućnost. Upravo s tim na umu, Resnais je svojim pristupom ujedinio slike prošlosti i sadašnjosti. Film je smješten u dva perioda, u prošlost (1933. – 1946.) i sadašnjost (trenuci snimanja, 1954.). Resnais je, sa svojim suradnicima, pripremio stvarne arhivske snimke i fotografije, sve snimljene u crno-bijeloj tehnici (od isječaka iz Reifenstahlina propagandnog dokumentarnog *Tri-*

jumfa volje iz 1934. i pripovjedačeve riječi kako se mašinerija pokreće te kako cijela nacija mora pjevati istu pjesmu bez pogrešne note, do isječaka sa suđenja nacističkim dužnosnicima iz 1946.). Također, na početku uvodne špice naveo je koji su sve izvori njegovih fotografija, arhivskih snimaka, informacija (pa se tako spominju različiti muzeji, arhivi i institucije u Nizozemskoj, Francuskoj i Poljskoj).

Kako bi fokus filma prebacio na refleksiju i memoriju, Resnais je kontrastirao crno-bijele fotografije i snimke s onima u boji, s onima koje je on snimio niti deset godina nakon završetka rata. Tijekom cijeloga filma ta se dva dijela, onaj u boji i crno-bijeli, izmjenjuju. Sam film počinje prikazom u boji pustoga i travom obrasloga prostora koncentracijskih logora. Kako bi nas se potaklo na predano praćenje radnje, Resnais uključuje pripovjedača koji već s prvim komentarima, kako je ovaj naizgled miran krajolik nekada bio leglo zla i kako je tim zapuštenim ulicama, koje se doimaju kao da nikamo ne vode, ipak tisuće i tisuće ljudi hodalo u svoju sigurnu propast, priprema gledatelje za jedno iskustvo puno gnjeva, gađenja, ali i ozbiljnoga propitkivanja. Taj pripovjedač djeluje dovoljno distancirano. Kako se film razvija, on postaje angažiraniji. Pripovjedač se, kako radnja odmiče, sve više i više obraća publici, izravno i neizravno kroji pitanja poput: zašto se to dogodilo, hoće li se to ponovno dogoditi, tko je odgovoran, pa sve do onoga za čime mi tragama danas.

Koliko god se pripovjedač doima objektivnim, ipak se osjeti emocionalna težina. On je grub prema počiniteljima zločina. On ih degradira ironijom i sarkazmom (SS-ovci poput bogova kojima nikako da završi rat da im bude lakše). Prikazuje ih kao sadiste (kroz rešetke gledaju posljednje trenutke života onih odvedenih u plinske komore). Također, ograđuje se od činjenice da je moguće dati potpun uvid u strahote koje su vladale logorima, govoreći kako nam on može pokazati samo ljusku, samo boju te da nijedan opis, nijedan kadar ne može prenijeti pravu dimenziju logora. Premda film naglašava tešku zadaću hvatanja realizma, on nudi mnoge grafički poprilično brutalne slike. Tako urezane u sjećanje, ostaju slike hrpe poluraspadnutih ljudskih tijela i kostura, mrtvih tijela odsječenih glava, još uvijek živih zarobljenika s teškim infekcijama nogu i ruku, te kadrovi „planina“ kose, naočala, naposljetku i ljudskih kostiju, sve ono što nacisti skupljaju od žrtava kako bi mogli iskoristiti u druge svrhe (npr. pripovjedač navodi rađanje gnojiva od ljudskih kostiju).

Osim toga, Resnaisova kamera donosi nam jednu posebnu dimenziju uključenosti. Ona redovito s lijeva na desno i s desna na lijevo, poput ljudskoga oka, traga za nečime. Kada „pronađe“ to nešto, poput sprava za mučenje ili zračnih ventila plinskih komora koje „ne mogu pustiti plač“, ona stane, promatra i daje nama, gledateljima, novu dimenziju uznemirenosti. To nam je dodatno osnaženo trenucima kada, nakon sveprisutnoga pripovjedačeva glasa, zavlada na nekoliko sekundi neugodna tišina.

Ne samo kamera, nego i Cayrollov tekst i pripovjedačev glas, iz minute u minutu sve nas više uvlače u ambijent koji oblikuju. Ono što počinje kao „JA vama govorim“, završava s „NAŠIM pretvaranjem da se to sve dogodilo u jednom trenutku, u određenom vremenu i na određenom mjestu“. Upravo u tom završnom pripovjedačevu izlaganju leži sav ključ redateljevih namjera. Mi, ljudi, ne smijemo vidjeti holokaust kao anomaliju u povijesti, koja je zarobljena u tom vremenu i na tom mjestu, i koja se sa sigurnošću nikada neće ponoviti. Ono što nam se čini jest da redatelj traži od nas da ne prekrivamo oči i uši u trenucima kada vidimo i čujemo ljudsku patnju. Stoga nije ni čudno da Resnaisu cijeli film služi kao analogija aktualnosti. Pazite, kada u filmu spominje broj od 9 milijuna žrtvi, on ne navodi da su to bili Židovi ili pripadnici nekih drugih narodnosti. On zapravo ne spominje ni jedan narod poimenice, osim nacista koje nije mogao izbjeći. Time Resnais cilja, što je dao do znanja i u intervjuima, na aktualiziranje problematike holokausta. Resnaisu je ovaj film uvelike o Alžiru, u manjoj mjeri i o Indokini. Francuska vojna intervencija u to je vrijeme nosila sa sobom brojne žrtve, te su mnogi, pogotovo intelektualniji krugovi, predviđali opasnost ponavljanja povijesti. Kako se ne bi zaboravilo što nam mogu donijeti nepromišljenost, bahatost, lažni osjećaj superiornosti i radikalizam, Resnais je dao uvid u jedan od najcrnijih odigranih scenarija ljudske povijesti.

RATNA SIMFONIJA HUMPHREYA JENNINGSA

Marko Ercegović
Filozofski fakultet u Splitu
Odsjek za povijest

Slika 1. Humphrey Jennings

„Ono što moja generacija i ja znamo o Engleskoj i engleskom životu za vrijeme Drugog svjetskog rata dugujemo njemu“, riječi su kojima je Richard Attenborough, proslavljeni britanski glumac i redatelj, opisao značenje Humphreya Jenningsa. Zaista, Humphrey Jennings (1907. – 1950.) jedno je od onih imena koja iskaču kada se traga za junacima koji su svojim djelovanjem iza filmske kamere obilježili ratna razdoblja. Ovaj dečko s Cambridgea počinjao je svoju karijeru 1930-ih kao slikar i pjesnik koji je bio usko vezan uz nadrealistički pokret. Kolege i prijatelji opisivali su ga kao iznimno inteligentnoga momka koji je na svijet uvijek gledao pjesničkim očima. Te iste oči dat će unikatno viđenje Engleza i njihova doživljaja Drugoga svjetskog rata u povijesti onoga što danas znamo kao britanski dokumentaristički pokret.

U razdoblju od rujna 1939. do svibnja 1945. godine, Jennings je snimio 17 kratkometražnih i jedan dugometražni dokumentarni film (u nekima, poput *Fires Were Started* i *Silent Village*, znao je ubaciti i igrane, odnosno odglumljene dijelove). Premda je radio na filmu od 1934. godine, Drugi svjetski rat donio je Jenningsu priliku da podigne svoj stil na zavidniju razinu. Retrospektivno gledajući, čini se da je ratno vrijeme Jenningsu bilo idealno jer je ono davalo zajedničko nasljeđe naizgled nepovezanim i dijametralno različitim ljudima. Ta korelacija i odnos različitosti i zajedničkoga puta, ili bolje reći sudbine, jest ono što se proteže cijelim Jenningsovim opusom. Kakav se onda to stil isprofilirao kod Jenningsa?

Socijalistički realizam ranih sovjetskih nijemih dokumentaraca (pogotovo Dzige Vertova), poetski dokumentarizam i nadrealistički pristup obradi slike i zvuka tri su osnovna elementa Jenningsova stila. Držao se osnovne ideje socijalističkoga realizma, a to je da kamera treba preslikati stvarnost kakva jest. Ključ njegova filmskog stvaralaštva leži u onome što je sam Jennings nazivao promatranje. Sve prikazano u filmu moralo je slijediti prethodno dobro provedene opservacije. Tako je Jennings, primjerice za prikaze plesa u svojim filmovima, vršio istraživanje kojim je promatrao i bilježio gdje sve muškarci, a gdje žene postavljaju ruke prilikom plesa s partnerom. Nadalje, svjedočanstva njegovih suradnika govore koliko je težio pronalasku kulturološki i sociološki jedinstvenoga realizma. U *Fires Were Started* (1943.) tako je inzistirao da se i on i njegovi glumci-amateri moraju naći na svim autentičnim mjestima (te preslikavati stvarne uvjete, npr. snimanje prilikom stvarnih požara) na koje londonski vatrogasci svakodnevno zalaze.

Također, Jennings se nije mogao odvojiti od poezije. Vidio je poeziju svugdje oko sebe. U londonskim ruševinama, u ruralnim pejzažima, na radnim mjestima u industrijskim postrojenjima, u koncertnim dvoranama, u bolnicama, u crkvama, u dnevnim boravcima i kuhinjama Britanaca, na obali, na nebu. Jako je vješto u svoju poeziju uranjao i vojnike i civile, i radnike i kućanice, i mlade i stare. Pokraj svega toga, Jennings je težio i razbijanju konvencija dokumentaraca. Naime, miješajući svoju umjetničku izobrazbu u duhu nadrealizma s efektima koje je želio postići filmovima, često je nekonvencionalno rabio zvuk i glazbu. Zvuk nas uvlači u ambijent koji Jennings kroji, pogotovo kada ga ubacuje preko pripovijedanja ili rijetko prisutnoga dijaloga. Često

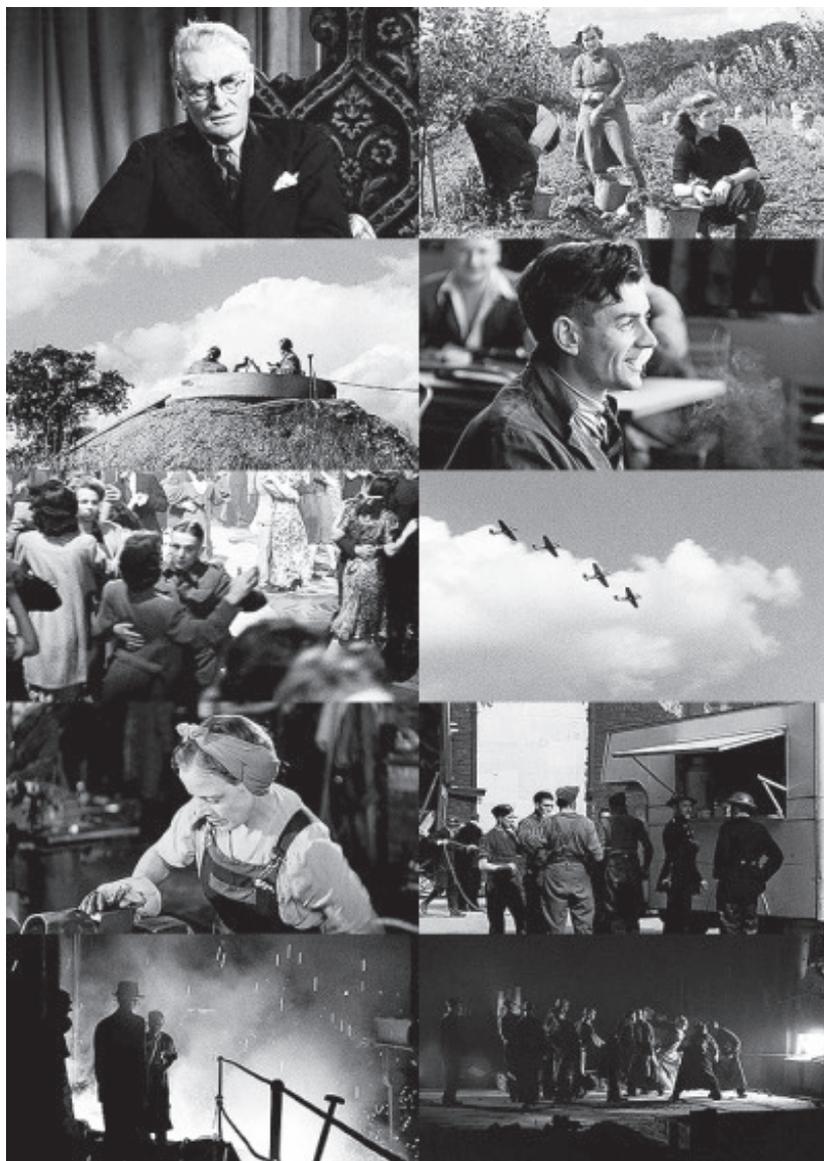
smo dovedeni u situaciju da se pitamo, poput Jenningsovih Britanaca čiji su pogledi često upereni prema nebu, odakle taj zvuk? Tako zvuk aviona ili bombardiranja zna biti prisutan u scenama u kojima Londonci obavljaju svakodnevne aktivnosti u gradu, kod kuće, na poslu ili u polju, a gdje nema nikakva bombardiranja. Ili pak obrnuto, pa prilikom zračnih bombardiranja ne čujemo ništa, ili možda samo šumove prirode i izmjenu plime i oseke.

Često radnja zna biti i popraćena pripovjedačem ili komentatorom i tzv. *voice over narration*. Ta osoba svojom poetičnošću, liričnošću, svojim tonom i govorom, donosi jedan novi sloj Jenningsovim filmovima. Njome Jennings vrsno barata i manipulira našim emocijama. Tako komentator u *London Can Take It!* (1940.) prenosi svoj spokoj i ponos, a glas Laurencea Oliviera u *Words for Battle* (1941.) borbeni duh. U *True Story of Lili Marlene* (1944.) nostalgija se prenosi pripovjedačem koji navodi kako je osma britanska armija u sjevernoj Africi preuzela njemačku pjesmu i učinila je svojom, ali uz to i optimistična nadanja u bolje sutra. Nada u bolje sutra najučinkovitije se tematizirala u *A Diary for Timothy* (1945.), na čijem je scenariju i tekstu radio poznati engleski pisac E. M. Forster. Kako je film sniman krajem samoga rata, nije ni čudno da je ovo prvi od Jenningsovih ratnih radova koji je u potpunosti okrenut budućnosti. Tu je naš pripovjedač izvor ponajprije melankoličnoga osjećaja. On izražava svoju nesigurnost u stvaranje nove Britanije i pritom radi dnevnik za novorođenu bebu, za Timothyja (rođen u rujnu 1944.), pokazujući mu različite životne puteve različitih Britanaca (vojnika slomljene noge koji leži u bolnici, seljak u polju, radnik u tvornici) i, generalno, svijet u kojem će on odrasti. Taj sjetni pripovjedač svojim donekle ciničnim tonom kao da i nas i sebe podsjeća na probleme koji su uvijek bili prisutni, u povijesti koja se ponavlja (kako pripovjedač kaže nezaposlenost, još jedan rat, pa opet nezaposlenost).

Mogao je Jennings i bez uporabe komentara, pripovjedača ili pjesničkih stihova. Njegovo najcjenjenije djelo *Listen to Britain* (1942.), i jedino njegovo nominirano za Oscara za najbolji dokumentarac, upravo čini to, da samo nizom slika evidentira različite zvukove duž Britanije (tenkovi prolaze ulicama, dimnjaci „sviraju“, radnice za šivaćim strojevima, radnici u ljevaonici metala, koncerti na violinama i klaviru, pjevanje vojnika u duetima, odrasli plešu u dvorani, djeca plešu ispred škole, *op. a* Vidi sliku dolje.). Slike koje Jennings nudi su raznolike. One,

s efektnim redanjem kadrova i već spomenutim posebnim tretmanom zvuka, čine jedan naočit kolaž. Pejisaž ruralnih krajeva s obrađivačima zemlje, česti prikazi žetve, naturalistički pobrana tama i prljavština industrijskih pogona, gradske rasonode Britanaca od igranja boćanja do plesa i zabavljanja uz zvukove gitare, harmonike i klavira, sve to Jennings tretira distancirano, ali opet uzvišeno.

Slika 2. Kadrovi iz Listen to Britain (1942.)

S montažom Jennings je postizao što je želio (važnost čestoga suradnika Stewarta McAllistera). Time postaje poprilično sugestivan u dokumentiranju stvarnosti i stvarnih osjećaja. U *A Diary for Timothy* (1945.) kontrastira Božić kao obiteljski blagdan i tamnu, maglovitu zimu nižući jednim za drugim kadrove iz toplih kuća Britanaca i smrću ispunjene Ardene (dakle Božić 1944.). U *Listen to Britain* (1942.) montažnim postupcima naglašava zajedništvo, sličnost, univerzalnost, pa čak i do određene mjere klasnu jednakost (kadar za kadrom u koncertu Myre Hess uživaju kraljica, ranjeni vojnici, žene radnice itd.). U *Words for Battle* (1941.) pak ima nešto drugo na umu te tu montažom isključivo igra na kartu podizanja morala i naboja. Olivierovo citiranje velikih pjesnika (stihovi Rudyarda Kiplinga, Johna Milтона, Williama Blakea), i dvaju poznatih govora (Churchillov „We shall fight on the beaches“ govor i Lincolnov kod Gettysburga o naciji koja će dati novo rođenje slobodi) su popraćeni izmjenom pozadine. Ta se pozadina gradacijom i poprilično ritmički izmjenjuje od prikaza neba, šuma, stoke pa sve do vrhunaca ljudske arhitekture (u konačnici do crkve). Jennings je time išao u prilog ostalim anglo-američkim dokumentarcima kojima je sloboda i njezino očuvanje uvijek predstavljalo najvažniju stavku borbe.

Za razliku od američkih i nacističkih propagandnih radova, Jenningsov rad gotovo da nema prizvuka militarizma. Neprijatelj se skoro i ne spominje po imenu (često ga se zna oslovljavati riječima „noćni posjetitelj“, s dozom degradirajućega cinizma). Može se osjetiti dašak Jenningsova pacifizma i internacionalizma. U trenutku kada Myra Hess svira u *A Diary for Timothy* (1945.), pripovjedač objašnjava Timothyju kako će, kad odraste, morati razmisliti o činjenici da su oni ratovali protiv ljudi čiju glazbu smatraju najboljom na svijetu (Beethoveen). Čini se kako je Jenningsu najveća tematska preokupacija bila pokazati Englezima što su i za što se bore. Ipak, treba imati na umu da su Jenningsovi radovi svi redom propagandni, neki naručeni, a neki samo napravljeni pod pokroviteljstvom Ministarstva informacija (ministarstvo koje je postojalo samo kratko za vrijeme Prvoga i Drugoga svjetskog rata s ciljem propagandnoga djelovanja). Oni su prvenstveno bili namijenjeni širokim masama ljudi, odnosno i civilima i vojnicima. Sentimentom oni su svi izričito britanski ili, još preciznije, engleski. To se da i vidjeti, i čuti, i osjetiti (primjerice često upotrebljava pjevanja ili glazbu koju zna reciklirati pa se tako ponavlja patriotska *Rule*,

Britannia! ili pak Myra Hess kako izvodi Bethoveenovu simfoniju). Sama politika nije u fokusu Jenningsovih uradaka, premda pokazuje veliki interes za uranjanjem u svijet najranjivijih ili najopterećenijih Britanaca. Ipak, u jednom djelu dao si je oduška. Neku vrstu pamfleta napravio je 1943. godine dokudramom *Silent Village* koju je posvetio nacističkom pokolju u Lidicama, Češkoj. Tipičnom svakodnevicom wellških rudara i njihovih obitelji, čije je živote pratio šest mjeseci prije snimanja filma kako bi mogao što autentičnije prikazati uzorke ponašanja, Jennings pokazuje kako fašizam, kako ga je sam nazvao, odnosi sve slobode. Od svih djela, ono djeluje kao njegovo najdirektnije, a donekle i najosobnije.

Zamjerka koja se znala čuti i pročitati bila je da njegovi uradci nisu socijalno osviješteni, već da s visoka, i gotovo podrugljivo, promatraju klase ljudi. Usprkos nekim sumnjičavim komentarima, ono što govore iskustva s emitiranja filmova nešto je potpuno suprotno. Jennings je uspijevaao doprijeti do tih slojeva. Ostali su zapisani slučajevi da je publika, čak i u SAD-u, reagirala s neviđenim oduševljenjem, pogotovo kada bi se oni prikazivali radnicima (npr. slučaj da je prilikom jednoga emitiranja *Listen to Britain* iz 1942. u tvornici u Midlandsu publika od oko 800 radnika reagirala s gromoglasnim ovacijama).

U kolektivnoj svijesti britanskih filmaša, filmologa i filmofila on je odavno zauzeo mjesto istinskoga pjesnika engleskoga ratnog iskustva. Ostali stanovnici otoka nisu ni svjesni koliko je on svojim slikama utjecao na njihovo „sjećanje“ na rat. Njegova „ratna simfonija“, da se poslušimo riječima komentatora iz *London Can Take It!*, uistinu je iznjedrila važan dokument Drugoga svjetskog rata.

Recenzija romana *Kao da me nema* autorice Slavenke Drakulić

Tena Vinković
Filozofski fakultet Osijek
Odsjek za povijeset

Slavenka Drakulić hrvatska je spisateljica rođena 1949. godine u Rijeci. Trenutno živi na relaciji Zagreb-Švedska, a svoje knjige piše na hrvatskom i engleskom jeziku. Njezina djela, prevedena na dvadesetak jezika, tematiziraju svakodnevicu u socijalizmu, a nakon 1989. godine i rat. Zanimljivo je kako je njezina prva publicistička knjiga *Smrtni grijesi feminizma* iz 1984. godine jedan od prvih priloga feminizma u Jugoslaviji. U sličnom su tonu i ostala njezina djela, u kojima je okrenuta ženskom tijelu, bolestima i traumama, a nekoliko je djela posvetila i velikim ženama poput Fride Kahlo i Dore Maar.

Iz njezinog priličnog opsežnog opusa izabrala sam roman *Kao da me nema*, koji je prvi put objavljen 1999. godine. Tema je romana rat u Bosni, a naglasak je stavljen na svakodnevicu žena koje provode nekoliko mjeseci u logoru gdje proživljavaju užase, od kojih je silovanje na dnevnoj bazi stavljeno u prvi plan (autorica, kako bi naglasila strahote koje tamošnje stanovništvo prolazi, spominje i muškarce, točnije vojnike koji zahtijevaju od očeva da siluju vlastite sinove). Na samom kraju romana nalazi se kratak pogovor u kojem autorica iznosi kako je glavna junakinja romana pozvana da svjedoči na Međunarodnom sudu za ratne zločine u Den Haagu protiv kapetana M.L., a koji je u romanu nazvan samo Kapetan. Također, autorica navodi kako zna da se glavna junakinja romana vratila u Bosnu, točnije u Sarajevo. Iz toga saznajemo da je riječ o stvarnoj osobi, a i da ju s razlogom nazivam junakinjom. Radnja romana obuhvaća razdoblje od kraja svibnja 1992. godine do 28. ožujka 1993. godine. Mjesto radnje su selo B. i logor u Bosni, Zagreb, Karolinska bolnica u Stockholmu, Švedska, dok se kroz sjećanja glavne junakinje povremeno vraćamo i u predratno Sarajevo. Upravo u spomenutoj bolnici počinje i završava radnja ovog romana, dok između pratimo putovanje glavnog lika do navedene bolnice. Iz navedenog se može zaključiti kako je kompozicija romana uokvirena.

Ono što bih istaknula na samom početku jest da nije samo glavni lik stvarna osoba, nego su svi likovi romana doista postojali, a vjerujem da

postoje i danas. Iz toga razloga autorica navodi njihov inicijal umjesto cijelog imena. Naime, tijekom romana se u zajedničkom ispovijedanju žena koje su preživjele silovanje, spominje osjećaj krivice i srama koji svaka od njih ima. Silovane su žene krivile same sebe za zločin koji im se dogodio (pr. jer nisu otišle iz svog mjesta, čak i države čim su čule da je rat doista počeo), ali ponajviše su osjećale veliku sramotu i strah. Nisu se smatrale žrtvama u smislu da žele tražiti pravdu. Nisu željele da itko sazna za zlo koje im se dogodilo jer su se bojale da ih društvo, obitelji ili muževi ne odbace! Sukladno tomu, možda njihovi inicijali ne označavaju njihova stvarna imena jer ga nisu željele otkriti, kako se ne bi nikada saznalo za njihovu *sramotu*.

Predstavimo sada ukratko glavnu junakinju, nazvanu S. Riječ je o učiteljici u kasnim dvadesetim godinama, s mnogo prijatelja i dečkom kojeg je upoznala na moru i s kojim izmjenjuje pisma. Majka joj je Srpkinja, ali ona nikada u tome nije vidjela problem, a otac Bosanac i žive ugodnim životom u Sarajevu. Ima i mlađu sestru L. Zbog posla odlazi iz Sarajeva u bosansko selo B. Nije svjesna ratne opasnosti sve do trenutka kada u selo dolazi vojska, a u njezin učiteljski stan upada mladi vojnik i daje joj upute da se što brže spakira i spusti u školsku dvoranu. Zanimljiv je prikaz same S. koja u svoj ruksak pakira novu crvenu haljinu i kožne cipele misleći da će joj možda zatrebati tamo gdje će otići, iz čega se može vidjeti koliko S., ali i ostale žene koje će ona susresti tijekom boravka u logoru, nisu bile svjesne opasnosti novonastale situacije. Za njih je rat još bio daleko, negdje na bojišnici! Sa surovom realnošću S. se suočila u trenutku kada vojnici izvode sve muškarce iz prostorije (pri čemu se muškarci ne opiru, što dodatno zgraža S.) nakon čega se negdje u daljini čuju pucnjevi. Upravo činjenica kako se nitko od ljudi, kasnije samo žena, ne opire situaciji u kojoj se nalaze nego se mire s njom zgraža S. Ona svoje propitkivanje i potrebu za reagiranjem tumači činjenicom da je fakultetski obrazovana za razliku od ostatka grupe. Nakon prvotnog šoka, vezanog dakle za strijeljanje muškaraca, uskoro od žena s kojima boravi u dvorani i na putu prema logoru saznaje da njezina obitelj više nije u njihovom stanu, nego da su nestali. Za roditelje je gotovo sigurno da su ubijeni, dok za sestru i dalje postoji mala nada da se spasila. Za nju u tom trenutku, tom spoznajom, počinje rat u Bosni, ali i rat sa samom sobom. Kroz roman pratimo njezino formiranje iz žene koja propitkuje, analizira, želi znati zašto se sve ovo događa, iz žene koja se želi pobuniti u ženu koja se

miri sa svojom sudbinom, prestaje razmišljati o obitelji i prijateljima, preživljava. Tijekom boravka u logoru upoznaje i druge žene koje ne smatra prijateljicama, više suputnicama u paklu kojima je cilj preživjeti. Kad već spominjem taj pakao, misleći na ženski logor, željela bih istaknuti kako autorica romana apsolutno nigdje ne ide u detalje, ne posvećuje stranice detaljnim opisima načina na koji su te žene ponižavane. U svega nekoliko redaka ona vas uspije šokirati, rasplakati ili izazvati osjećaj mučnine!

Boravak u logoru možemo promatrati kao svojevrstu gradaciju užasa, od dolaska u logor koji je nekadašnje skladište, odlaska u „žensku sobu“, postajanje Kapetanove ljubavnice kako bi preživjela (ili kako S. to jednostavno naziva - kurvanje), spašavanje i naposljetku trudnoća kao vječno sjećanje na taj pakao. Sam je logor vrlo šturo opisan, ali njegov nam izgled nije ni važan. Važno je ono što se događa u njemu, a što je za cilj imalo oduzeti svakom pojedincu koji u njemu boravi dostojanstvo. Jer što ostane od čovjeka kada izgubi svoje dostojanstvo? S. je autorici opisala situaciju kako su veliku nužnu vršile u skupinama nasred polja. Jednostavno bi morale čučnuti, obaviti svoje i vratiti se u logor, dok bi ih sljedeće skupine gledale zajedno s naoružanim vojnicima. Oduzimanje ženskog dostojanstva najbolje je vidljivo, naravno, u glavnom problemu koji ovaj roman obrađuje, a to je problem masovnog silovanja žena. U logoru o kojem S. svjedoči postojala je „ženska soba“ u koju su odlazile najljepše, izabrane žene. Ona je u njemu završila u lipnju, a već prve noći brutalno ju siluju trojica muškaraca. Poniženje očito nije bilo dovoljno veliko zbog čega joj se jedan od njih odlučio pomokriti u usta i natjerati ju da guta njegovu mokraću. Da joj pokaže kako ona za njih nije apsolutno ništa. S. je nakon spomenutog događaja nekoliko dana provela u nesvijesti. Zanimljivo je da nakon njezinog buđenja iz nesvijesti kao da otkrivamo novu S., koja se sada miri sa svojom sudbinom (kao uostalom i sve žene koje borave u „ženskoj sobi“) jer se više nema snage boriti. Tijekom njezinog boravka ondje upoznajemo i ostale žene koje dijele istu sudbinu. Međusobno se tješe i bodre, ali ne pričaju što im se događa kada ih vojnici odvedu. Jedna od žena, zapravo djevojaka, čija me sudbina rasplakala i izazvala u meni val mučnine te potrebu da na neko vrijeme pauziram s romanom, jest sudbina mlade A. Ona uporno tvrdi da ima petnaest godina, iako je svima ondje jasno da ima možda trinaest. I ona je u „ženskoj sobi“ i prolazi sve što i ostale djevojke. Jednog dana po nju

dolazi skupina vojnika i doziva ju imenom, što je ostalim ženama bilo čudno jer muškarcima nije bilo bitno njihovo ime dokle god služe svrsi. A. je u vojnicima prepoznala bratove prijatelje (ističem ovdje kako je i A. muslimanka) koji joj govore kako je njezin brat živ i da pođe s njima. Žene su se nadale da se spasila, međutim, šok je uslijedio kada su ju sljedećeg dana vratili u sobu. A. su unutra unijeli poput leša. Bila je živa, ali je njezino tijelo bilo mrtvo. „Na grudima, na čelu i na leđima ima nožem urezan križ i četiri ćirilična slova s. (...) A. umire nakon tri dana.“¹ To nije jedini takav slučaj. Kroz roman smo upoznali E., također jednu od zatvorenica, koja je u logoru obavljala dužnost liječnice. Došla je u logor s dvanaestogodišnjom kćeri, a S. joj je pomagala u brizi za bolesne. Sudbina njezine kćeri još je jedan tragičan događaj koji vas natjera da se zgrozite nad životom i pravdom. E. je bila cijenjena među muškarcima zbog svog zanimanja, što ne znači da i ona nije prošla kao S. Međutim, njezin je glavni cilj bio da njezina kćer ne prođe kroz isto zbog čega je ženama (između ostalog i S.) krala zlato i davala ga vojnicima. Tragedija leži u tome da je u tome uspijevala do samog kraja, gotovo do dana kada su sve one trebale napustiti logor. Naime, zadnju večer boravka u logoru S. dobiva hitan poziv da napusti sobu i dođe u logor jer je E. na samrti. Moja prva pomisao bila je da je vjerojatno ostala trudna, međutim, počinila je samoubojstvo. Razlog tomu jest da je njezina dvanaestogodišnja kćer večer prije oslobođenja toliko puta silovana da je umrla od ozljeda! Spomenula sam ranije Kapetana i trenutak kada S. sebe, ali i ostale naziva kurvama. S. svoj spas od ostalih muškaraca pronalazi u Kapetanu jednostavnom računicom da je bolje da ju ima jedan nego cijela vojska. Možemo reći da u njemu čak pronalazi jednu dozu utjehe, čak i zabave koliko je to bilo moguće, ali je s njim imala duge razgovore, gledala televiziju i dobro se hranila. To je, naravno, plaćala. Ostale žene u „ženskoj sobi“ bile su joj zavidne, barem je ona tako sebi opravdala njihovo ponašanje. Ovo spominjem iz razloga što sam prethodno opisala gradaciju koja postoji u romanu. Od S. koja ostaje bez dostojanstva dolazimo do S. koja odlučuje taj gubitak dostojanstva iskoristiti na najbolji mogući način, a to je da spasi sebe, ili barem ono što je ostalo od nje. Na samom kraju ona se uspijeva i spasiti iz logora i doći do Zagreba. Međutim, ni tamo nije doista spašena jer saznaje da je trudna čak pet mjeseci. Ne zna tko je otac njezinog djeteta jer je toliko muškaraca prešlo preko nje da im ne zna ni lica.

1 Slavenka Drakulić, *Kao da me nema*, 2010., Profil, Zagreb, str. 72

Pretpostavlja da je najveća šansa da je to Kapetan. Tu se upoznajemo s novim problemom s kojim su se tada žene susretale, a o kojem se također niti danas ne priča. Riječ je o djeci koja su začeta silovanjem. Upoznajemo se čak i s pričama žena koje su svoju djecu davile vlastitim rukama nakon njihova rođenja jer ih nisu htjele, a kad su saznale za trudnoću bilo je prekasno za pobačaj. S. je također prekasno saznala za trudnoću. Njezin je cilj bio odlazak u Švedsku i dijete joj je u tome predstavljalo problem. Svoj je cilj ipak ostvarila, a zahvaljujući poznanici koju je tamo pronašla odlučila je dati dijete na posvajanje odmah po njegovu rođenju. Do zapleta dolazi nakon što rađa jer iz neznanih razloga dijete stavljaju u krevet do njezinog. Zanimljiv je njezin tijek misli u tom trenutku: od gađenja i mržnje preko polaganog buđenja emocija. Od toga da ga ne želi ni pogledati do trenutka kada ga uzima u naručje da ga umiri. Jer dijete nije ništa krivo. Izgleda da rat ipak nije oduzeo njezino dostojanstvo, da nije maknuo čovjeka iz nje.

Nakon podulje recenzije željela bih još jednom istaknuti kako sam apsolutno oduševljena činjenicom da autorica ni u kojem trenutku ne ide u detalje, ali vam se čitajući roman jasno formiraju slike u glavi, proživljavate bol i gađenje zajedno s junakinjom, odnosno junakinjama romana. Mislim da ste uspjeli dobiti percepciju samog romana. Ponavljam, naglasak je stavljen na zločine koji se događaju u prvom redu ženama, ali i čitavoj jednoj skupini ljudi kojoj se željela oduzeti ljudskost. Na primjeru naše junakinje vidimo da u tome ipak nisu uspjeli! Ona i njezino dijete vratili su se u Sarajevo, a što je bilo s njima, kao i s ostalim likovima nikada nećemo znati. Oni će proživljavati svoj bol do kraja života, a zbog uvjerenja da je to što im se dogodilo sramota, proživljavat će ju sami.

Bibliografija

Drakulić, Slavenka. *Kao da me nema*, Profil, Zagreb, 2010.

